

**KAJIAN FILOLOGI SÅHÅ PANGRÊMBAG BAB WAYUH
WONTÊN ING SÊRAT KÊNYÂ KÊBUKÂ**

SKRIPSI

Dipunajêngakên dhatêng Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

minångkå Jêjangkêping Pandadaran

Anggayuh Gelar Sarjana Pendidikan

Déning

Dewi Lestari

NIM 12205241070

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
JURUSAN PENDIDIKAN BAHASA DAERAH
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA**

2018

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Kajian Filologi* sàhà Pangrémbag Bab Wayuh wontèn ing *Sérat Kénya Kébukà* ménikà sampun angsal palilah saking *pembimbing* supados dipunujèkakèn ing pandadaran.

Yogyakarta, 11 Desember 2017

Ingkang nyarujuki

Pembimbing 1,

Dra. Hesti Mulyani, M.Hum.
NIP 19610313 198811 2 002

Pembimbing 2,

Venny Hafni Ekowati, S.Pd., M.Litt.
NIP 49791217 200312 2 003

PANGÊSAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan Kajian Filologi sâhâ Pangrêmbag Bab Wayuh wontên ing Sêrat Kênyâ Kêbukâ mênikâ sampun dipunandharakên ing pandadaran sangajêngipun Dewan Penguji nalikâ 29 Desember 2017 sâhâ dipuntêtêpakên lulus.

DEWAN PENGUJI

Asmâ	Jabatan	Tapak Asmâ	Tanggal
Prof. Dr. Suwardi, M.Hum.	Ketua Penguji		09-01-2018
Venny Indria Ekowati, S.Pd., M.Litt.	Sekretaris Penguji		09-01-2018
Dr. Purwadi, M.Hum.	Penguji Utama		09-01-2018
Dra. Hesti Mulyani, M.Hum.	Penguji Pendamping		09-01-2018

Yogyakarta, 12 Januari 2018

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Endang Nurhayati, M.Hum.
NIP 19571231 198303 2 004

WÊDHARAN

Ingang *tanda tangan* wontên ing ngandhap mênikå, kulå:

Nåmå : Dewi Lestari

NIM : 12205241070

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharakên bilih *karya ilmiah* mênikå sêratan kulå piyambak. Samangrêtos kulå, *karya ilmiah* mênikå wosipun botên dipunsêrat déning tiyang sanès, kajawi bab-bab tartamtu ingkang kulå pêndhêt minångkå *acuan* kanthi adhêdhasar tâtå cârå sâhå *etika* nyêrat *karya ilmiah* ingkang limrah.

Sêratan ing wêdharan mênikå kasêrat kanthi saèstu. Manawi kasunyatanipun kabuktên bilih wêdharan mênikå botên lêrês, bab mênikå dados tanggêl jawab kulå pribadi.

Yogyakarta, 11 Desember 2017

Panyêrat,

Dewi Lestari

NIM 12205241070

SÊSANTI

“Bersemangatlah melakukan hal yang bermanfaat untukmu dan meminta tolonglah kepada Allah serta janganlah engkau malas”
(HR. Muslim)

PISUNGSUNG

Linambaran raos sokur dhumatêng ngarsanipun Gusti Allah SWT, *skripsi* mênikå kulå pisungsungkên dhatêng tiyang sêpuh kulå Bapak Hadi Sumarto sårå Ibu Saniyem ingkang sampun nggulawênthah kulå kanthi katoging têngåå, békå, sih katrêsnan, sårå dongå pangèstunipun. Botên kêsupèn ugi dhatêng kangmas kulå Wardoyo, Paryanto, sårå Kartijo sartå mbakyu kulå Rina Wulandari ingkang sampun paring panyêngkuyung sårå raos trêsnå-asih satêmah *skripsi* mênikå sagêd karampungakên.

PRAWACANA

Panyêrat munjukakên puja-puji sokur *Alhamdulillah* dhumatêng Gusti Allah *SWT* ingkang sampun paring kanikmatan, kasarasan, sâha kabêgjan dhatêng panyêrat, satêmah *skripsi* kanthi irah-irahan *Kajian Filologi* sâha Pangrêmbag Bab Wayuh wontên ing *Sêrat Kênya Kêbuka* sagêd karampungakên kanthi nir ing sambékâlâ. Ing kalodhangan mênika, panyêrat ngaturakên agunging panuwun ingkang mligi dhatêng Ibu Dra. Hesti Mulyani, M.Hum. sâha Ibu Venny Indria Ekowati, S.Pd., M.Litt. minangka *dosen pembimbing* ingkang sampun kêrsâ paring bimbingan, wêjangan, tlatos anggènipun nuntun, panyêngkuyung, sâha pandongâ dhatêng panaliti satêmah *skripsi* mênika sagêd dipunpungkasi kanthi saé. Panyêrat ugi ngaturakên agunging panuwun dhatêng:

1. Bapak Prof. Dr. Sutrisna Wibawa, M.Pd., minangka Rektor Universitas Negeri Yogyakarta ingkang sampun paring wêkdal kanggé ngrampungakên ndamêl *skripsi* mênika wontên ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni;
2. Ibu Dr. Widyastuti Purbani, M.A. minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni rikâlâ panyêrat ngajêngakên *draft skripsi*;
3. Ibu Prof. Dr. Endang Nurhayati, M.Hum. minangka Dekan Fakultas Bahasa dan Seni rikâlâ panyêrat ngajêngakên *skripsi* ingkang sampun dipunuji;
4. Bapak Prof. Dr. Suwardi, M.Hum. minangka pangarsa Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idi palilah kanggé nindakakên panalitèn mênika;
5. Bapak Drs. Afendy Widayat, M.Phil. minangka *dosen pembimbing akademik* ingkang sampun paring panyêngkuyung;
6. Bapak Ibu Dosen Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring mapintên-pintên kawruh, piwulang, sâha wêjangan ingkang murakabi dhatêng panyêrat;
7. Bapak Agus Iryanto minangka *staf* Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring pambiyantu *administrasi perkuliahan* dhatêng panyêrat;

7. Tiyang sêpuh kulâ Bapak Hadi Sumarto sâhâ Ibu Saniyem, kangmas kulâ Wardoyo, Paryanto, sâhâ Kartijo, mbakyu kulâ Rina Wulandari ingkang sangêt kulâ trêsnani;
8. Anis Sulistyowati, Nuryati Winandari, Priskabela Gadis Ayundra, Tamara Nur Widyaningtyas, Husna Nur Inayah, Arin Pratiwi, Ratri Pratiwi, Nur Aisah Jamil, Dwi Suryati, Linna Asmin, Yeni Rahayuningsih, Safitri Lestari, Eddy Santosa, Andini Ageng Riyanti, Bagaskara Widi Prayoga, sâhâ Mas Aan ingkang sampun sukâ panyêngkuyung, panjurung, pambiyantu, sâhâ dados wawan pirêmbagan sadangunipun nyêrat *skripsi* mênikâ;
9. Kâncâ-kâncâ PBD angkatan 2012, mliginipun PBD B 2012 (Sanggar Bhe) ingkang sampun sukâ panjurung anggèn panyêrat nyêrat *skripsi* mênikâ;
10. Sadâyâ *pihak* ingkang botên sagêd kulâ sebutakên, ingkang sampun sukâ pandongâ, pambiyantu, sâhâ panjurung dhatêng panyêrat satêmah *skripsi* mênikâ sagêd kasil.

Tamtu kémawon, *skripsi* mênikâ dèrèng sagêd kawastanan saé, jangkêp, mênâpâ déné sampurnâ. Pramila, sadâyâ pangandikan mênâpâ déné panyaruwé ingkang tumuju murih langkung saé, jangkêp, sâhâ sampurnaning *skripsi* mênikâ, tansah katampi kanthi bingahing manah sâhâ atur agunging panuwun. Wasânâ, kanthi raos andhap asor panyêrat saèstu ngajêng-ajêng mugi-mugi *skripsi* mênikâ sagêd murakabi.

Yogyakarta, 11 Desember 2017

Panyêrat,

Dewi Lestari

NIM 12205241070

PRATÉLAN ISI

	kâcå
IRAH-IRAHAN	i
PASARUJUKAN	ii
PANGÊSAHAN	iii
WÊDHARAN	iv
SÊSANTI	v
PISUNGSUNG	vi
PRAWACĀNĀ	vii
PRATÉLAN ISI	ix
PRATÉLAN CUPLIKAN	xiv
PRATÉLAN <i>TABEL</i>	xv
PRATÉLAN <i>BAGAN</i>	xvii
PRATÉLAN <i>LAMPIRAN</i>	xviii
PRATÉLAN CÊKAKAN	xix
PANDOM <i>EJAAN</i>	xx
SARINING PANALITÈN	xxi
BAB I PURWĀKĀ	1
A. Dhasaring Panalitèn	1
B. Undêraning Prakawis	7
C. Watêsaning Prakawis	8
D. Wosing Panalitèn	8
E. Ancasing Panalitèn	9
F. Paédahing Panalitèn	9
G. Pangrêtosan ingkang Gayut kaliyan Irah-irahan	10
BAB II GÊGARAN <i>TEORI</i>	12
A. <i>Kajian Filologi</i>	12
1. Pangrêtosan <i>Filologi</i>	12
2. Ancasing <i>Filologi</i>	13
3. <i>Objek Panalitèn Filologi</i>	14

	kacå
a. <i>Naskah</i>	14
b. <i>Teks</i>	16
4. Lampahing Panlitèn <i>Filologi</i>	17
a. <i>Inventarisasi Naskah</i>	17
b. <i>Deskripsi Naskah</i>	18
c. <i>Transkripsi Teks</i>	19
d. <i>Transliterasi Teks</i>	20
e. <i>Suntingan Teks kanthi Ndamêl Aparat Kritik</i>	22
f. <i>Terjemahan Teks</i>	23
g. <i>Pangrêmbaging Teks</i>	25
B. Gêsang Bêbrayan	25
C. Wayuh	26
D. Panalitèn ingkang Jumbuh	30
BAB III CÅRÅ PANALITÈN	33
A. Jinising Panalitèn	33
B. <i>Data sårå Sumber-ing Data</i>	33
C. Caranipun Ngêmpalakên <i>Data</i>	34
1. <i>Inventarisasi Naskah</i>	34
2. <i>Deskripsi Naskah</i>	34
3. <i>Transkripsi Teks</i>	34
4. <i>Transliterasi Teks</i>	35
5. <i>Suntingan Teks</i>	35
6. <i>Terjemahan Teks</i>	35
7. <i>Pangrêmbaging Teks</i>	36
D. Pirantosing Panalitèn	36
E. CÅrÅ Pangrêmbaging <i>Data</i>	38
1. Maos sårå <i>Reduksi Data</i>	38
2. <i>Pengkategorian</i>	38
3. <i>Display Data</i>	39
4. <i>Penafsiran</i>	39

	kacă
F. Căra Ngēsahakên <i>Data</i>	39
BAB IV ASILING PANALITÈN SĀHĀ PANGRĒMBAGIPUN	40
A. <i>Deskripsi Naskah, Teks, sâhâ Pangrêmbagipun</i>	40
1. Irah-irahaning <i>Naskah</i> , Papan Panyimpênan, sâhâ Nomêr <i>Kodeks</i>	42
2. Panganggitipun <i>Naskah</i> , Taun Kasêrat, sâhâ Papan Kacithaking <i>Naskah</i>	43
3. Kawontênan <i>Naskah</i> , Samakipun, sâhâ Jilidanipun	45
4. Ukuraning <i>Naskah, Teks, sâhâ Margin</i>	48
5. Sêrataning <i>Teks</i>	48
6. <i>Kolofon</i>	49
7. Bâsâ sâhâ Dhapukaning <i>Teks</i>	49
8. Isining <i>Naskah, Jinising Naskah, sâhâ Isinipun Teks</i>	49
B. <i>Transkripsi Teks</i>	50
C. <i>Transliterasi Teks, Suntingan Teks SKK kanthi Aparat Kritik, sâhâ</i> <i>Pangrêmbagipun</i>	109
1. <i>Pandom Transliterasi Teks</i>	109
a. Wujud Panyêrating Aksârâ Jâwâ kaliyan Pasanganipun ing <i>Teks SKK</i>	109
b. Wujud Panyêrating Sandhangan Aksârâ Jâwâ ing <i>Teks SKK</i>	113
1) Sandhangan Swârâ	113
2) Sandhangan Wyanjânâ	114
3) Sandhangan Panyigêging Wandâ	115
4) Sandhangan Pangkon (Patèn)	115
c. Wujud Panyêrating Aksârâ Murdâ sâhâ Pasanganipun ing <i>Teks SKK</i>	116
d. Wujud Panyêrating Aksârâ Swârâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	117
e. Wujud Panyêrating Aksârâ hâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	118
f. Wujud Panyêrating Sandhangan Taling-tarung “o” Dados Swantên “â” wontên ing <i>Teks SKK</i>	119

g. Wujud Panyêrating Wandâ “wan” minangkâ Wujud Panambang “-an” wontên ing <i>Teks SKK</i>	120
h. Wujud Panyêrating Swantên e Pêpêt sâhâ e Taling wontên ing <i>Teks SKK</i>	120
i. Wujud Panyêrating Aksârâ Jâwâ Rangkêp wontên ing <i>Teks SKK</i>	120
j. Wujud Panyêrating Aksârâ “ny” dados aksârâ “n” wontên ing <i>Teks SKK</i>	121
k. Wujud Panyêrating Atêr-atêr Anuswârâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	121
l. Wujud Panyêrating Têmbung Dwipurwâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	122
m. Wujud Panyêrating Têmbung Dwilinggâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	123
n. Wujud Panyêrating Aksârâ nâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	123
o. Wujud Panyêrating Aksârâ şâ wontên ing <i>Teks SKK</i>	123
p. Wujud Panyêrating Tandhâ Pamaos wontên ing <i>Teks SKK</i> ..	124
q. Panyêrating Pacêlathon wontên ing <i>Teks SKK</i>	125
r. Panyêrating Kacă <i>Naskah</i> wontên ing <i>Teks SKK</i>	125
2. Pandom <i>Suntingan Teks SKK</i>	126
3. <i>Aparat Kritik Teks SKK</i>	155
D. <i>Terjemahan sâhâ Cathêtan Terjemahan Teks SKK</i>	168
1. <i>Terjemahan Teks SKK</i>	168
2. <i>Cathêtan Terjemahan Teks SKK</i>	200
E. <i>Ringkêsan Teks SKK</i>	203
1. Cariyosipun Ki Dêrmâ Tadhah	204
2. Cariyosipun Radèn Pamalih	206
3. Cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak	207
4. Cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau	209
5. Cariyosipun Ki Naib	210

F. <i>Kategorisasi Péranganing Bab Wayuh</i>	210
G. Pangrêmbaging isining <i>Teks SKK</i> Bab Wayuh	226
1. Botên Ngayêmi	226
a. Nilarakên Garwå Tanpå Tanggêl Jawab	227
b. Pangandikå ingkang Nyênyêrik	230
c. Botên Sukå Pangrêtosan	233
2. Pilih-asih	241
a. Botên Adil Bab Mbagé Wêkdal	241
b. Botên Adil Bab Sêswawungan Antawisipun Garwå	244
c. Botên Adil Bab Sukå Pangrêtosan	248
3. Botên Ngayani	252
a. Tiyang Èstri Nyêkapi Kabêtahan Kulawargå	253
b. Botên Nyukani Têdhan, Sandhang, sårå Papan	259
c. Botên Nragadi Sêkolah	261
4. Botên Ngayomi	263
a. Nganiayå	263
b. Botên Mbiyantu Karépotaning Garwå	266
BAB V PANUTUP	268
A. Dudutan	268
B. <i>Implikasi</i>	271
C. Pamrayogi	271
KAPUSTAKAN	273
A. <i>Naskah</i>	273
B. <i>Puståå</i>	273
C. <i>Referensi saking internet</i>	276
LAMPIRAN 1	277
LAMPIRAN 2	338

PRATÉLAN CUPLIKAN

	kacă
Cuplikan 1 : Irah-irahaning <i>Naskah</i> ingkang Kasêrat Ngginakakên Aksârâ Latin wontên ing Pungkasan Lariking <i>Teks</i>	42
Cuplikan 2 : Irah-irahaning <i>Naskah</i> ingkang Kasêrat Ngginakakên Aksârâ Jâwâ wontên ing Samak Lêbêt	43
Cuplikan 3 : Irah-irahaning <i>Naskah</i> ingkang Kasêrat Ngginakakên Aksârâ Jâwâ wontên ing Kacă 3	43
Cuplikan 4 : Katrangan Panganggiting <i>Naskah</i> , Taun Kasêrat, sâhâ Papan Kacithaking <i>Naskah</i> ing Samak Lêbêt sâhâ ing Salêbêting <i>Teks</i> Kacă 2	44
Cuplikan 5 : Kacă 49 sâhâ 50 ingkang Dlancangipun Suwèk Dumugi Saprâtigan Raining Dlancang	46
Cuplikan 6 : Samak <i>SKK</i> Pérangan Ngajêng sâhâ Wingking	46
Cuplikan 7 : Kawontênaning Jilidan <i>Naskah SKK</i> (Lakban ingkang Sampun Botên Krakêt)	47
Cuplikan 8 : Kawontênaning Jilidan <i>Naskah SKK</i> (Wujuding Bêhang)	47
Cuplikan 9 : Ukuraning <i>Naskah</i> sâhâ <i>Teks SKK</i>	48

PRATÉLAN *TABEL*

	kacå
<i>Tabel 1 : Asiling Inventarisasi SKK kanthi Studi Katalog.....</i>	4
<i>Tbael 2 : Deskripsi Panalitèn ingkang Jumbuh</i>	31
<i>Tabel 3 : Kartu Data Deskripsi Naskah</i>	36
<i>Tabel 4 : Kartu Data Transliterasi sårå Suntingan Teks SKK</i>	37
<i>Tabel 5 : Kartu Data Aparat Kritik Teks SKK</i>	37
<i>Tabel 6 : Kartu Data Terjemahan Teks</i>	37
<i>Tabel 7 : Kartu Data Pangrêmbaging Teks SKK</i>	38
<i>Tabel 8 : Asiling Deskripsi Naskah sårå Teks SKK</i>	40
<i>Tabel 9 : Wujud Panyêratipun Aksårå Jåwå kaliyan Pasanganipun Wontên ing Teks SKK</i>	110
<i>Tabel 10 : Wujud Panyêratipun Sandhangan Swårå wontên ing Teks SKK</i>	113
<i>Tabel 11 : Wujud Panyêratipun Sandhangan Wyanjånå wontên ing Teks SKK</i>	114
<i>Tabel 12 : Wujud Panyêratipun Sandhangan Panyigêging Wandå wontên ing Teks SKK</i>	115
<i>Tabel 13 : Wujud Panyêratipun Sandhangan Pangkon utawi Patèn wontên ing Teks SKK</i>	116
<i>Tabel 14 : Wujud Panyêratipun Aksårå Murdå ingkang wontên ing Teks SKK</i>	116
<i>Tabel 15 : Wujud Panyêratipun Aksårå Swårå ingkang wontên ing Teks SKK</i>	118
<i>Tabel 16 : Wujud Panyêratipun Aksårå hå Antêb wontên ing Teks SKK</i>	118
<i>Tabel 17 : Wujud Panyêratipun Aksårå hå Ampang wontên ing Teks SKK</i>	119
<i>Table 18 : Wujud Panyêratipun Sandhangan Taling-tarung “o” Dados Swantên “å” wontên ing Teks SKK</i>	119

<i>Tabel 19</i> : Wujud Panyêratipun Wandå “wan” minångkå Wujud Panambang “-an” wontên ing <i>teks SKK</i>	120
<i>Tabel 20</i> : Wujud Panyêratipun Swantên e Pêpêt sâhå e Taling wontên ing <i>Teks SKK</i>	120
<i>Tabel 21</i> : Wujud Panyêratipun Aksårå Jåwå Rangkêp wontên ing <i>Teks SKK</i>	120
<i>Tabel 22</i> : Wujud Panyêratipun Aksårå “ny” Dados Aksårå “n” wontên ... ing <i>Teks SKK</i>	121
<i>Tabel 23</i> : Wujud Panyêratipun Atêr-atêr Anuswårå ingkang Botên <i>Luluh</i> kaliyan ingkang <i>Luluh</i> wontên ing <i>Teks SKK</i>	122
<i>Tabel 24</i> : Wujud Panyêratipun Têmbung Dwipurwå wontên ing <i>Teks</i> <i>SKK</i>	122
<i>Tabel 25</i> : Wujud Panyêratipun Têmbung Dwilinggå wontên ing <i>Teks</i> <i>SKK</i>	123
<i>Tabel 26</i> : Wujud Panyêratipun Aksårå nå wontên ing <i>Teks SKK</i>	123
<i>Tabel 27</i> : Wujud Panyêratipun Aksårå şå wontên ing <i>Teks SKK</i>	124
<i>Tabel 28</i> : Wujud Panyêratipun Tåndhå Pamaos wontên ing <i>Teks SKK</i>	124
<i>Tabel 29</i> : Wujud Panyêratipun Tåndhå Pådå Pambukå sâhå Panutup wontên ing <i>Teks SKK</i>	125
<i>Tabel 30</i> : Asiling <i>Transliterasi Standar sâhå Suntingan Standar Teks</i> <i>SKK</i>	127
<i>Tabel 31</i> : <i>Aparat Kritik wontên Teks SKK</i>	155
<i>Tabel 32</i> : Asiling <i>Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting sâhå</i> <i>Terjemahan Teks SKK</i>	170
<i>Tabel 33</i> : <i>Tabel Kategorisasi Péranganing Bab Awonipun Tiyang</i> <i>Kakung ingkang Nindakakên Wayuh</i>	215

PRATÉLAN *BAGAN*

	kaca
<i>Bagan 1</i> : Awonipun Wayuh sãhã Tiyang ingkang Mayuh	212
<i>Bagan 2</i> : Awonipun Wayuh	270

PRATÉLAN *LAMPIRAN*

	kaca
<i>Lampiran 1 : Naskah Sêrat Kên्या Kêbukå Sêratan Cithak</i>	277
<i>Lampiran 2 : Sêrat Idin Panalitèn</i>	338

PRATÉLAN CÊKAKAN

EYD : *Ejaan yang Disempurnakan*

HR : Hadist Riwayat

No. : Nomêr

SKK : *Sêrat Kênyâ Kêbukâ*

lsp. : lan sapunanggalanipun

saw : *shallallahu'alaihi wasallam*

Swt : *Subhanahu wa ta'ala*

PANDOM *EJAAN*

Pandom *ejaan* ingkang dipunginakakên wontên ing *karya ilmiah* mênika wontên kalih, inggih mênika pandom *ejaan* kanggé bâsa Indonesia sâha pandom *ejaan* kanggé bâsa Jawi. Pandom *ejaan* bâsa Indonesia sadayanipun ngginakakên *Ejaan Bahasa Indonesia yang Disempurnakan (EYD)*.

Wondéné pandom *ejaan* bâsa Jawi sakêdhik radi nyêbal saking *Pedoman Umum Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* (Balai Bahasa Yogyakarta, 2006), inggih mênika tândhâ ê kanggé nyêrat *fonem* / ə / ungêlipun ê kados ing têmbung **rêsik** ‘bersih’; tândhâ é kanggé nyêrat *fonem* / e / ungêlipun é kados ing têmbung **éca** ‘enak’; sâha tândhâ è kanggé nyêrat *fonem* / æ / ungêlipun è kados ing têmbung **èstri** ‘wanita’. Sasanèsipun mênika tândhâ â kanggé nyêrat *fonem* / ɔ / ungêlipun â kados ing têmbung **sâha** ‘dan’.

Tândhâ sambung (-) kaginakakên kanggé nyêrat têmbung andhahan, inggih kanggé milahakên têmbung abâsa Indonesia ingkang kawuwuhan atêr-atêr **dipun-** sâha panambang **-akên** sartâ têmbung abâsa Indonesia ingkang kawuwuhan panambang **-ipun**. Tuladhanipun, inggih mênika **dipun-terjemah-akên** sâha **teks-ipun**.

Irah-irahan *naskah* sâha pêthikan-pêthikan abâsa Jawi ngginakakên *Pedoman Umum Bahasa Jawa Huruf Latin yang Disempurnakan* (Balai Bahasa Yogyakarta, 2006), kanggé nggampilakên panyêratipun. Ananging, kanggé aksârâ e ngginakakên tândhâ ê kanggé nyêrat *fonem* / ə /, tândhâ é kanggé nyêrat *fonem* / e /, ugi ngginakakên tândhâ è kanggé nyêrat *fonem* / æ /, sâha aksârâ a (lêgênâ) ngginakakên tândhâ â kanggé nyêrat *fonem* / ɔ /.

Sadâyâ irah-irahaning buku ingkang kasêrat mawi aksârâ Latin ingkang ngginakakên *ejaan* sadèrèngipun *EYD*, têtêp kasêrat mênâpâ wontênipun murih kajagi aslinipun, ugi supados botên nuwuhakên salah tapsir. Kanggé irah-irahaning buku utawi *naskah* sêratan aksârâ Jâwâ kajumbuhakên kaliyan *EYD*.

KAJIAN FILOLOGI SÂHÂ PANGRÊMBAG BAB WAYUH WONTÊN ING SÊRAT KÊNYÂ KÊBUKÂ

**Déning: Dewi Lestari
NIM 12205241070**

SARINING PANALITÈN

Panalitèn mênikâ ngêwrat pitung ancasing panalitèn. Ancasing panalitèn mênikâ kanggé: (1) ngandharakên *inventarisasi naskah SKK*, (2) ngandharakên *deskripsi naskah SKK*, (3) ndamêl *transkripsi teks SKK*, (4) ndamêl *transliterasi teks SKK*, (5) ndamêl *suntingan teks SKK*, (6) ndamêl *terjemahan teks SKK*, sâhâ (7) ngandharakên isining *teks* bab awonipun wayuh wontên ing *SKK*.

Panalitèn mênikâ ngginakakên *metode deskriptif* kanthi *pendekatan filologi modern*. *Metode* panalitèn *filologi modern* dipunginakakên kanggé naliti *naskah sâhâ teks* kanthi irah-irahan *Sêrat Kênyâ Kêbukâ*. Wondéné *metode* panalitèn *deskriptif* kanggé nggambarakên lampahing panalitèn *SKK* kanthi *objektif*. *Sumber* panalitèn mênikâ *naskah sâhâ teks koleksi* saking *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*. Caranipun ngêmpalakên *sumber data* ngginakakên lampahing panalitèn *filologi*, inggih mênikâ *inventarisasi naskah, deskripsi naskah, transkripsi teks* ing aksârâ Jâwâ, *transliterasi teks* ing aksârâ Latin, *suntingan teks* kanthi ndamêl *aparât kritik, terjemahan teks* ing bâsâ Indonesia, sâhâ pangrêmbaging *teks* bab awonipun tiyang wayuh. Cârâ pangrêmbaging *data* ngginakakên cârâ *teknik deskriptif*. *Validitas* ingkang kaginakakên inggih mênikâ *validitas semantik*. *Reliabilitas* ingkang kaginakakên inggih mênikâ *reliabilitas intrarater sâhâ interrater*.

Asiling panalitèn mênikâ ngandharakên pitung bab. Sapisan, *inventarisasi naskah SKK* kapanggihakên kalih *eksemplar* wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta sâhâ Muséum Radyâ Pustakâ*. Kaping kalih, *deskripsi naskah* kanthi kawontênaning *naskah sâhâ teks*-ipun taksih saé. Kaping tigâ, *transkripsi teks* saking aksârâ Jâwâ dipundamêl *transkripsi-nipun* ing aksârâ Jâwâ. Kaping sakawan, *transliterasi aksârâ Jâwâ dados aksârâ Latin*. Kaping gangsal, *suntingan teks edisi standar* kanthi ndamêl *aparât kritik*, ingkang kapanggihakên 19 têmbung ingkang dipun-*sunting*. Kaping ênêm, ndamêl *terjemahan teks* kanthi *alih bâsâ Jawi* ing bâsâ Indonesia, kanthi cathêthan *terjemahan* wontên sangang têmbung. Kaping pitu, isining *teks SKK* kapanggihakên tumindak awonipun tiyang ingkang nglampahi wayuh, inggih mênikâ botên ngayêmi, pilih-asih, botên ngayani, sâhâ botên ngayomi.

Pamijining têmbung: *kajian filologi*, kawruh awonipun tiyang wayuh, *Sêrat Kênyâ Kêbukâ*

BAB I **PURWAKA**

B. Dhasaring Panalitèn

Manungså gêsang ing alam donyå tamtu kémawon mbêtahakên tiyang sanès, mligi tumraping sêsandhingan kanggé nglampahi gêsang bêbrayan. Gêsang bêbrayan ingkang dipunkajêngakên, inggih mênikå gêsang bêbrayan ingkang ayom ayêm têntrem, ingkang têbih saking bêbêndu sâhå kasangsaran. Kanggé nêbihi risaking gêsang bêbrayan, milå antawisipun tiyang kakung sâhå tiyang èstri gadhah tanggêl jawab piyambak-piyambak. Tanggêl jawab ingkang dipunkajêngakên, inggih mênikå kawajiban minangka garwå.

Manawi kêkalihipun sampun ngayahi kawajibanipun, tamtu kémawon kêkalihipun badhé angsal hakipun piyambak-piyambak. Miturut Endraswara (2006: 94) kawajiban sâhå hak antawisipun tiyang kakung sâhå tiyang èstri mênikå sami, kados tå: ngurmati sâhå ngajêni antawisipun satunggal kaliyan satunggalipun sartå botên awatak kapéngin mênang piyambak.

Hakipun tiyang èstri salah satunggalipun, inggih mênikå hak kanggé dipunkayani. Wondéné, salah satunggal kawajibanipun dipunwastani kanthi unèn-unèn *kancå wingking* ingkang atêgês padamêlanipun ngurusi ing wingking, inggih mênikå ngurusi urusan émah-émah (Kartodirdjo dkk, 1987: 192). Kawajibanipun tiyang kakung miturut *Sêrat Suluk Rêsidriyå* pupuh 1 pådå 16, ingkang dipunandharakên déning Widyastuti (2014: 121) inggih mênikå ngayani kulåwarganipun, milå angsal hakipun, inggih mênikå dipunladosi sadâyå kaprêluanipun déning èstrinipun. Manawi kawajiban sâhå hak sampun lumampah

kanthi laras, ndadosakên satunggaling bêbrayan sagêd manggihakên kabagyan sâhâ têbih saking padudon.

Sasanèsipun kawajiban sâhâ hak, bab kasêtyaning garwâ ugi wigatos (Lutfi, 2014: 79). Ingkang dipunmaksud sêtyâ, inggih mênikâ kasêtyaning tiyang èstri dhatêng garwanipun sâhâ kapitadosaning tiyang kakung tumraping kasêtyaning garwanipun kasêbut. Bab mênikâ minangkâ salah satunggaling dhasar kabagyaning kulâwargâ, ingkang ndadosakên salah satunggaling kulâwargâ sagêd langgêng ngantos dumugi kakên-kakên sâhâ ninèn-ninèn. Wontên cârâ-caranipun supados gêsang bêbrayan sagêd langgêng têbih saking bêbêndu utawi prakawis ingkang sagêd njalari risaking tiyang bêbrayan.

Salah satunggaling caranipun, inggih mênikâ kanthi ngudi kawruh sadâyâ bab ingkang magêpokan kaliyan gêsang bêbrayan. Anggènipun ngudi kawruh sagêd kanthi maos *karya sastra* ingkang isinipun ngêwrat kawruh bab gêsang bêbrayan, ingkang sagêd dipundadosakên patuladhan ing panggêsan padintênan. *Karya sastra* mênikâ ingkang sapisan wontên kanthi cârâ lésan nalikâ tiyang dèrèng mangrêtos sêratan, sasampunipun tiyang mangrêtos sêratan *karya sastra* mratah kanthi kasêrat (Djamaris, 2002: 5).

Karya sastra lésan kados cariyos ingkang kaprah ngêmbrah ing masarakat, ingkang katêdhakakên kanthi lésan, upaminipun kanthi kasêkarakên (Sulastin-Sutrisno, 1981: 9). Wondéné *karya sastra* ingkang sinêrat, inggih mênikâ sastrâ ingkang wujudipun sêratan. Sastrâ ingkang awujud sêratan langkung angèl dipunmangrêtos isinipun, amargi *karya sastra* jaman rumiyin kasêrat mawi aksârâ ing antawisipun wontên aksârâ Jâwâ utawi aksârâ Arab Pégon kanthi

ngginakakên bâsâ daérah upaminipun bâsâ Jawi. Dados, wontên tiyang ingkang botên mangrêtos sâhâ kirang paham.

Awit saking mênikâ, prêlu wontênipun panalitèn ingkang mbabar *karya sastra* awujud sêratan, supados sêsêrêpan, kawruh, utawi piwulang ingkang kawrat wontên *karya tulis* sagêd dipuntrêpakên dados patuladhan ing madyaning panggêsangan. Salah satunggalipun ngèlmi ingkang mbabar bab *karya tulis*, inggih mênikâ ngèlmi *filologi*. *Filologi* minangkâ ngèlmi kanggé sarâna nyinaoni *karya tulis* jaman rumiyin kanthi ancas mahyakakên sêsêrêpan ingkang kawrat ing salêbêting *naskah-naskah* lami (Chamamah-Soeratno, 2011: 10). Wondéné miturut Saputra (2012: 79) ngèlmi *filologi* inggih mênikâ ngèlmi bab kabudayan jaman rumiyin lumantar *naskah* sâhâ *teks*.

Naskah inggih mênikâ têtilaraning pârâ lêluhur ing jaman rumiyin ingkang awujud sêratan. Wondéné *teks* inggih mênikâ sêsêrêpan ingkang kawrat ing *naskah* (Istanti, 2010: 13-14). *Naskah* biyasanipun kawrat ing *katalog-katalog* ingkang kasimpên ing *perpustakaan* sâhâ muséum (Baroroh-Baried: 1985: 5). Salah satunggaling *perpustakaan* ingkang wontên ing Ngayogyakarta, inggih mênikâ *Perpustakaan Muséum Déwantâra Kirti Griya Yogyakarta*. Wontên ing *perpustakaan* kasêbut kasimpên satunggaling *naskah* kanthi irah-irahan *Sêrat Kênய Kêbukâ* ingkang minangkâ *naskah* cithak kanthi dhapukan gancaran.

Isinipun *teks Sêrat Kênய Kêbukâ* nyariyosakên gangsal cariyos lampahing gêsang tiyang wayuh. Cariyosipun dipunwiwiti saking pacêlathon antawisipun Radèn Ajêng Surarti kaliyan Radèn Ajêng Sutarsi. Kêkalihipun ginêman bab wanitâ Jawi ingkang botên angsal pamulangan. Radèn Ajêng Surarti nyariyosakên

bab tuladhaning awonipun lampahing gêsang tiyang wayuh jalaran wanitå ingkang botên kalêbêtakên ing pamulangan. Awit saking mênikå, ndadosakên tiyang èstri anggènipun mênggalih panggalihanipun kirang panjang nalikå badhé kawayuh déning tiyang kakung. *Sêrat Kênyå Kêbukå* ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn salajêngipun kasêrat *SKK*.

SKK dipuntaliti kanthi ngginakakên lampahing panalitèn *filologi* inggih mênikå: (1) *inventarisasi naskah SKK*, (2) *deskripsi naskah SKK*, (3) ndamêl *transkripsi teks SKK*, (4) ndamêl *transliterasi teks SKK*, (5) ndamêl *suntingan teks SKK*, (6) ndamêl *terjemahan teks SKK*, sårå (7) ngandharakên isining *teks SKK*. Lampahing panalitèn *filologi*, kawiwitan saking *inventarisasi naskah SKK* kanthi *studi katalog*. Ancasipun nindakakên *studi katalog SKK* kanggé mangrêtos bilih *naskah SKK* kasimpên wontên ing papan pundi kémawon. *Studi katalog* ingkang sampun dipuntindakakên kanthi maos *katalog* wujud buku utawi *katalog online* sårå dhatêng wontên ing papan ingkang nyimpên *naskah*. Asilipun *studi katalog* kasêrat lumatar *tabel* ing ngandhap mênikå.

Tabel 1: Asiling inventarisasi *SKK* kanthi *studi katalog*

No.	Tempat Penyimpanan	Kode Naskah	Jumlah
1	<i>Katalog</i> Fakultas Sastra Universitas Indonesia	-	-
2	<i>Katalog Naskah-naskah</i> Purå Pakualam	-	-
3	<i>Katalog</i> Kraton Yogyakarta	-	-
4	<i>Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Book in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta</i>	38110 (4)	1
5	<i>Katalog Perpustakaan</i> Nasional Republik Indonesia	-	-
6	<i>Perpustakaan</i> Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta	Bb.1.257	1
7	<i>Perpustakaan</i> Balai Bahasa	-	-
8	<i>Perpustakaan</i> FIB UGM	-	-

Lajêngipun tabel

No.	Tempat Penyimpanan	Kode Naskah	Jumlah
9	Katalog Online Perpustakaan Nasional Republik Indonesia, alamatipun opac.pnri.go.id	-	-
10	Katalog Online Universitas Indonesia, alamatipun lontar.ui.ac.id	-	-
11	Katalog Online Perpustakaan Balai Arkeologi DIY, alamatipun perpusbalarjogja.com	-	-
12	Katalog Online National Library of Australia, alamatipun catalogue.nla.gov.au	-	-
13	Katalog Online Yayasan Sastra Lestari Surakarta, alamatipun sastra.org	-	-
14	Katalog Online Perpustakaan UIN Sunan Kalijaga, alamatipun opac.uin-suka.ac.id	-	-
Jumlah sadaya asiling inventarisasi			2

Adhêdhasar tabel ing nginggil, kasêrat bilih SKK kapanggihakên wontên ing Perpustakaan Muséum Déwantara Kirti Griya Yogyakarta sâha *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Book in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* ingkang nêdahakên SKK kasimpên wontên ing Muséum Radya Pustaka. Dados, naskah SKK ingkang kapanggihakên wontên kalih *eksemplar*.

SKK wontên ing Perpustakaan Muséum Déwantara Kirti Griya Yogyakarta kapanggihakên satunggal *eksemplar*. Wontên ing dhaptar buku Perpustakaan Muséum Déwantara Kirti Griya Yogyakarta ngêwrat sêratan bilih SKK kaimpun déning Radèn Purnâ Pranata. Dipunwêdalakên déning Balé Pustaka ing *Weltevreden* taun 1924.

Wondéné, wontên ing *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Book in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta* (Girardet, 1983: 627) dipunandharakên bilih SKK kasimpên ing Muséum Radya Pustaka ingkang kapanggihakên satunggal *eksemplar*. Katrangan sanèsipun inggih mênika

SKK kaimpun déning Radèn Purnå Pranåtå ingkang dipunwêdalakên ing *Weltevreden*. Ugi dipunandharakên bilih *SKK* kalêbêt *naskah* Jawi cithak, ingkang isinipun bab *a cautionary tale, advising againts the practice of poligamy* têngesipun satunggaling *peringatan* sâhå pamrayogi supados botên nindakakên *poligami*.

SKK ingkang kasimpên ing *Perpustakaan* Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta, ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn wontên ing panalitèn mênikå. Pawadanipun, amargi *naskah SKK* ingkang kasimpên ing *Perpustakaan* Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta, kawontênan *naskah*-ipun taksih saé sâhå *teks*-ipun taksih cêthå dipunwaos. Kajawi pawadan kasêbut, *Perpustakaan* Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta, papanipun langkung *terjangkau* katimbang Muséum Radyå Puståå.

Lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun, inggih mênikå *deskripsi naskah* ingkang katindakakên kanggé ngandharakên kawontênaning *naskah SKK*. Ndamêl *transkripsi teks SKK* mawi aksårå Jåwå kanthi ancas kanggé nglêstantunakên *teks SKK*. Wondéné, *transliterasi teks SKK*, kanggé nggampilakên pamaos ingkang botên sagêd maos aksaranipun, amargi *SKK* kasêrat ngginakakên aksårå Jåwå. Sasampunipun *transliterasi teks*, salajêngipun nindakakên *suntingan teks* kanggé nglêrêsakên sêratan ingkang lêpat, sâhå *terjemahan teks SKK* kanggé nggantos bâså saking bâså Jawi dados bâså Indonesia. Ingkang pungkasan, ngandharakên isining *teks* bab lampahing gêsang tiyang wayuh.

SKK dados *sumber* panalitèn, pawadanipun inggih mênikå: (1) kawontênanipun *naskah* ingkang taksih saé kanthi sêratanipun taksih cêthå dipunwaos; (2) *SKK* kapanggihakên satunggal *eksemplar* ing *Perpustakaan Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyåkartå*, ingkang danguning dangu *naskah SKK* sagêd risak; (4) kêdah wontên *penyelamatan teks*; (3) *teks*-ipun kalêbêt bâså gancaran, ingkang ndadosakên langkung gampil dipunpahami tinimbang bâså sêkar. Saking pawadan kasebut, sampun nêdahakên wigatosing *SKK* kêdah dipuntliti.

Mênåpå malih, *SKK* kalêbêt têtilaraning pårå lêluhur ingkang ngêwrat *nilai-nilai* luhur ingkang taksih laras dipuntrêpakên ing jaman samênikå ngantos dumugi ing jaman salajêngipun. Awit saking mênikå, kêdah dipunlêstantunakên inggih *naskah*-ipun sårå *teks*-ipun, supados masarakat têtêp andarbèni têtilaraning pårå lêluhur ingkang adi luhung kasêbut.

C. Undêraning Prakawis

Adhêdhasar andharan dhasaring panalitèn ing nginggil, nuwuhakên prakawis-prakawis ingkang gayut kaliyan *naskah SKK*. Prakawis-prakawis kasêbut kasêrat kados makatên.

1. Andharan gêsang bêbrayan.
2. *Inventarisasi naskah SKK*.
3. *Deskripsi naskah SKK*.
4. *Transkripsi teks SKK*.
5. *Transliterasi teks SKK*.

6. *Suntingan teks SKK.*
7. *Terjemahan teks SKK.*
8. Andharan isining *teks* bab awonipun wayuh wontên ing *SKK*.

D. Watêsaning Prakawis

Adhêdhasar andharan dhasaring panalitèn sâhå undêraning prakawis ing nginggil, milå panalitèn mênikå dipunwatêsi. Watêsaning prakawis ing panalitèn mênikå, kapratêlakakên kados makatên.

1. Prêlunipun *inventarisasi naskah SKK*.
2. Prêlunipun *deskripsi naskah SKK*.
3. Prêlunipun *transkripsi teks SKK*.
4. Prêlunipun *transliterasi teks SKK*.
5. Prêlunipun *suntingan teks SKK*.
6. Prêlunipun *terjemahan teks SKK*.
7. Prêlunipun andharan isining *teks* bab awonipun wayuh wontên ing *SKK*.

E. Wosing Prakawis

Wosing prakawis mênikå adhêdhasar watêsaning prakawis ingkang sampun kaandharakên ing nginggil. Wondéné wosing prakawis wontên ing panalitèn mênikå, kados ingkang kasêrat ing ngandhap mênikå.

1. Kadospundi *inventarisasi naskah SKK*?
2. Kadospundi *deskripsi naskah SKK*?
3. Kadospundi *transkripsi teks SKK*?

4. Kadospundi *transliterasi teks SKK*?
5. Kadospundi *suntingan teks SKK*?
6. Kadospundi *terjemahan teks SKK*?
7. Kadospundi andharan isining *teks* bab awonipun wayuh wontên ing *SKK*?

F. Ancasing Panalitèn

Ancasing panalitèn mênikå kasêrat kanthi adhêdhasar wosing prakawis. Saking wosing prakawis ingkang sampun dipunandharakên ing nginggil, salajêngipun karacik ancasing panalitèn ing panalitèn mênikå ingkang kapratêlakakên kados ing ngandhap mênikå.

1. Ngandharakên *inventarisasi naskah SKK*.
2. Ngandharakên *deskripsi naskah SKK*.
3. Ndamêl *transkripsi teks SKK*.
4. Ndamêl *transliterasi teks SKK*.
5. Ndamêl *suntingan teks SKK*.
6. Ndamêl *terjemahan teks SKK*.
7. Ngandharakên isining *teks* bab awonipun wayuh wontên ing *SKK*.

G. Paédahing Panalitèn

Asiling panalitèn mênikå, kaangkah sagêd migunani dhatêng pamaosipun. Paédahing asiling panalitèn mênikå kaandharakên wontên ing ngandhap mênikå.

- a. Asiling *deskripsi naskah*, minångkå kawruh tumraping pamaos ngéngingi kawontênaning *naskah SKK*.

- b. Asiling *transkripsi teks* sagêd kanggé nglêstantunakên *teks SKK*.
- c. Asiling *transliterasi* sagêd nggampilakên pamaos anggènipun maos *SKK*, mliginipun tumrap pamaos ingkang botên paham sêratan aksârâ Jâwâ.
- d. Asiling *terjemahan* sagêd kanggé nggampilakên pamaos anggènipun maos *SKK* mliginipun tumrap pamaos ingkang botên paham bâsâ Jawi.
- e. Asiling ngandharakên isining *teks SKK* kanggé nggampilakên pamaos mangrêtosni isining *teks* sâhâ sêsêrêpan ing salêbêting *teks SKK* ingkang sagêd kadadosakên patuladhan tumrap tiyang bêbrayan mliginipun tiyang wayuh.
- f. Kanggé panaliti, sagêd paham bab panalitèn *filologi* mênâpâ déné sêsêrêpan bab bêbrayan ingkang kawrat ing salêbêting *teks* sâhâ *pengalaman* ingkang agêng nalikâ nindakakên panalitèn mênikâ.
- g. Kanggé masarakat, sagêd dipundadosakên sêsêrêpan sâhâ dipuntrapakên ing panggêsangan mênâpâ ingkang sagêd dipuntuladhani saking isining *teks SKK*.

H. Pangrêtosan ingkang Gayut kaliyan Irah-irahan

- 1. *Kajian filologi* kadhapuk saking têmbung *kajian* sâhâ *filologi*. *Kajian* inggih mênikâ naliti satunggaling prakawis. Wondéné *filologi* inggih mênikâ salah satunggaling ngèlmi ingkang kaginakakên kanggé sarânâ nyinaoni bab *naskah* sâhâ *teks* lami ingkang ngêwrat cariyos ing jaman rumiyin. Dados, *kajian filologi* inggih mênikâ ngèlmi ingkang kaginakakên kanggé sarânâ nyinaoni sartâ naliti *naskah* sâhâ *teks* lami ingkang ngêwrat cariyos ing jaman rumiyin, kanthi nindakakên lampahing panalitèn *filologi* kawiwitan saking

inventarisasi naskah, deskripsi naskah, transkripsi teks, transliterasi teks, suntingan teks, terjemahan teks, sâhâ ngandharakên isining teks.

2. Wayuh inggih mênikå *to have or take an additional wife* têngêsipun tiyang kakung ingkang sampun kråmå sâhå badhé nambah garwå malih.
3. *Sêrat Kênyå Kêbukå* inggih mênikå salah satunggaling irah-irahan *naskah* kinå ingkang kapanggihakên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantårå Kirti Griyå* Yogyakarta, kanthi nomêr *panggil* Bb.1.257. Kaimpun déning Radèn Purnå Pranåtå taun 1924. *Sêrat Kênyå Kêbukå* minångkå *naskah* Jawi cithak wêdalan Balé Puståkå ing *Weltevreden*. Båså *teks*-ipun inggih mênikå kasêrat kanthi dhapukan gancaran, ingkang isinipun ngéngingi lampahing tiyang wayuh.

BAB II **GÊGARAN *TEORI***

A. *Kajian Filologi*

1. Pangrêtosan Filologi

Filologi asalipun saking têmbung Yunani *philos* têgêsipun ‘trêsna’ sâha têmbung *logos* ingkang têgêsipun ‘têmbung’. Dados, *filologi* inggih mênika ‘trêsna kawruh’ utawi ‘rêmên wicantên’ (Shipley sâha Wagenvoort lumantar Baroroh-Baried, 1983: 1). Têgês kasêbut salajêngipun dados ‘rêmên sinau’, ‘rêmên ngèlmi’, ‘rêmên kasusastran’, utawi ‘rêmên kabudayan’. Wondéné miturut Baroroh-Baried (1985: 1) *filologi* inggih mênika ngèlmi ingkang kaginakakên kanggé sarana nyinaoni *karya tulis* ingkang kaandharakên kanthi sâha gêgayutan kaliyan ngèlmi bab basa, kasusastran, tuwin kabudayan.

Filologi inggih mênika satunggaling ngèlmi ingkang gayut kaliyan bab asiling budaya manungsa, antawisipun: asiling pamikir, pangraos, kapitadosan, *adat-istiadat*, sâha nilai-nilai ingkang dipuncakakên déning masarakat ing jaman rumiyin (Istanti, 2010: 16). Wondéné miturut Fathurahman (2015: 14-15) *filologi* inggih mênika sadaya *kegiatan* ingkang magêpokan kaliyan maos satunggaling *naskah*.

Adhêdhasar pangrêtosan *filologi* ing nginggil, dudutanipun inggih mênika *filologi* minangka salah satunggaling ngèlmi ingkang kaginakakên kanggé sarana nyinaoni *karya tulis* sâha asiling budaya manungsa. Asiling budaya manungsa, inggih mênika asiling pamikir, pangraos, kapitadosan, *adat-istiadat*, sâha nilai-nilai ingkang dipuncakakên déning masarakat ing jaman rumiyin lumantar *naskah*

såhå *teks* lami. Ingkang kaandharakên kanthi såhå gêgayutan kaliyan ngèlmi bab bâså, kasusastran, tuwin kabudayan.

2. Ancasing *Filologi*

Tuwuhipun satunggaling ngèlmi tamtu kémawon wontên ancasing, kalêbêt ugi ngèlmi *filologi*. Saputra (2013: 79-80) ngandharakên ancasing ngèlmi *filologi*, inggih mênika ngawontênakên *edisi teks* ingkang sagêd dipunwaos kanggé manéka warni *kepentingan*.

- a. *Kepentingan praktis*, inggih mênika asiling ngèlmi *filologi* minangka waosan ingkang ngêwrat kawruh bab isining *teks*, upaminipun:
 - 1) kawruh bab piwulang ingkang kawrat ing salêbêting *teks* wulang;
 - 2) kawruh bab *aspek kisah* satunggaling *teks* kasusastran;
 - 3) kawruh bab paugêraning satunggaling adat wontên ing salêbêting *teks* ingkang ngêwrat bab *adat-istiadat*, lsp.
- b. *Kepentingan akademis*, inggih mênika asiling ngèlmi *filologi* minangka *sumber data* panalitèn, upaminipun:
 - 1) *data* panalitèn ngèlmi sastrå tumrap *teks* kasusastran;
 - 2) *data* panalitèn ngèlmi sêjarah tumrap *teks* babad;
 - 3) *data* panalitèn tumrap ngèlmi *linguistik*, lsp.

Wondéné Sulistyorini (2015: 5) ugi ngandharakên ancasing *filologi*, inggih mênika kanggé mahyakakên makna såhå ginanipun *teks* tumrap masarakat panganggitipun. Sasanésipun ancas kasêbut, Sulistyorini ugi ngandharakên bilih ngèlmi *filologi* mahyakakên *nilai-nilai* budåyå lami ingkang kawrat ing *naskah* ingkang sagêd dipundadosakên minangka saråná kanggé *berkembangnya* satunggaling kabudayan.

Wontên ing nginggil sampun kaandharkên ancasing *filologi* miturut Saputra såhå Sulistyorini. Adhêdhasar ancasing *filologi* ing nginggil milå ancasing *filologi* tumrap *naskah* såhå *teks SKK*, inggih mênika kawruh bab *aspek kisah*

satunggaling *teks* kasusastran, kawruh bab piwulang supados botên nindakakên wayuh mênggahing tiyang kakung ingkang botên sagêd tanggêl jawab, minangkå *sumber data* panalitèn ngèlmi sastrå tumrap *teks* kasusastran, sårå kanggé mahyakakên *nilai-nilai* budåyå lami bab lampahing wayuh jaman rumiyin.

Saking mapintên-pintên andharan ancasing panalitèn *filologi* ing nginggil, nêdahakên wigatosing *naskah* sårå *teks* minangkå *objek* panalitèn *filologi*. Salajêngipun wontên ing ngandhap mênikå, kababar andharan bab *objek* panalitèn *filologi*.

3. *Objek Panalitèn Filologi*

Objek panalitèn *filologi* inggih mênikå *naskah* sårå *teks*. Andharan ngéngingi *naskah* sårå *teks* kababar ing ngandhap mênikå.

a) *Naskah*

Naskah mênikå wujudipun nyåtå ingkang sagêd dipuntingali utawi dipuncêpêng (Fathurahman, 2015: 22; Sulistyorini 2015:20; Baroroh-Baried, 1985: 54). Fathurahman (2015: 6) ugi mratélakakên *naskah* inggih mênikå salah satunggaling wujud asiling budåyå, ingkang ngêwrat *teks* sêratan ngéngingi manékå warni sêsêrêpan, pamikir, kawruh, sêjarah, *adat-istiadat*, sårå tumindaking masarakat ing jaman rumiyin.

Miturut Mulyani (2013: 57) *naskah* inggih mênikå têtilaraning tiyang sêpuh utawi lêluhur ingkang awujud sêratan. Suyami (1996: 220) ngandharakên bilih *naskah*, inggih mênikå sadåyå wujud asiling karya ingkang kasêrat déning

tiyang-tiyang ing jaman rumiyin, inggih ingkang taksih awujud sêratan tangan (*manuskrip*) utawi ingkang awujud cithak (*naskah* cithak).

Wondéné miturut Sulistyorini (2015: 18) *naskah* inggih mênikå *karya tulis* ingkang isinipun pamikir utawi pamanggih kanthi wujud *bahan*, antawisipun: dlancang, dluwang, buku, utawi sajinisipun. Rikålå rumiyin *naskah* dipunsêrat wontên ing dlancang, kulit kajêng, sâhå lontar, nanging sasampunipun wontên mêsine cithak, *naskah* kasêrat kanthi kacithak.

Sasanèsipun mênikå, Mulyani (2013: 1-2) ugi ngandharakên bilih *naskah* Jawi têngèsipun *naskah* ingkang sinêrat kanthi bâså Jawi (Jawi Kinå, Jawi *Pertengahan*, sâhå Jawi Anyar) mawi aksårå Jåwå sâhå aksårå Latin, ingkang kasêrat ing dlancang (*kertas*). *Naskah* wontên warni tigå, inggih mênikå: (1) *naskah* lésan, (2) *naskah* sêratan tangan (carik), sâhå (3) *naskah* sêratan cithak. Ingkang dipunwastani *naskah* sêratan cithak, inggih mênikå sêratanipun sampun kacithak.

Adhêdhasar andharan pangrêtosan *naskah* ing nginggil, milå sagêd kapêndhêt dudutanipun bilih *naskah* inggih mênikå asiling budåyå têtilaraning pårå lèluhur, ingkang sagêd dipuntingali utawi dipuncêpêng. *Naskah* ngêwrat *teks* sêratan awujud sêratan tangan utawi ingkang awujud cithak (*naskah* cithak), ngéngingi manékå warni sêsêrêpan, pamikir, sâhå kawruh, ingkang kasêrat ing dlancang, buku, utawi sajinisipun.

Naskah SKK minångkå *objek* panalitèn *filologi* ing panalitèn mênikå, ingkang kasimpên ing *Perpustakaan* Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta, kanthi nomêr *panggil* Bb.1.257. *Naskah SKK* wêdalan Balé Puståkå ing

Weltevreden. Kaimpun déning Radèn Purnå Pranåtå taun 1924. *Naskah SKK* minangka *naskah* Jawi cithak, kasêrat ngginakakên aksarå Jåwå kanthi bâså Jawi Gagrak Anyar. Basanipun dhapukan gancaran, mawi bâså Jawi kanthi undhå-usuk kråmå sårå ngoko.

b) *Teks*

Baroroh-Baried (1985: 56) ngandharakên pangrêtosan *teks* kados makatên. *Teks* têngsipun isining *naskah*, wujudipun *abstrak* ingkang sagêd dipunangên-angên kémawon. *Teks* kapérang dados isi sårå *bentuk*. Isi *teks*, inggih mênikå pamikir utawi pamanggih utawi pitutur luhur ingkang kaandharakên panganggit dhatêng pamaos. *Bentuk teks*, inggih mênikå cariyos ingkang wontên ing *teks* ingkang sagêd dipunwaos sårå dipunsinaoni miturut mapintên-pintên carå inggih saking lampahing cariyos, watak parågå, léléwaning bâså, lsp.

Teks inggih mênikå sêsêrêpan ingkang kawrat ing *naskah* (Istanti, 2010: 14). Wondéné miturut Fathurahman (2015: 22) *teks* inggih mênikå sêratan utawi isining *naskah*. Mulyani (2013: 101) ugi ngandharakên bilih *teks* mênikå kasêrat mawi aksarå warni tigå, inggih mênikå mawi aksarå Jåwå utawi carakan, aksarå Arab Pégon, sårå aksarå Latin. Adhêdhasar andharan *teks* ing nginggil, milå sagêd kapêndhêt dudutanipun bab pangrêtosan *teks*, inggih mênikå isining *naskah* ingkang wujudipun *abstrak* ingkang sagêd dipunangên-angên kémawon. Wondéné *teks SKK* jinisipun kalêbêt *teks* sastra, kanthi dhapukan gancaran. Sêratan *teks SKK* minangka sêratan aksarå Jåwå cithak.

Kanggé naliti *naskah* sâhâ *teks SKK* ingkang minangkå *objek* ing panalitèn mênikå, wontên lampahing panalitèn *filologi* ingkang sagêd dipuntindakakên. Lampahing panalitèn kasêbut, ancasipun kanggé nggampilakên anggènipun nindakakên panalitèn. Lampahing panalitèn *filologi* tumraping *naskah* sâhâ *teks SKK*, kaandharakên kanthi urutan kados ing ngandhap mênikå.

4. Lampahing Panalitèn *Filologi*

Satunggaling panalitèn tamtu kémawon wontên lampahing panalitènipun, kanthi kajumbuhakên miturut jinis panalitènipun. Makatên ugi, tumraping panalitèn *filologi* ugi wontên lampahing panalitèn. Lampahing panalitèn *filologi* ing panalitèn mênikå, kawiwitan saking *inventarisasi naskah SKK* ngantos dumugi *ngandharakên* isining *teks SKK*. Lampahing panalitèn *filologi* kaandharakên kados ing ngandhap mênikå.

a. *Inventarisasi naskah*

Inventarisasi naskah, inggih mênikå madosi sâhâ nyathêt *naskah* ingkang kasimpên wontên ing papan pundi kémawon, kanthi cârâ antawisipun lumantar: *katalog naskah*, buku-buku bab *naskah*, *artikel-artikel* ing *jurnal*, *publikasi* utawi *karya tulis*, sâhâ *koleksi* pribadi (Fathurahman: 2015: 74). *Inventarisasi naskah*, inggih mênikå *kegiatan* ngêmpalakên sêsêrêpan ngéngingi kawontênan *naskah-naskah* ingkang ngêwrat irah-irahan *naskah* ingkang sami (Saputra: 2008).

Wondéné Mulyani (2009: 4) ngandharakên *inventarisasi naskah*, inggih mênikå pados sâhâ nyathêt sadâyå *naskah* ingkang sajinis. Miturut Djamaris (2002) *inventarisasi naskah* dipunlampahi kanthi (1) *metode studi pustaka*

lumantar *katalog*, buku, utawi dhaptar *naskah* ing *perpustakaan*, muséum, *instansi* sanèsipun ingkang taksih nggatosakên *naskah*, (2) *metode studi lapangan* upaminipun lumantar panggénan-panggénan pawiyatan kados ta *pesantren* utawi *surau* sâha tokoh masarakat utawi budayawan ingkang nyimpên *naskah-naskah*.

Saking andharan ing nginggil dudutanipun *inventarisasi naskah* inggih mênika madosi sâha nyathêt sadaya *naskah* ingkang ngêwrat irah-irahan *naskah* ingkang sami kanthi madosi lumantar *katalog*, buku, utawi dhaptar *naskah* ing *perpustakaan*, muséum, *instansi*, sâha *koleksi pribadi*.

b. *Deskripsi naskah*

Deskripsi naskah, inggih mênika mahyakakên sêsêrêpan ngéngingi kawontênan *fisik naskah-naskah* ingkang dados *objek* panalitèn (Saputra, 2013: 82-83). Mulyani (2009: 8) ugi ngandharakên *deskripsi naskah*, inggih mênika andharan kanggé nggambarakên kawontênaning *naskah* kajumbuhakên kaliyan mênâpâ kawontênanipun. Miturut Fathurahman (2015: 77) *deskripsi naskah*, inggih mênika nindakakên *identifikasi* inggih saking kawontênaning *fisik naskah*, isining *teks*, sâha sintên ingkang nyêrat utawi pamedhkipun.

Darusuprta lumantar Mulyani (2009: 9-12) mratélakakên bab mênâpâ kémawon ingkang kédah dipundamêl *deskripsi-nipun*. Urut-urutanipun *deskripsi naskah* kaandharakên kados ing ngandhap mênika.

- 1) Papan panyimpêning *manuskrip*, andharan bab sintên ingkang nyimpên, kasêrat wontên pundi, sâha nomêr *kodeks-ipun*.
- 2) Irah-irahanipun mênâpâ, kasêrat wontên pundi, kasêrat piyambak mênâpâ saking tiyang sanès, sêrataning irah-irahan wontên salêbêting *manuskrip* mênâpâ sajawining.

- 3) Sintên ingkang nyêrat, kasêrat déning ingkang kagungan gagasan mênâpâ tiyang sanès awit nuhoni dhawuh.
- 4) Samak, kadamêl saking mênâpâ, kadospundi kawontênaning samak, rupining samakipun, mênâpâ wontên sêratan, gambar utawi rêrêngganipun, manawi wontên kadospundi wujudipun, mênâpâ isining sêratanipun.
- 5) Jilidan, kadospundi mênggah jilidanipun sâhâ kawontênanipun.
- 6) Ukuraning *manuskrip*, kandêlipun pintên.
- 7) Ukuraning *teks*, mênâpâ wontên ingkang kasêrat namung sêpalih, saprâtigan, saprâsakawanipun raining dlancang, lsp.
- 8) Sêratan, jinising aksârâ, wujud ingkang aksârâ, sâhâ ukuraning aksârâ.
- 9) Rêrênggan, mênâpâ wontên rêrêngganipun, kadospundi wujudipun, kasêrat utawi kagambar mawi mangsi mênâpâ kémawon, wontên gayutipun kaliyan andharaning *teks* mênâpâ botên.
- 10) Manggala, mênâpâ wontên manggalanipun, kasêrat déning ingkang kagungan gagasan mênâpâ tiyang sanès.
- 11) *Kolofon*, mênâpâ wontên *kolofon*-ipun, kasêrat déning ingkang kagungan gagasan mênâpâ tiyang sanès.
- 12) Dhapukan, kadospundi mênggah dhapukaning *teks*.
- 13) Tândhâ pamaos, ingginakakên tândhâ pamaos mênâpâ kémawon, wujud ingkang tândhâ kadospundi.
- 14) Isi, isining *teks* jangkêp mênâpâ kirang, kapunggêl mênâpâ awujud *fragmen*, kadospundi mênggah andharan isining *teks*.
- 15) Jinis, kalêbêt ing golongan jinis mênâpâ, kadospundi mênggah titikanipun.
- 16) Bâsâ, ngginakakên *ragam* bâsâ mênâpâ kémawon.
- 17) Cathêtan, mênâpâ wontên chatêtan ing salêbêting *teks* ingkang wontên gayutipun kaliyan *teks*.

Dudutanipun saking andharan ing nginggil, *deskripsi naskah* inggih mênikâ nindakakên *identifikasi* kanggé nggambarakên kawontênaning *fisik naskah* ingkang kajumbuhakên kaliyan mênâpâ kawontênanipun. Tuladhanipun: papan panyimpêning *naskah*, irah-irahanipun *naskah*, panyêrat, kawontênaning samak, jilidan, lsp. Sasampunipun nindakakên *deskripsi naskah*, lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun inggih mênikâ ndamêl *transkripsi teks*.

c. *Transkripsi teks*

Transkripsi, inggih mênikâ alih tulis sêrataning *teks* mawi aksârâ ingkang sami kaliyan aksaraning *teks* (Mulyani, 2013: 106). Upaminipun, *teks* kasêrat

mawi aksâra Jâwa kadamêl alih tulisipun ugi mawi aksâra Jâwa. *Metode transkripsi* wontên kalih inggih mênika *transkripsi diplomatik* sâha *transkripsi standar* (Mulyani, 2013: 106-108).

Metode transkripsi diplomatik, inggih mênika cara anggènipun ndamêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat mênapa wontènipun kados déné sêrataning *teks*-ipun kanthi aksâra ingkang sami. Wondéné *metode transkripsi standar*, inggih mênika cara anggènipun ndamêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat kanthi adhêdhasar éjaan ingkang sampun dipunsampurnakakên ingkang lumampah. Lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun inggih mênika *transliterasi teks*.

d. *Transliterasi teks*

Transliterasi, inggih mênika *kegiatan* ndamêl alih tulis sêrataning *teks* kanthi aksâra ingkang bédâ, upaminipun saking aksâra Jâwa dipungantos dados aksâra Latin (Istanti, 2013: 26). Wondéné Baroroh-Baried (1985: 65) ngandharakên *transliterasi* inggih mênika nggantos jinising sêratan, aksâra baka aksâra saking satunggaling *abjad* dhatêng *abjad* sanèsipun. Mulyani (2013: 102) ugi mratélakakên têngesing *transliterasi*, inggih mênika alih tulis sêrataning *teks* mawi aksâra ingkang botên sami kaliyan aksaraning *teks*. Upaminipun, *teks* kasêrat mawi sêratan aksâra Jâwa kadamêl alih tulisipun mawi aksâra Latin utawi aksâra Arab Pégon. Robson (1994: 24) ngandharakên *transliterasi* inggih mênika nggantos saking satunggal sêratan dhatêng sêratan sanèsipun.

Wontên kalih cârâ kanggé nindakakên *transliterasi*, inggih mênikâ ngginakakên *edisi standar* sâhâ *edisi diplomatik* utawi *edisi fotografis* (Saputra, 2013: 98). Mulyani sâhâ Saputra (2013: 102-104; 2013: 98-99) ngandharakên bab *transliterasi diplomatik* sâhâ *transliterasi standar* kados makatên. *Transliterasi diplomatik*, inggih mênikâ cârâ anggènipun damêl *alih tulis sêrataning teks* ingkang kasêrat mênâpâ kawontênanipun kados déné sêrataning *teks*-ipun kanthi aksârâ ingkang bédâ. Wondéné *transliterasi standar*, inggih mênikâ cârâ anggènipun damêl *alih tulis sêrataning teks* ingkang kasêrat kanthi adhêdhasar éjaan ingkang sampun dipunsampurnakakên utawi *Ejaan yang Disempurnakan (EYD)*.

Miturut Saputra (2013: 99-100) ancasing *transliterasi edisi standar* kanggé nggampilakên pamaos anggènipun maos *teks*, nanging botên sagêd nggambarakên kawontênan basaning *naskah*. Wondéné *transliterasi edisi diplomatik* kaanggêp kirang *praktis* sâhâ angêl dipunwaos, amargi ngginakakên lambang-lambang tartamtu, nanging sagêd nggambarakên kawontênan basaning *teks* kanthi sacêlakipun.

Adhêdhasar andharan ing nginggil, dudutanipun *transliterasi* inggih mênikâ nggantos jinising sêratan *teks* mawi aksârâ ingkang botên sami kaliyan aksaraning *teks*, sagêd kanthi cârâ *edisi standar* utawi *edisi diplomatik*. Sasampunipun satunggaling *teks* dipundamêl *transliterasi*-nipun, lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun inggih mênikâ ndamêl *suntingan teks*-ipun.

e. *Suntingan teks kanthi ndamêl aparat kritik*

Suntingan teks mênika dipunginakakên kanggé nyamêktakakên *edisi teks* ingkang sagêd dipunwaos sâhâ dipunpahami déning masarakat umum (Fathurahman: 2015: 88). *Penyuntingan* sagêd dipunwiwiti saking nglêrêsakên *teks* ingkang risak. Sasampunipun nglêrêsakên *teks* ingkang risak, waosan *teks* ingkang risak (*korup*) dipunwahyakakên kanthi nyatêt wontên satunggaling *aparat kritik* (Fathurahman: 2015: 93). Miturut Mulyani (2009: 29) *aparat kritik* mujudakên tanggêl jawab ilmiah saking *kritik teks* ingkang isi waosanipun bédâ ing *suntingan teks* utawi *teks* ingkang sampun rêsik saking *korup*. *Aparat kritik* ngginakakên tandhâ-tandhâ kados ingkang kaandharakên ing ngandhap mênika.

- 1) (...) tandhâ mênika dipunginakakên manawi aksârâ mênâpâ déné têmbungipun wontên ingkang dipunkirangi.
- 2) <...> tandhâ mênika dipunginakakên manawi aksârâ mênâpâ déné têmbungipun wontên ingkang dipuntambah.
- 3) {...} tandhâ mênika dipunginakakên manawi aksârâ mênâpâ déné têmbungipun wontên ingkang dipungantos.
- 4) Katrangan ing *aparat kritik* ngginakakên ângkâ Arab ingkang kasêrat aksârâ Latin (...¹, ...², ...³, ...⁴, lsp).

Wontên ing panalitèn mênika, *aparat kritik* ingkang dipunginakakên kados ingkang sampun dipunandharakên ing nginggil. Salajêngipun, anggènipun *nyunting teks SKK* migunakakên *edisi kritis*. *Edisi kritis* utawi *standar* inggih mênika asiling *suntingan teks* ingkang dipungarap déning *penyunting*. *Penyunting*

sagêd ndandosi, ngirangi, nambah, utawi nggantos têmbung kanthi wontên tanggêl jawabipun (Fathurahman: 2015: 91).

Sasampunipun nindakakên *suntingan teks* kanthi ndamêl *aparatur kritik* ingkang ndadosakên *teks SKK* rêsik saking *korup*. Lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun inggih mênika ndamêl *terjemahan*-ipun.

f) *Terjemahan teks*

Basa *teks* ingkang dipunginakakên wontên ing salah satunggaling *naskah* bédâ kaliyan bâsâ pamaos ing jaman samênika, anggènipun mahyakakên supados *teks* kasêbut sagêd kawaos prêlu *pengalihan* utawi *penerjemahan* (Istanti, 2013: 29-30). *Penerjemahan* minangka *proses transformasi* makna. Miturut Mulyani (2009: 28) “*terjemahan* inggih mênika ngêwahi bâsâ saking basaning *teks* utawi bâsâ *sumber*-ipun dhatêng bâsâ *sasaran*-ipun utawi bâsâ ingkang dipunpilih kajumbuhakên kaliyan ancasipun”. Upaminipun, basaning *teks* mênika ngginakakên bâsâ Jawi kagantos bâsâ Indonesia, ancasipun supados isining *teks* sagêd dipunmangrêtos déning tiyang ingkang botên paham bâsâ Jawi.

Ancas saking *terjemahan* *teks*, inggih mênika supados masarakat ingkang botên paham bâsâ aslining *naskah* sagêd dados paham (Darusuprta, 1984: 9). *Metode terjemahan teks* mênika mawarni-warni, nanging sagêd karingkês dados warni tigâ (Darusuprta, 1984: 9) kaandharakên ing ngandhap mênika:

- 1) *terjemahan harfiah*, inggih mênikå *terjemahan* têmbung bâkå têmbung, cakèt kaliyan aslinipun, ginanipun kanggé mbandingakên *segi-segi ketatabahasaannya*,
- 2) *terjemahan* isi utawi maknå, inggih mênikå têmbung-têmbung ingkang dipunandharakên ing bâså *sumber* dipundamêl *terjemah*-ipun dados têmbung-têmbung ing bâså *sasaran* ingkang jumbuh,
- 3) *terjemahan bebas*, inggih mênikå sadâyå *teks* bâså *sumber* dipundamêl *terjemah*-ipun dados bâså *sasaran*.

Adhêdhasar andharan *terjemahan* ing nginggil dudutanipun *terjemahan* inggih mênikå ngéwahi bâså saking basaning *teks* utawi bâså *sumber*-ipun dhatêng bâså *sasaran*-ipun utawi bâså ingkang dipunpilih kajumbuhakên kaliyan ancasipun. Wontên ing panalitèn mênikå, basanipun *teks SKK* ngginakakên bâså Jawi kanthi undhå-usuk ngoko sâhå kråmå, dipundamêl *terjemah*-ipun dados bâså Indonesia.

Metode terjemahan teks SKK ngginakakên tigang *metode*, inggih mênikå (1) *terjemahan harfiah* inggih mênikå *terjemahan* têmbung bâkå têmbung, (2) *terjemahan* isi inggih mênikå *terjemahan* kanthi adhêdhasar maknanipun, sâhå (3) *terjemahan bebas* inggih mênikå *terjemahan* kanthi ndamêl bâså *teks*-ipun dados bâså *sasaran*. Manawi *teks SKK* sampun dipundamêl *terjemahan*-ipun, lampahing panalitèn *filologi* ingkang salajêngipun inggih mênikå ngrêmbag isining *teks*-ipun.

g) Pangrêmbaging *teks*

Pungkasaning lampahing panalitèn *filologi*, inggih mênikå ngrêmbag isining *teks*. Ancas saking pangrêmbaging *teks*, inggih mênikå kanggé mahyakakên isining *teks SKK*, supados pamaos sagêd mênindhêt kawruh, sêsêrêpan, utawi piwulang ingkang wontên ing salêbêting *teks SKK*, ingkang sagêd kadadosakên patuladhan ing panggêsangan padintênan.

B. Gêsang Bêbrayan

Anggènipun mbangun gêsang bêbrayan mênikå alêlandhêsan raos trêsnå asih antawisipun garwå. Salah satunggalipun cârå mbangun gêsang bêbrayan kanthi nindakakên mênåpå ingkang dados tanggêl jawabipun piyambak-piyambak sårå sukå pambiyantu satunggal kaliyan satunggalipun (Ayyub, 2004: 205). Anggènipun nglampahi gêsang bêbrayan supados sagêd têtutrêm sårå langgêng, kêkalihipun kêdah sêsarêngan njagi anggènipun bêbrayan sårå antawisipun garwå kêdah trêsnå asih supados kêkalihipun botên nglirwakakên mênåpå ingkang dados tanggêl jawabipun.

Miturut Endraswara (2006: 91-92) kawajiban tiyang kakung asring dipunsêbut *påncå-ngå*, inggih mênikå: (1) angayomi inggih mênikå rumêksa dhatêng èstri, nyukani raos têtutrêm, sårå aman, (2) angayani inggih mênikå nyêkapi kabêtahan lair sårå utawi batos, (3) angomahi inggih mênikå sagêd nyukani papan, (4) angayêmi inggih mênikå kêdah sagêd ngayêmi manahipun tiyang èstri, sårå (5) angkatmajani inggih mênikå sagêd sukå turun. Wondéné kawajibanipun wanitå tumrap garwanipun dipunwastani *påncå-ti*.

Ingkang dipunsêbut *pāncā-ti* inggih mênika: (1) gêmi nastiti inggih mênika wanitâ kêdah sagêd ngêcakakên rājâ brânâ kanthi ngatos-atos, taliti, sâhâ botên boros, (2) rêti ngati-ati inggih mênika sagêd njagi bêbrayan kanthi ngatos-atos, (3) surti inggih mênika wanitâ wajib njagi kawilujêngan sâhâ kamulyaning garwâ, (4) gêmati inggih mênika wanitâ kêdah mangrêtos mênâpâ ingkang dipunkêrsakakên garwanipun, botên kênging nguciwakakên, sâhâ botên kênging wantun dhatêng garwanipun, sâhâ (5) bêkti inggih mênika wanitâ kêdah sêtya. Manawi kawajiban sampun dipunayahi, milâ kêkalihipun angsal hakipun piyambak-piyambak.

Mbangun gêsang bêbrayan tamtu kémawon wontên ancasipun, miturut Sudrajat dkk (2008: 188) ancasing gêsang bêbrayan inggih mênika: (1) supados gêsangipun têntrem, (2) sagêd njagi paningal sâhâ kinormatan, sâhâ (3) supados angsal turun. Nalikâ tiyang èstri botên sagêd sukâ turun, kamangkâ mênika salah satunggalipun ancas gêsang bêbrayan, milâ tiyang kakung kênging nindakakên wayuh, nanging kanthi idin sâhâ raos rilâ saking garwanipun. Bab wayuh kasêbut kaandharakên kados ing ngandhap mênika.

C. Wayuh

Têmbung wayuh têngêsipun gadhah garwâ langkung saking satunggal (Poerwadarminta, 1939: 653). Têmbung *poligami* adhêdhasar *etimologi*, asalipun têmbung saking bâsâ Yunani, inggih mênika saking têmbung *polus* ingkang têngêsipun kathah sâhâ *gamos* ingkang têngêsipun pâlâ krâmâ. Dados, *poligami* inggih mênika pâlâ krâmâ langkung saking satunggal tiyang (Mursalin, 2007: 15).

Miturut Soemiyati (1997: 74) *poligami* inggih mênikå pålå kråmå antawising satunggal tiyang kakung kaliyan langkung saking satunggal tiyang èstri kanthi wêkdal ingkang sami.

Mursalin (2007: 15) ugi ngandharakên pangrêtosan *poligami* miturut syariat Islam, inggih mênikå tiyang kakung ingkang kråmå kaliyan tiyang èstri ingkang dipunrêmêni, kalih, tigå, utawi sakawan kanthi sarat sagêd adil dhatêng sadâyå garwanipun. Wondéné Stuart (2002: 804) ngandharakên bilih wayuh inggih mênikå *to have or take an additional wife* têngêsipun tiyang kakung ingkang sampun kråmå sårå badhé nambah garwå malih. Saking mapintên-pintên andharan ing nginggil sagêd kapêndhêt dudutan bilih *poligami* utawi wayuh, inggih mênika tiyang kakung ingkang kråmå kaliyan tiyang èstri langkung saking satunggal.

Wayuh kénging dipuntindakakên manawi sampun angsal idin saking *Pengadilan* (Soemiyati, 1997: 77-79). Idin kasêbut kanthi nindakakên sarat-sarat inggih mênikå:

1. wontênipun pasarujukan saking èstrinipun,
2. wontênipun pèpêsthèn bilih tiyang kakung sagêd ngayani garwanipun sårå putrå-putranipun, sårå
3. wontênipun *jaminan* bilih tiyang kakung sagêd adil dhatêng garwanipun sårå putrå-putranipun.

Pengadilan nyukani idin manawi *permohonan* kasêbut adhêdhasar pawadan-pawadan ingkang dipunlêrêsakên. Pawadan-pawadan kasêbut kados

ingkang kawrat ing *Undang-undang RI* Nomêr 1 Taun 1974 bab Pålå Kråmå *pasal 4 ayat 2*, inggih mênikå:

1. èstrinipun botên sagêd nindakakên kawajibanipun minångkå garwå,
2. èstrinipun gadhah cacat badan utawi sakit ingkang botên sagêd mantun, sårå
3. èstrinipun botên sagêd sukå turun.

Sarat-sarat wayuh ugi dipunandharakên déning Salim. Miturut Salim (1995: 77) sarat-sarat ingkang kédah dipuntindakakên déning tiyang kakung ingkang mayuh, antawisipun:

1. adil anggènipun sukå giliran, tanpå mbédakakên garwå satunggal kaliyan satunggalipun,
2. adil anggènipun ngayani, botên atêgês gunggungipun sami, nanging kajumbuhakên kaliyan kabêtahanipun piyambak-piyambak. Tuladhanipun: manawi èstri sapisan putranipun langkung kathah saking èstri kapindho, dados èstri sapisan ingkang dipunsukani kåyå langkung kathah katimbang èstri kapindho,
3. adil anggènipun sukå raos trêsnå. Tamtu kémawon raos trêsnå dipunbêtahakên kaliyan sadåyå èstrinipun. Raos trêsnå mênikå sagêd awujud tanggêl jawab dhatêng garwanipun. Tuladhanipun: wontên èstrinipun ingkang sakit lajêng tiyang kakung kédah purun ngrimat sårå nênggani botên dipuntilar,
4. tiyang kakung angsal nindakakên wayuh, manawi garwanipun botên sagêd sukå turun.

Miturut syariat Islam, nindakakên wayuh mênikå botên dipunlarang, nanging kêdah nindakakên sarat-saratipun. Sarat-sarat kasêbut adhêdhasar saking surat an-Nisa' (Soemiyati, 1997: 75-76; Jahrani, 1996: 41):

1. dipunkêparêngakên mayuh paling kathah sakawan garwå, kados ingkang kawrat ing Al-Qur'an surat an-Nisa' ayat 3, cuplikanipun kados makatên: “....*kawinilah* wanitå-wanitå (sanès) ingkang dipunrêmêni kalih, tigå, utawi sakawan....”
2. kêdah sagêd asikap adil dhatêng sadåyå garwanipun. Adil ingkang dipunmaksud inggih mênikå bab papan, têdhan, sandhang, sårå patrap ingkang saé tumraping sadåyå garwanipun. Wondéné sikap adil wontên ingkang botên sagêd dipuntindakakên sårå dipunsamikakên antawisipun garwå satunggal kaliyan satunggalipun inggih mênikå raos trêsnå, kados ingkang kawrat ing Al-Qur'an surat an-Nisa' ayat 129. Cuplikanipun kados makatên “...tiyang kakung botên sagêd tumindak adil dhatêng pårå garwanipun, sanadyan kapéngin sangêt nindakakên adil...”
3. tiyang èstri ingkang dipunpilih langkung saénipun tiyang èstri ingkang gadhah putrå yatim, maksudipun supados putrå yatim kasêbut dipunrimat déning tiyang kakung ingkang badhé mayuh sårå supados tiyang kakung kasêbut sagêd adil dhatêng putrå yatim sartå bandhanipun putrå yatim kasêbut. Andharan kasêbut kapratêlakakên wontên ing surat an-Nisa' ayat 3 sårå ayat 127. Cuplikanipun kados makatên “....ngéngingi wanitå tartamtu (ingkang kénging dipunwayuh, kados ingkang kawrat ing surat an-Nisa' ayat

- 3). *Katakanlah hai Muhammad wanita tartamtu kasêbut inggih mênikå wanita ingkang wontên hubungan kaliyan anak yatim.*”
4. tiyang èstri ingkang dipunpilih botên kénging sêdhêrêkipun inggih *sedarah* utawi *sesusuan*.

Saking mapintên-pintên andharan ing nginggil nêdahakên wayuh kénging dipuntindakakên déning tiyang kakung. Wayuh kénging dipuntindakakên kanthi nindakakên sarat-sarat tartamtu langkung rumiyin.

D. Panalitèn ingkang Jumbuh

Panalitèn mênikå dipunadani kanthi mapintên-pintên ancas. Gêgayutan kaliyan ancas kasêbut wontên panalitèn sanès ingkang jumbuh kaliyan panalitèn mênikå. Panalitèn ingkang jumbuh kaliyan *Kajian Filologi sâhå Pangrêmbag Bab Wayuh wontên ing Sêrat Kênyå Kêbukå*, inggih mênikå panalitèn garapanipun Anton Novi Widayanto, NIM 09205244060 kanthi irah-irahan *Kajian Filologi sâhå Jinising Katrêsnan dhatêng Garwå wontên Sêrat Ngèlmi Pangasihian sâhå panalitèn garapanipun Tusina Nur Cahyani, NIM 08205241042 kanthi irah-irahan Tinjauan Filologi dan Nilai Moral Berumah-Tangga bagi Wanita Jawa dalam Serat Padmiwara*.

Cårå panalitèn ingkang dipuntindakakên Anton Novi Widayanto sâhå Tusina Nur Cahyani, jumbuh kaliyan panalitèn mênikå. Langkung jêlasipun, katrangan antawisipun panalitèn ingkang dipungarap déning Anton Novi Widayanto sâhå Tusina Nur Cahyani kaliyan panalitèn mênikå kasêrat wontên ing *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 2: *Deskripsi panalitèn ingkang jumbuh*

No.	Katrangan	<i>Sêrat Ngèlmi Pangasih</i>	<i>Serat Padmiwara</i>	<i>SKK</i>
1	Jinising panalitèn	<i>Metode deskriptif</i>	<i>Metode deskriptif</i>	<i>Metode deskriptif</i>
2	<i>Inventarisasi naskah</i>	<i>Perpustakaan Muséum Sâna Budâya Yogyakarta</i>	<i>Perpustakaan Muséum Sâna Budâya Yogyakarta</i>	<i>Perpustakaan Muséum Déwantâra Kirti Griya Yogyakarta</i>
3	<i>Transkripsi teks</i>	-	-	<i>Ndamêl transkripsi teks</i>
4	<i>Transliterasi teks</i>	<i>Metode standar</i>	<i>Metode standar</i>	<i>Metode standar</i>
5	<i>Suntingan teks</i>	<i>Edisi standar</i>	<i>Edisi standar</i>	<i>Edisi standar</i>
6	<i>Terjemahan teks</i>	<i>Metode harfiah, isi, sâha bebas</i>	<i>Metode harfiah, isi, sâha bebas</i>	<i>Metode harfiah, isi, sâha bebas</i>
7	<i>Analisis data</i>	<i>Maos sâha reduksi data, pengkategorian, display data, sâha penafsiran</i>	<i>Maos, pengkategorian, penafsiran, sâha pendeskripsian</i>	<i>Maos sâha reduksi data, pengkategorian, display data, sâha penafsiran</i>
8	<i>Ngêsahakên data</i>	<i>Validitas semantik sartâ reliabilitas intrarettter sâha interratter</i>	<i>Validitas semantik sâha reliabilitas intrarettter sâha interratter</i>	<i>Validitas semantik sâha reliabilitas intrarettter sâha interratter</i>
9	<i>Andharan isining teks</i>	<i>Jinising katrêsnan dhatêng garwâ</i>	<i>Ajaran moral tumrap tiyang kakung sâha wanitâ kanggé nglampahi gêsang bêbrayan</i>	<i>Pangrêmbag bab wayuh</i>

Adhêdhasar *tabel* ing nginggil, kaandharakên bab ingkang jumbuh sâha ingkang bédâ saking tigang panalitèn. Andharanipun kados makaten, bab ingkang jumbuh inggih mênika: (1) jinising panalitèn ngginakakên *metode deskriptif*, (2) *transliterasi teks* ngginakakên *metode standar*, (3) *suntingan teks* ngginakakên *edisi standar*, (4) *terjemahan teks* ngginakakên *metode harfiah, isi, sâha bebas*, (5) *analisis data* kanthi maos sâha *reduksi data, pengkategorian, display data,*

sâhâ *penafsiran*, sâhâ (6) ngêsahakên *data* ngginakakên *validitas semantik* sâhâ *reliabilitas intrarettter* sâhâ *interratter*.

Wondéné bab ingkang bédâ inggih mênika: (1) *inventarisasi naskah Sêrat Ngèlmi Pangasihân sâhâ Serat Padmiwara* kapanggihakên wontên ing *Perpustakaan Muséum Sâna Budâya Yogyakarta*, *SKK* kapanggihakên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantâra Kirti Griya Yogyakarta*, (2) panalitèn *SKK* ndamêl *transkripsi teks* déné *Sêrat Ngèlmi Pangasihân sâhâ Serat Padmiwara* botên ndamêl *transkripsi teks*, sâhâ (3) andharan isining *teks Sêrat Ngèlmi Pangasihân* bab jinising *katrêsnan dhatêng garwâ*, *Serat Padmiwara* ngandharakên bab ajaran *moral* tumrap tiyang kakung sâhâ wanitâ kanggé nglampahi gêsang bêbrayan, sâhâ *SKK* ngandharakên pangrêmbag bab wayuh.

Saking tigang panalitèn kasêbut kawrat kawruh utawi sêsêrêpan ingkang sagêd dipunpêndhêt. Kawruh kasêbut, inggih mênika cârâ-caranipun njagi gêsang bêbrayan kanthi saé supados tiyang kakung botên nglampahi wayuh.

BAB III CARA PANALITÈN

A. Jinising Panalitèn

Panalitèn mênika ngginakakên *metode deskriptif* kanthi *pendekatan filologi modern*. *Metode deskriptif* ancasipun kanggé ngêmpalakên sadâyâ katrangan ingkang wontên kanthi mênâpâ kawontênanipun (Widodo, 2000: 14). Miturut Arikunto (2007: 54) panalitèn *deskriptif* kaginakakên kanthi ancas supados asiling panalitèn wujudipun *deskripsi, penggambaran*, utawi andharan. Ingkang dipundamêl *deskripsi*-nipun, inggih mênika kawontênaning *naskah* sâhâ isining *teks SKK*. Panalitèn mênika ugi ngginakakên *pendekatan filologi modern*, inggih mênika kanthi nindakakên lampahing panalitèn *filologi*, amargi *sumber* panalitènipun *naskah* sâhâ *teks*.

B. Data sâhâ Sumber-ing Data

Data sâhâ *sumber*-ing *data* ing panalitèn mênika awujud *naskah* sâhâ *teks* kanthi irah-irahan *Sêrat Kênyâ Kêbukâ* ingkang kapanggihakên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*. *SKK* kaimpun déning Radèn Purnâ Pranâtâ, dipunwêdalakên Balé Pustakâ ing *Weltevreden* taun 1924. Pawadanipun *naskah* sâhâ *teks SKK* ingkang kasimpên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta* ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn wontên ing panalitèn mênika, amargi *teks*-ipun ingkang jangkêp, botên kapunggêl, botên péranganing jilid-jilid ingkang sapéranganipun ical, *teks*-ipun taksih cêtha dipunwaos sâhâ kawontênaning *fisik naskah* taksih saé.

C. Caranipun Ngêmpalakên *Data*

Caranipun ngêmpalakên *data* inggih mênikå ngginakakên panalitèn *filologi*, kanthi lampahing panalitèn *filologi*. Salajêngipun, lampahing panalitèn *filologi* ing panalitèn mênikå, kaandharakên kados ing ngandhap mênikå.

1. *Inventarisasi naskah*

Inventarisasi naskah inggih mênikå nyathêt sadâyå *naskah* ingkang ngêwrat irah-irahaning *naskah* ingkang sami, kanthi madosi lumantar *katalog*, buku, utawi dhaptar *naskah* ing *perpustakaan*, muséum, *instansi*, sårå *koleksi* pribadi. *Inventarisasi naskah* katindakakên kanthi *studi katalog*. *Studi katalog* ingkang sampun dipunlampahi kanthi maos *katalog* sårå dhatêng wontên ing pundi papan. Saking *studi katalog* ingkang sampun dipunlampahi, SKK kapanggihakên wontên *Perpustakaan* Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyakarta sårå kasimpên ing Muséum Radyå Puståå.

2. *Deskripsi naskah*

Ndamêl *deskripsi naskah* kanggé mahyakakên sêsêrêpan ngéngingi kawontênan *fisik naskah SKK*. *Deskripsi naskah SKK* ngandharakên papan panyimpêning *naskah*, irah-irahanipun, sintên ingkang nyêrat, samak, jilidan, ukuraning *manuskrip*, ukuraning *teks*, sêrataning *teks*, *manggala*, *kolofon*, dhapukaning *teks*, tåndhå pamaos, isining *teks*, jinising *teks*, basaning *teks*, sårå cathêtan.

3. *Transkripsi teks*

Metode transkripsi teks ingkang dipunginakakên inggih mênikå *metode transkripsi diplomatik*. *Metode transkripsi diplomatik*, inggih mênikå cårå alih

tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat mênåpå wontênipun. Sêrataning *teks SKK* mawi aksårå Jåwå, milå dipundamêl alih tulisipun mawi aksårå Jåwå ugi.

4. *Transliterasi teks*

Sêratanipun *naskah SKK* mawi aksårå Jåwå dipundamel *transliterasi*-nipun dados aksårå Latin, kanthi ngginakakên *metode transliterasi standar*. *Metode transliterasi standar*, inggih mênikå cårå anggènipun damêl *alih tulis teks* ingkang kasêrat kanthi adhêdhasar éjaan ingkang sampun dipunsampurnakakên (Mulyani 2013: 104). Pawadanipun ngginakakên *metode transliterasi standar*, amargi *teks SKK* basanipun gancaran supados langkung gampil dipunpahami.

5. *Suntingan teks*

Suntingan ingkang dipunginakakên ing panalitèn mênikå ngginakakên *edisi kritis* utawi *standar* kanthi *métode kritis* (Fathurahman: 2015: 91). Ancasipun ngginakakên *metode kritis*, inggih mênikå nggampilakên pamaos anggènipun maos sårå mahami *teks* (Djamaris, 2002: 25). *Suntingan teks edisi standar* dipuntindakakên kanthi cårå *standarisasi* éjaan adhêdhasar *Baoesastra Djawa* déning Poerwadarminta (1939), éjaan bâså Jawi ingkang samênikå dipunginakakên, sårå kajumbuhakên kaliyan *konteks*-ipun.

6. *Terjemahan teks*

Wontên ing panalitèn mênikå ngginakakên *terjemahan harfiah*, *terjemahan isi*, sårå *terjemahan bebas* (Darusuprta, 1984: 9). Basaning *teks SKK* mawi bâså Jawi dipun-*terjemah*-akên dados bâså Indonesia. Pawadanipun ngginakakên tigang *terjemahan* kasebut, amargi manawi wontên *teks* ingkang botên sagêd kagarap ngginakakên *terjemahan harfiah*, samangké sagêd

dipungarap ngginakakên *terjemahan isi*, manawi botên sagêd kagarap ngginakakên *terjemahan harfiah* sâhâ *terjemahan isi*, samangké kagarap ngginakakên *terjemahan bebas* kanthi kajumbuhakên kaliyan *konteks*-ipun.

7. Pangrêmbaging *teks*

Pangrêmbaging isining *teks* kagarap kanthi maos rumiyin *teks*-ipun ngantos dipunwongsal-wangsuli. Sasampunipun maos sâhâ sampun manggihakên *data*-nipun, inggih mênikâ bab awonipun tiyang wayuh. Salajêngipun asiling *data* kasêbut dipunandharakên kanthi *deskriptif*.

D. Pirantosing Panalitèn

Instrumen panalitèn inggih mênikâ, pirantos utawi *fasilitas* ingkang dipunginakakên déning panaliti kanggé ngêmpalakên *data* supados langkung gampil sâhâ asiling *data* langkung saé, têngesipun, langkung taliti, jangkêp, sâhâ *sistematis*, satêmah langkung gampil anggènipun nggarap (Arikunto, 2006: 160). Pirantos ing panalitèn mênikâ ngginakakên *kartu data deskripsi naskah* sâhâ *teks SKK*. *Kartu data deskripsi naskah* dipunginakakên kanggé ndamêl *deskripsi* bab kawontênaning *naskah SKK*. *Kartu data deskripsi teks* dipunginakakên kanggé ngrêmbag isining *teks SKK*, inggih mênikâ ngandharakên sêsêrêpan utawi kawruh bab wayuh.

Tabel 3: *Kartu data deskripsi naskah SKK*

No.	Katrangan	SKK
1.	Papan panyimpêning <i>naskah</i>	
2.	Nomêr <i>kodeks</i>	
3.	Irah-irahaning <i>naskah</i> (kasêrat ing pundi, kasêrat piyambak utawi tiyang sanès)	
4.	Panyêrating <i>naskah</i> (kasêrat piyambak utawi tiyang sanès)	

Lajêngipun *tabel*

No.	Katrangan	SKK
5.	Samaking <i>naskah</i> (<i>bahan</i> , kawontênaning, rupinipun)	
6.	Jilidan (kawontênaning jilidan)	
7.	Ukuraning <i>naskah</i> : a. Nginggil b. Ngandhap c. Têngên d. Kiwâ e. Kandêling <i>naskah</i>	
8.	Ukuraning <i>teks</i>	
9.	Ukuraning <i>margin</i> : a. Nginggil b. Ngandhap c. Têngên, sâhâ d. Kiwâ	
10.	Sêrataning <i>teks</i> (jinis, wujud, ukuraning aksârâ)	
11.	Rêrênggan	
12.	<i>Manggala</i> (kasêrat déning ingkang kagungan <i>gagasan</i> mênâpâ tiyang sanès)	
13.	<i>Kolofon</i> (kasêrat déning ingkang kagungan <i>gagasan</i> mênâpâ tiyang sanès)	
14.	Dhapukaning <i>teks</i> (gancaran, sêkar, lsp.)	
15.	Isining <i>naskah</i> (satunggal mênâpâ kêmpalan mapintên-pintên <i>teks</i>)	
16.	Jinising <i>naskah</i> (sastrâ mênâpâ sanèsipun)	
17.	Isining <i>teks</i> (mênggah andharanipun)	
18.	Bâsaning <i>teks</i> (<i>ragam</i> mênâpâ)	
19.	Cathêtan (wontên <i>teks</i> , kâcâ pintên, kados mênâpâ, bab mênâpâ)	

Tabel 4: *Kartu data transliterasi teks sâhâ suntingan teks SKK*

No.	Asiling Transliterasi Standar	Asiling Suntingan Standar
1		

Tabel 5: *Kartu data aparat kritik teks SKK*

No.	Transliterasi Standar	Suntingan	Sasampunipun Dipun-sunting	Kâcâ
1				

Tabel 6: *Kartu data terjemahan teks SKK*

No.	Asiling Suntingan Standar	Asiling Terjemahan
1		

Tabel 7: *Kartu data pangrêmbaging teks SKK*

No.	Andharan Wayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
1				

E. Cårå Pangrêmbaging Data

Teknik ingkang dipunginakakên kanggé *menganalisis data* inggih mênika *teknik deskriptif*. Kaelan (2005: 68) ngandharakên lampahing *teknik deskriptif*, kaurutakên kados makatên.

1. Maos sårå reduksi data

Sapisan, kêdah maos *teks SKK* kanthi sêtiti, supados sagêd manggihakên kawruh ingkang kawrat ing *teks SKK*, mliginipun bab wayuh. Sasampunipun maos dipunlajêngakên *reduksi data*, kanthi ngringkês sårå milih bab ingkang kaanggêp wigatos. Salajêngipun dipunpadosi kawruh ingkang jumbuh kaliyan bab ingkang badhé dipunrêmbag.

2. Pengkategorian

Sasampunipun maos sårå *reduksi data*, dipunlajêngakên *klasifikasi data*. *Klasifikasi data* dipuntindakakên kanthi *data-nipun* kapérang miturut bab ingkang gayut kaliyan wayuh ingkang wontên ing salêbêting *teks*.

3. Display data

Display inggih mênika *mengkoordinasikan data-data* kasêbut wontên ing satunggaling *peta* ingkang jumbuh kaliyan ancasing panalitèn. Garapan mênika katindakakên kanthi nyêrat *data* wontên ing *kartu data*.

4. *Penafsiran*

Penafsiran data inggih mênikå ndamêl andharanipun utawi ngrêmbag *data* kanthi *cårå deskriptif*. Salajêngipun kaandharakên *cårå anggènipun ngêsahakên data*.

F. Cårå Ngêsahakên Data

Cårå ngêsahakên *data* ing panalitèn mênikå ngginakakên *cårå validitas* sårå *reliabilitas*. *Uji validitas* ingkang dipunginakakên inggih mênikå *validitas semantik*. *Validitas semantik*, inggih mênikå nêgêsi têmbung jumbuh kaliyan *konteks-ipun* (Endraswara, 2003: 164). *Uji reliabilitas data* ing panalitèn mênikå kanthi maos dipunambal-ambali utawi *reliabilitas intrarettter* sårå *pengamatan* utawi *reliabilitas interratter*. *Reliabilitas interratter* migunakakên *sumber pustaka* sårå *pakar* inggih mênikå *dosen ahli* ingkang mumpuni ing *bidang filologi*. *Dosen ahli* ingkang mumpuni ing *bidang filologi*, inggih mênikå *dosen pembimbing* ingkang paring panjurung ing panalitèn *SKK* mênikå.

BAB IV ASILING PANALITÈN SÀHÀ PANGRÊMBAGIPUN

A. *Deskripsi Naskah, Teks, sàhà Pangrêmbagipun*

Ancasing *deskripsi naskah*, inggih mênikå mahyakakên sêsêrêpan ngéngingi kawontênaning *fisik naskah sàhà non fisik*. Kawontênaning *fisik naskah*, inggih mênikå sadâyå bab mênåpå kémawon ingkang gayut kaliyan kawontênaning *fisik naskah SKK*. Kawontênaning *non fisik naskah*, inggih mênikå sadâyå kawontênan ingkang gayut kaliyan kawontênaning *teks SKK* (Mulyani, 2009: 8-9). Asiling *deskripsi naskah SKK* ingkang kasimpên ing *Perpustakaan Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyåkartå*, kaandharakên kados ing ngandhap mênikå.

Tabel 8: Asiling deskripsi naskah sàhà teks SKK

No.	Katrangan	SKK
1.	Papan panyimpêning <i>naskah</i>	<i>Perpustakaan Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyåkartå</i> .
2.	Nomêr <i>kodeks</i>	Bb.1.257
3.	Irah-irahaning <i>naskah</i> (kasêrat ing pundi, sêrataning irah-irahan ing pundi kémawon)	<i>Sêrat Kênyå Kêbukå</i> , wêdalan Balé Puståkå ing <i>Weltevreden</i> taun 1924. Katrangan bab irah-irahaning <i>naskah</i> adhêdhasar katrangan saking <i>teks</i> ingkang kasêrat ing samak lèbêt, kåcå 3, 17, 33, sàhå 49, ugi saking buku dhaptar <i>naskah Perpustakaan Muséum Déwantårå Kirti Griyå Yogyåkartå</i> . Sêrataning irah-irahan kasêrat ngginakakên aksårå Jåwå wontên ing samak lèbêt sàhå wontên ing kåcå 3. Wontên ing kåcå 17, 33, sàhå 49, kasêrat kanthi aksårå Latin wontên ing larik paling ngandhap piyambak.
4.	Panyêrat <i>naskah</i>	Radèn Purnå Pranåtå
5.	Samaking <i>naskah</i> (<i>bahan</i> , kawontênaning, rupinipun)	Samak <i>naskah</i> kadamêl saking karton ingkang radi kandêl, kanthi dipunsamaki plastik bênging. Warni samakipun soklat. Kawontênaning samak pérangan ngajêng sàhå wingking taksih saé sàhå rêsik saking sêratan utawi rêrênggan, nanging dipuntèmplèk kêrtas ingkang ngêwrat nomêr <i>kodeks naskah</i> .

Lajêngipun *tabel*

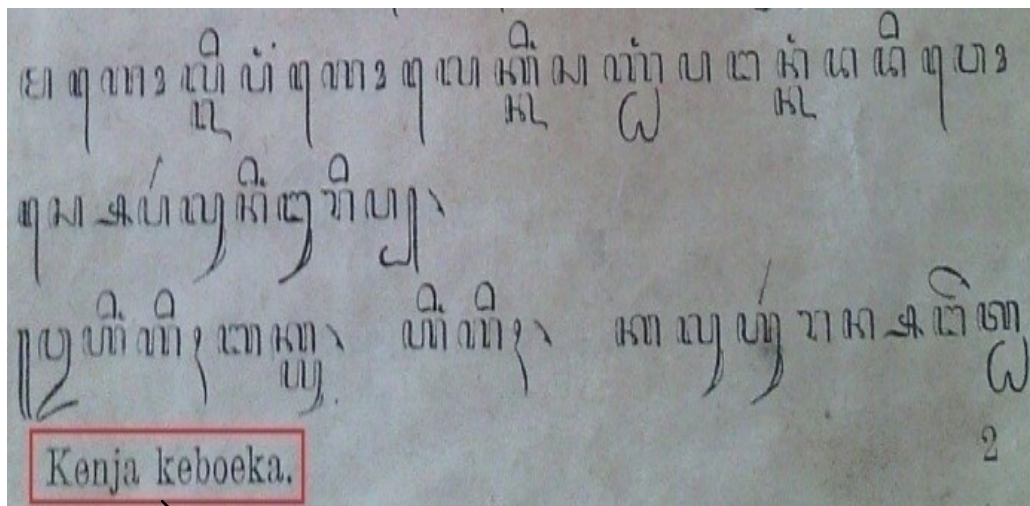
No.	Katrangan	SKK
6.	Jilidan (kawontênaning jilidan)	Kajilid ngginakakên lakban warni biru sâhâ kajilid kanthi dipundondomi ngginakakên bêhang warni pêthak. Jilidanipun radi rusak, amargi <i>lakban</i> -ipun sampun botên krakêt malih, nanging dondomanipun taksih kêkah, satêmah dlancangipun botên wontên ingkang ucul.
7.	a. Ukuraning <i>naskah</i> b. Kandêling <i>naskah</i>	a. 11,1 cm x 15,3 cm b. gunggungipun kacanipun wontên 59 lêmbar
8.	Ukuraning <i>teks</i>	9 cm x 12,5 cm
9.	Ukuraning <i>margin teks</i> . a. Nginggil b. Ngandhap c. Têngên, sâhâ d. Kiwâ	a. nginggil: 1,1 cm b. ngandhap: 1,7 cm c. têngên: 1 cm d. kiwâ: 1,1 cm
10.	Sêrataning <i>teks</i> (jinis, wujud, ukuraning aksâra)	Aksâra ingkang dipunginakakên, inggih mênika aksâra Jâwa sâhâ aksâra Latin, sêratanipun cithak. Wujudipun <i>font</i> jêjêg kanthi ukuran aksâra cêkapan. Warnipun mangsi cêmêng.
11.	<i>Kolofon</i>	Wontên ing pérangan wingking ing pungkasanipun sêrataning <i>teks</i> kasêrat têngbung “tamat”.
12.	Dhapukaning <i>teks</i>	Gancaran
13.	Isining <i>naskah</i>	Isining <i>naskah</i> kalêbêt <i>teks</i> ingkang jangkêp, botên kapunggêl.
14.	Jinising <i>teks</i> (sastra mênâpa sanèsipun)	Jinising <i>teks</i> inggih mênika kalêbêt <i>teks</i> sastra, amargi <i>teks</i> -ipun ngandharakên bab cariyos lampahing tiyang wayuh ingkang kasêrat kanthi dhapukan gancaran.
15.	Isining <i>teks</i> (mênggah andharanipun)	Isining <i>teks</i> ngandharakên lampahing tiyang wayuh. Wontên ing salêbêting <i>teks</i> kawrat gangsal cariyos tuladhanipun tiyang wayuh.
16.	Basaning <i>teks</i> (<i>ragam mênâpa</i>)	Basaning <i>teks</i> ngginakakên Bâsa Jawi undhâ-usuk ngoko sâhâ krâmâ.

Tabel ing nginggil ngandharakên bab *deskripsi naskah* sâhâ *teks* kanthi ringkês. Adhêdhasar *tabel* ing nginggil, wontên ing ngandhap mênika

kaandharakên pangrêmbagipun *deskripsi naskah* sâhâ *teks* ingkang langkung cêthâ.

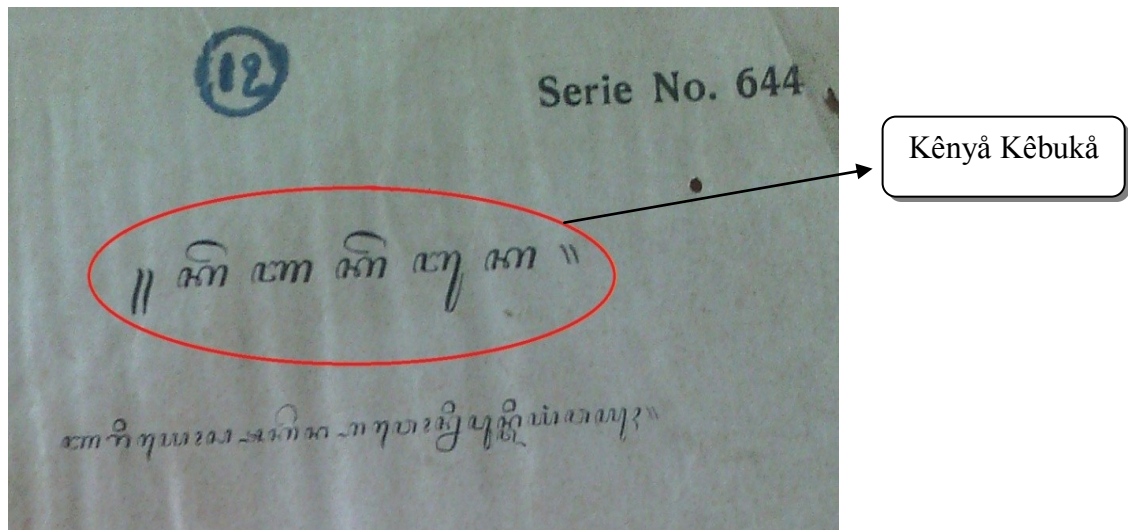
1. Irah-irahaning *Naskah*, Papan Panyimpênan, sâhâ Nomêr *Kodeks*

Naskah SKK kasimpên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*, kanthi nomêr *kodeks* Bb.1.257. Katrangan bab irah-irahaning *naskah* adhêdhasar katrangan saking *teks* ingkang kasêrat ing samak lèbêt, kâcâ 3, 17, 33, sâhâ 49, ugi saking buku dhaptar *naskah Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*. Irah-irahaning *naskah* kasêrat ngginakakên aksârâ Jâwâ, wontên ing samak lèbêt sâhâ kâcâ 3. Wondéné, irah-irahan ingkang kasêrat ngginakakên aksârâ Latin, wontên ing salêbêting *teks* inggih mênikâ kâcâ 17, 33, sâhâ 49, kanthi kasêrat wontên ing larik paling ngandhap piyambak. Katrangan mênikâ kados ing ngandhap mênikâ.

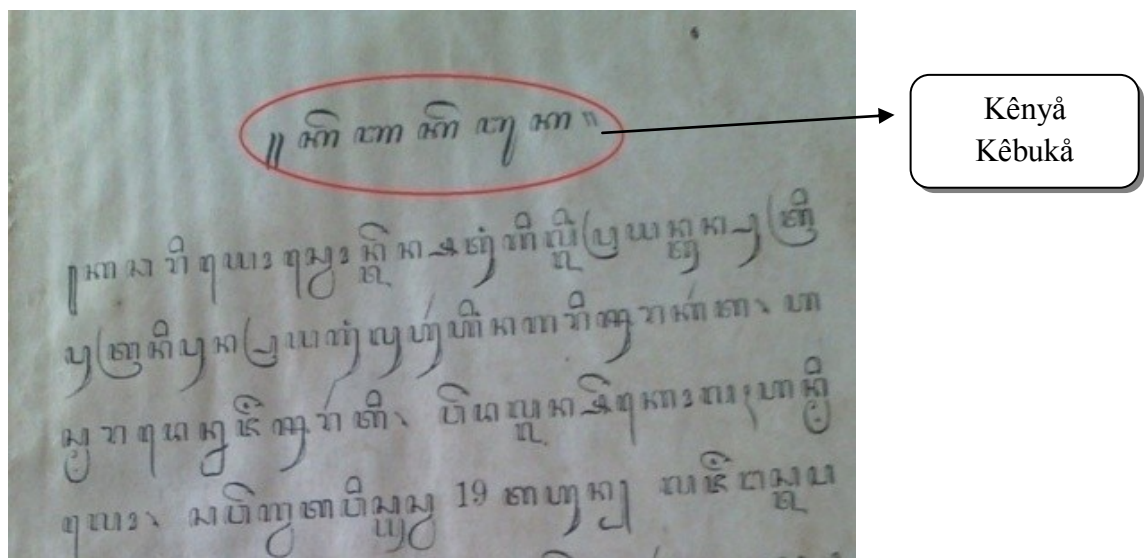

Kênjâ Kêbukâ

Cuplikan 1: Irah-irahaning *naskah* ingkang kasêrat ngginakakên aksârâ Latin wontên ing pungkasan lariking *teks*

Cuplikan 2: **Irah-irahaning *naskah* ingkang kasêrat ngginakakên aksârâ Jâwâ wontên ing samak lèbêt**

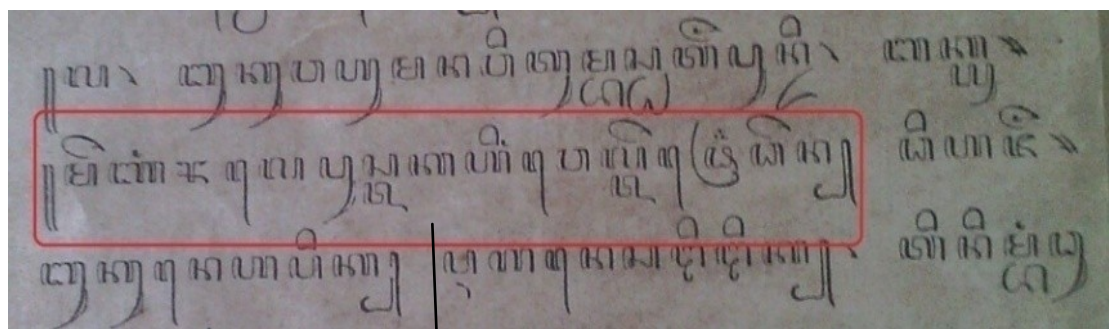
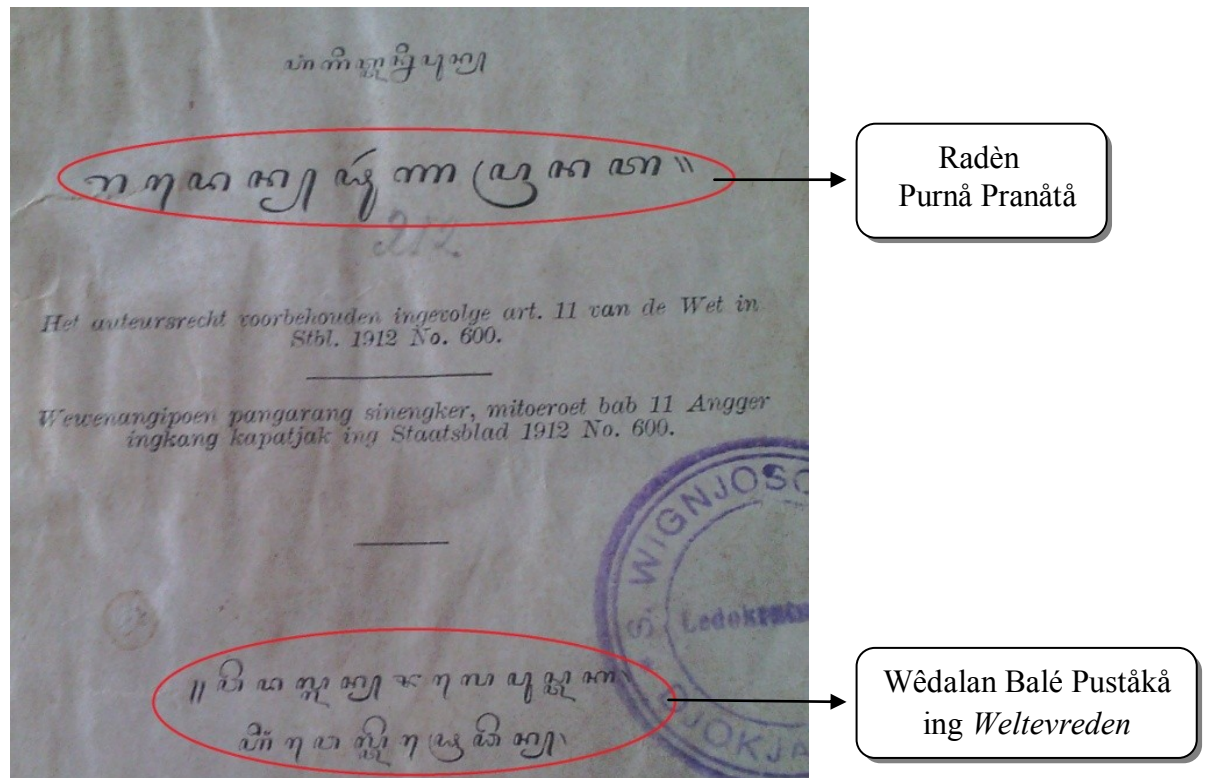

Cuplikan 3: **Irah-irahaning *naskah* ingkang kasêrat ngginakakên aksârâ Jâwâ wontên ing kâcâ 3**

2. Panganggitipun *Naskah*, Taun Kasêrat, sâhâ Papan Kacithaking *Naskah*

Panganggitipun *naskah* SKK inggih mênika Radèn Purnâ Pranâtâ, kasêrat taun 1924, wêdalan Balé Pustâkâ ing *Weltevreden*. Katrangan panganggitipun *naskah*, taun, sâhâ papan kacithaking *naskah*, kapanggihakên wontên ing samak

lêbêt, ugi kaandharakên wontên ing salêbêting *teks* inggih mênikå wontên ing kâcå 52. Katranganipun kados ing ngandhap mênikå.

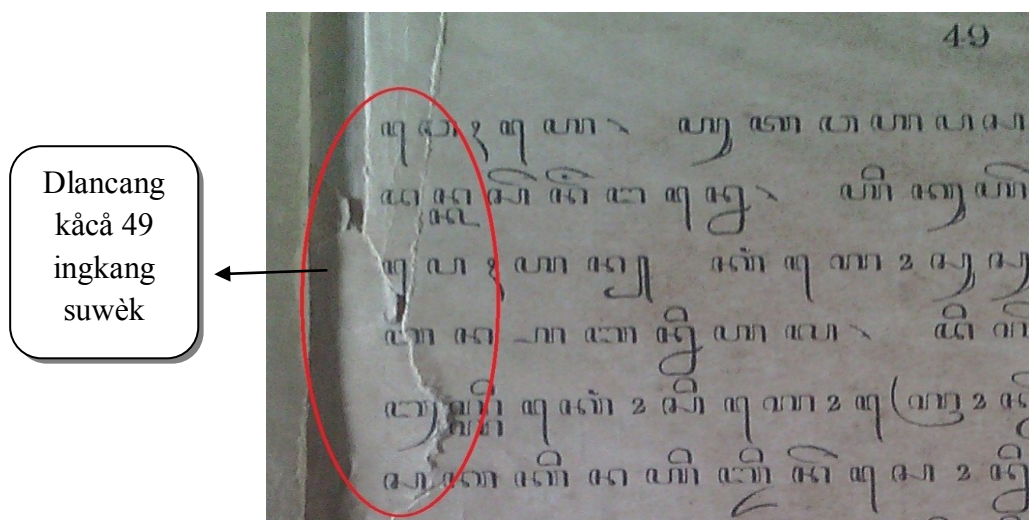
Mênyang Balé Puståkå
ing Weltevreden

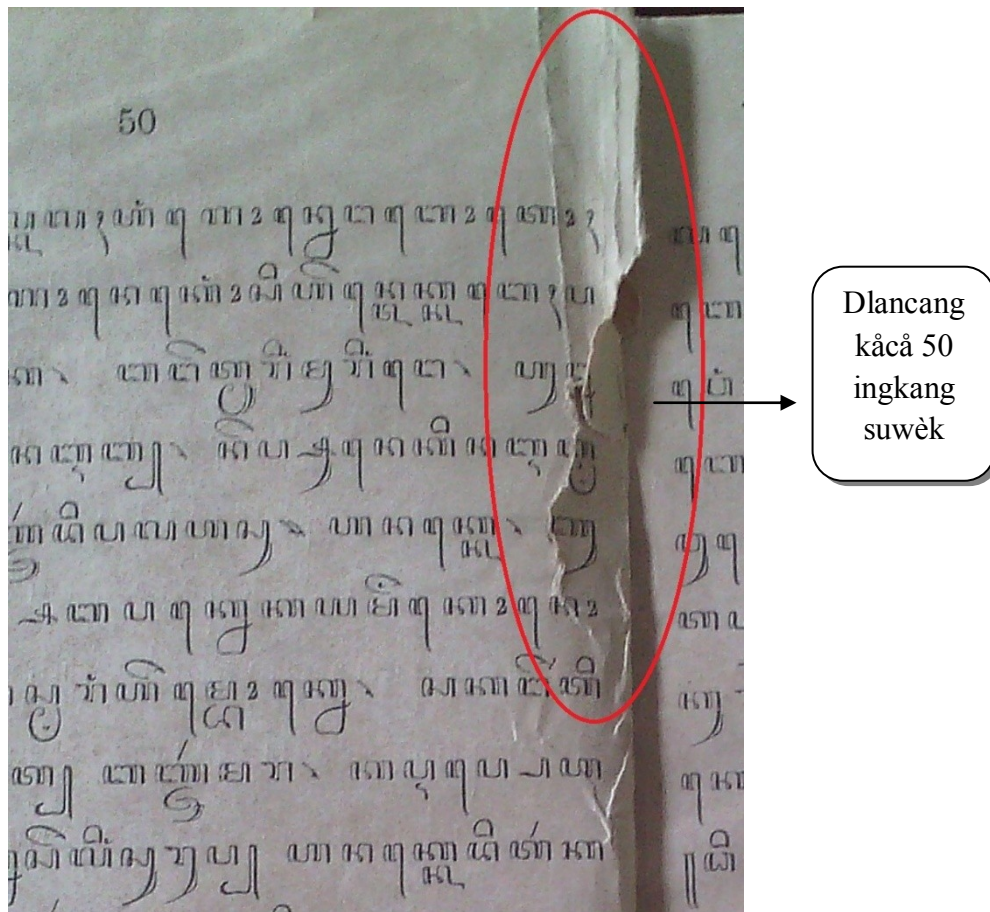
Cuplikan 4: Katrangan panganggiting *naskah*, taun kasêrat, sâhå papan kacithaking *naskah* ing samak lêbêt sâhå ing salêbêting *teks* kâcå 52

3. Kawontênaning *Naskah*, Samakipun, sâhâ Jilidanipun

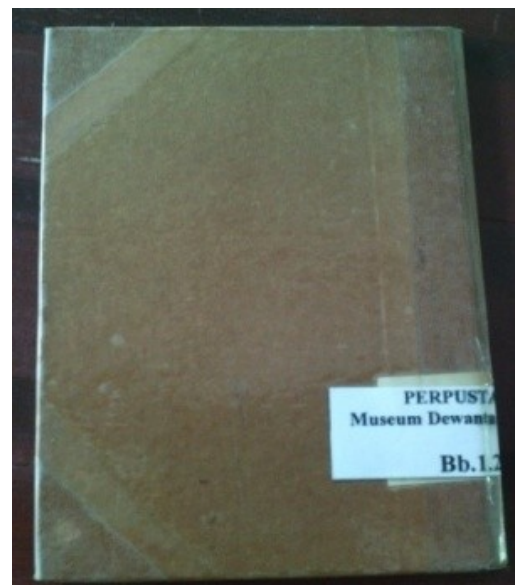
Kawontênaning *naskah SKK*, dlancangipun wontên ingkang bolong alit sartâ ing kâcâ 49 sâhâ 50 dlancangipun suwèk ngantos saprâtigan raining dlancang. Sanadyan bolong alit, nanging *teks*-ipun taksih sagêd dipunwaos kanthi cethâ sâhâ dlancang ingkang suwèk inggih taksih sagêd dipunwaos. Saking andharan kasêbut, dudutanipun inggih mênikâ *naskah SKK* kawontênanipun taksih saé sâhâ sêratanipun taksih sagêd dipunwaos kanthi cêthâ.

Kawontênaning samakipun pérangan ngajêng sâhâ wingking taksih saé sâhâ rêsik saking sêratan, nanging katêmplèk kêrtas ingkang ngêwrat nomêr *panggil naskah*-ipun. Samak *naskah* kadamêl saking karton ingkang radi kandêl, kanthi dipunsamaki plastik bêning, supados samakipun botên gampil risak. Warni samak *naskah SKK* soklat. *Naskah SKK* kajilid kanthi dipundondomi ngginakakên bêrang warni pêthak sâhâ dijilid ngginakakên *lakban* warni biru. Jilidanipun radi risak, amargi lakbanipun sampun botên krakêt malih, nanging dondomanipun taksih kêkah, satêmah dlancangipun botên wontên ingkang pithil. Katrangan kasêbut sagêd dipunpirsani mawi cuplikan ing ngandhap mênikâ.

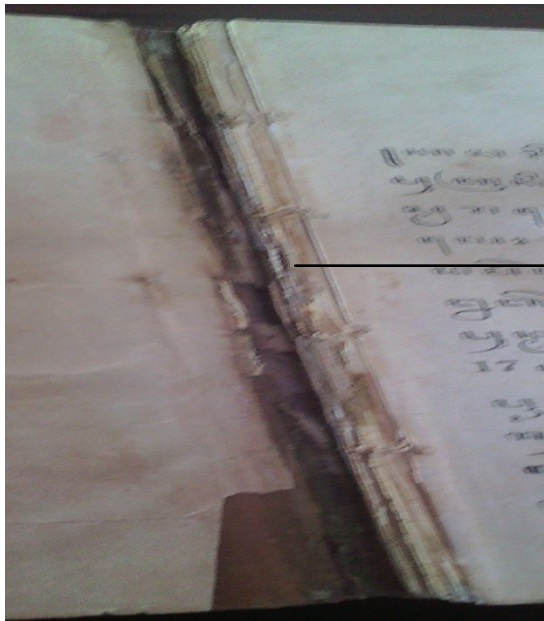

Cuplikan 5: **Kâcå 49 sâhå 50 ingkang dlancangipun suwèk dumugi saprâtigan raining dlancang**

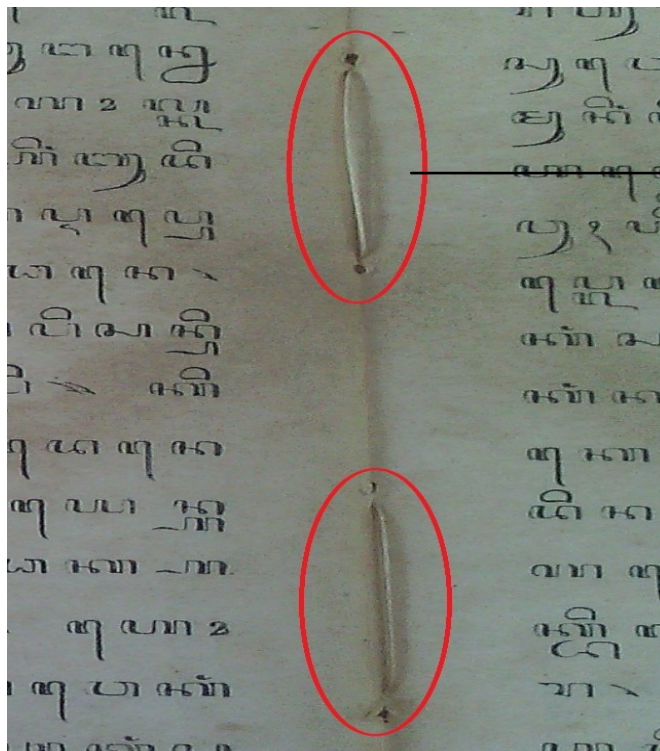

Cuplikan 6: **Samak SKK pérangan ngajêng sâhå wingking**

Lakban sampun
botên krakêt

Cuplikan 7: Kawontênaning jilidan *naskah SKK* (lakban ingkang sampun botên krakêt)

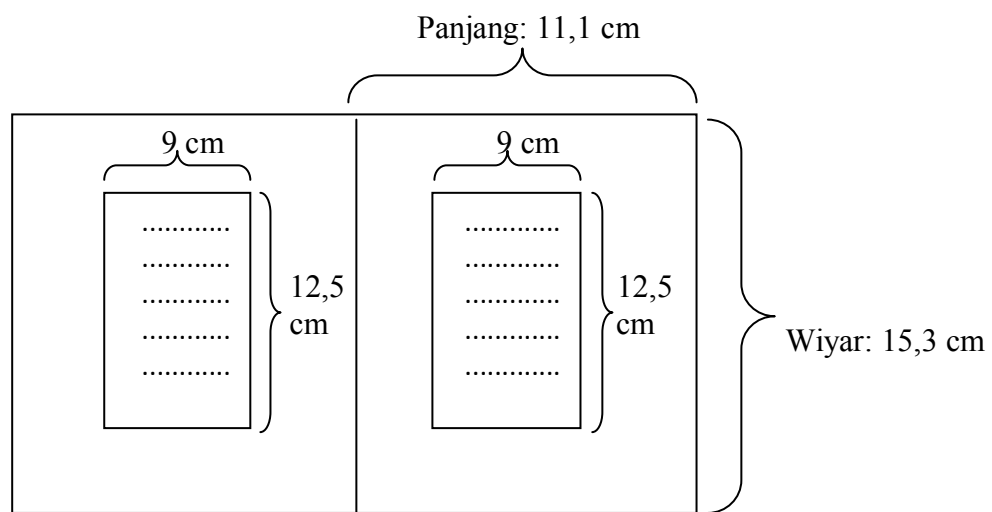

Bênang
wêrni
pêthak

Cuplikan 8: Kawontênaning jilidan *naskah SKK* (wujuding bênang)

4. Ukuraning *Naskah, Teks, sâhâ Margin*

Ukuraning *naskah* adhêdhasar dhaptar buku *naskah* ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*, inggih mênikâ panjangipun 11,1 cm sâhâ wiyaripun 15,3 cm. Kandêling *naskah* wontên 0,5 cm, kanthi gunggunging kâcâ wontên 59 lêmbar. Ukuraning *naskah* sâhâ *teks SKK* kados wontên ing ngandhap mênikâ.

Cuplikan 9: **Ukuraning *naskah* sâhâ *teks SKK***

Ukuraning *teks SKK* panjangipun inggih mênikâ 9 cm sâhâ wiyaripun 12,5 cm. Ukuran *margin*-ipun kapratêlakakên kados ing ngandhap mênikâ:

- nginggil: 1,1 cm
- ngandhap: 1,7 cm
- têngên: 1 cm
- kiwâ: 1 cm

5. Sêrataning *Teks*

Sêrataning *teks SKK* wujudipun cithak, mawi aksârâ Jâwâ sâhâ Latin. Aksârâ Latin kapanggihakên wontên samak lêbêt sâhâ wontên ing kâcâ 17, 33, sâhâ 49. Sêrataning *teks SKK* ingkang kasêrat mawi aksârâ Jâwâ, wujudipun *font*

jêjêg kanthi ukuran aksârâ cêkapan. Warni mangsi ingkang dipunginakakên, inggih mênikâ sadâyâ sêratan ngginakakên warni mangsi cêmêng.

6. *Kolofon*

Andharan pérangan wingking ing pungkasanipun sêrataning *teks*, inggih mênikâ kasêrat têmbung “tamat”. Ingkang mratandhani bilih cariyosipun sampun rampung.

7. *Bâsâ sâhâ Dhapukaning Teks*

Dhapukaning *teks SKK* inggih mênikâ dhapukan gancaran. Basanipun *teks* ngginakakên bâsâ Jawi gagrak anyar, kanthi undhâ-usuk ngoko sâhâ krâmâ. Wontên ing salêbêting *teks SKK* ngêwrat gangsal tulâdhâ lampahing tiyang wayuh. Sabên tulâdhâ kacariyosakên mawi pawicantênan antawisipun parâgâ, milâ basanipun wontên ngoko sâhâ krâmâ.

8. *Isining Naskah, Jinising Teks, sâhâ Isinipun Teks*

Isining *naskah SKK* mênikâ kêmpalan saking satunggal *teks*, sanès saking kêmpalan mapintên-pintên *teks*. Isining *teks* mênikâ jangkêp, botên kapunggêl. *Naskah SKK* kalêbêt jinising *teks* sastrâ, amargi *teks*-ipun ngandharakên bab cariyos ingkang kasêrat kanthi dhapukan gancaran. Isining *teks* ngandharakên lampahing gêsang tiyang wayuh.

Sadèrèngipun kacariyosakên tuladhaning tiyang wayuh, langkung rumiyin kacariyosakên paginêman antawisipun Radèn Ajêng Surarti kaliyan Radèn Ajêng

Sutarsi bab kawontênaning tiyang èstri bångså Jawi ingkang dèrèng kadunungan kasagêdan, amargi botên kalêbêtakên wontên ing pamulangan. Kawontênan kasêbut, njalari tiyang èstri anggènipun mênggalih panggalihanipun kirang panjang nalikå badhé dipunwayuh déning tiyang kakung.

B. *Transkripsi Teks SKK*

Wontên ing panalitèn mênikå anggènipun ndamêl alih tulis *teks*-ipun mawi aksårå Jåwå, amargi *teks SKK* sêratanipun migunakakên aksårå Jåwå. *Metode transkripsi* ingkang dipunginakakên, inggih mênikå *metode transkripsi diplomatik* kanthi cårå ndamêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang kasêrat mênåpå wontênipun. Ancasing ndamêl *transkripsi teks SKK* kanggé nglêstantunakên *teks SKK*, amargi danguning dangu *teks SKK* sagêd risak. Asiling *transkripsi teks SKK*, kasêrat wontên ing ngandhap mênikå.

12

Serie No. 644

॥ ကိလေသာ ကိလေသု ကာ ॥

၇။ ကံကုသလ၊ အနာဂတကုသလံဟု ခေါ်သောဟူ။

പ്രകാശനം

ကဏ္ဍအကျဉ်းချုပ်၊ ကာလဥပဒေ

Het auteursrecht voorbehouden Ingevolge art. 11 van de Wet in
Stbl. 1912 No. 600

Wewenangipoen pangarang smenger, mitoeroet bab 11 Angger
Ingkang kapatjak ing Staatsblad 1912 No. 600

11. විකල්ප අනුප්‍රාප්ති සහ සාමාන්‍ය විකල්ප
විකල්ප විකල්ප විකල්ප විකල්ප

လက်ကောက် (သို့) လက်မှတ်

DRUKKERIJ VOLKLEKTUUR - WELTEVREDEN 1924

TOKO BUEKOE ROEPA

S.M. DIWARNO

KOTAGEDE EN DJOKJA

၅

။ သာဓကံ ငြိမ္မိယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

။ နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု နာမာယတု

။ နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု နာမာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု

။ အိန္ဒြိယာယတု နာမာယတု

59

လာဟိုတုက သာလံး ၊ တုလံး သာလံး လာဟိုတုက လံး တုက တုက တုက

သကံ ခိုသို ခိုသို သာလံး တုက တုက တုက တုက တုက

|| ကုသလသုခိ တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက

တုက || သကံ တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက

တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက

တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက

|| တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက တုက

|| တုက တုက

C. *Transliterasi Teks SKK, Suntingan Teks SKK kanthi Aparat Kritik, sàhà Pangrêmbagipun*

1. *Pandom Transliterasi Teks SKK*

Anggènipun ndamêl *transliterasi teks SKK* supados langkung gampil, ngginakakên pandom *transliterasi*. Pandom *transliterasi* ugi kanggé nggampilakên pamaos mahami asiling *transliterasi teks SKK*. Sêrataning *teks SKK* mawi aksârâ Jâwâ dipundamêl *transliterasi-nipun* dados aksârâ Latin. *Metode* ingkang dipunginakakên, inggih mênikâ *metode transliterasi standar*. Wontên ing ngandhap mênikâ kapratêlakakên pandom *transliterasi teks SKK*.

a. *Wujud Panyêratipun Aksârâ Jâwâ kaliyan Pasanganipun ing Teks SKK*

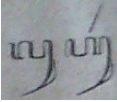

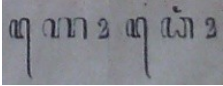
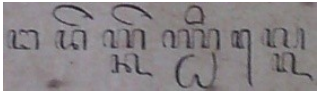

Urut-urutaning aksârâ Jâwâ kawiwitan saking hà ngantos dumugi ngâ ingkang dipunsêbut dêntâwyanjânâ utawi carakan. Aksârâ Jâwâ wontên kalih dâsâ inggih mênikâ hà, nâ, câ, râ, kâ, dâ, tâ, sâ, wâ, lâ, pâ, dhâ, jâ, yâ, nyâ, mâ, gâ, bâ, thâ, sâhâ ngâ. Aksârâ Jâwâ kasêbut dipunwastani aksârâ lêgênâ, têngêsipun aksârâ wudâ, tanpâ sandhangan (Padmosoekotjo, 1989: 13). Aksârâ Jâwâ kasêbut wontên pasanganipun.

Pasangan mênikâ ingkang ndadosakên aksârâ Jâwâ asipat *konsonantal*. Pasangan aksârâ Jâwâ mênikâ wontên ingkang kasêrat jèjèr kaliyan aksârâ Jâwâ ingkang dipunpasangi, wontên ingkang kasêrat ing sangandhaping aksârâ Jâwâ ingkang kapasangan (Mulyani, 2013: 6). Wujuding aksârâ Jâwâ kaliyan pasanganipun wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikâ.

Tabel 9 : Wujud panyêratipun aksarå Jåwå kaliyan pasanganipun wontên ing teks SKK

Nåmå Aksarå	SKK		Tulådhå Panyêratipun	Transliterasi	
	Carakan	Pasangan		Diplomatik	Standar
hå		hugi tumanduk hiḡ grånå	ugi tuman- duk ing grånå
nå	...			nuju sagêd nyara- nanni	nuju sagêd nyara- nani
cå	...			ngacaranni wañci	ngaca- rani wanci
rå	...			suråkartå kařep hařep rabi	Surå- kartå karêp arêp rabi
kå	...			barukut kok kåyå	barukut kok kåyå
då	...			wédaḡ dandos	wédang dandos
tå	...			tahun ngastå	taun ngastå

Lajêngipun *tabel*

Nåmå Aksårå	SKK		Tulådhå Panyêratipun	Transliterasi	
	Carakan	Pasangan		Diplomatik	Standar
så	... 	... 	 	sañdhaṅ sawêg sami	san- dhang sawêg sami
wå	... 		 	wangi sartå hafep wani	wangi sartå arêp wani
lå	... 		 	luhur lombok lan huyah	luhur lombok lan uyah
på	... 	... 	 	putrå rampunḡ	putrå ram- pung
dhå	... 		 	godhonḡ ngadêg kêndhillé	go- dhong ngadêg kên- dhilé
jå	... 		 	lajêṅ héñjinḡ	lajêṅ énjing

Lajêngipun *tabel*

Nåmå Aksårå	SKK		Tulådhå Panyêratipun	Transliterasi	
	Carakan	Pasangan		Diplomatik	Standar
yå	...			kåyå wis yuswå	kåyå wis yuswå
nyå		kênyå pangan wus nyukuppi	kênyå pangan wus nyu- kupi
må	...			jumênêṅ hasmå	jumênêṅ asmå
gå	...			nagari nyambut gawé	nagari nyambut gawé
bå	...			salebêttiṅ ngombé	salêbêting ngombé
thå	...			kithå hênthênṅ	kithå ènthèṅ
ngå	...			dintên ngahad kaliyan ngastå	dintên Ngahad kaliyan ngastå

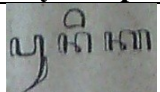

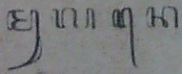

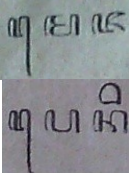

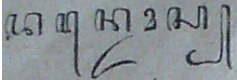

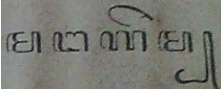
b. Wujud Panyêratipun Sandhangan Aksarâ Jåwå ing *Teks SKK*

Sandhangan, inggih mênikå praboting aksarâ Jåwå kanggé mbédakakên ungêling wandå ing bâså Jawi (Mulyani, 2013: 10). Sandhangan kabédakakên dados sakawan, inggih mênikå kaandharakên kados ing ngandhap mênikå (Padmosoekotjo, 1989: 17-19).

1) Sandhangan swårå

Sandhangan swårå wontên warni gangsal inggih mênikå, ulu (wulu), suku, taling, taling-tarung, sårå pèpèt. Wulu dipunginakakên kanggé swantên i. Suku dipunginakakên kanggé swantên u. Taling dipunginakakên kanggé swantên é. Taling-tarung dipunginakakên kanggé swantên o. Pèpèt dipunginakakên kanggé swantên ê. Wujuding sandhangan swårå kaandharakên kados ing ngandhap mênikå.

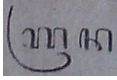

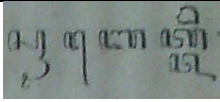

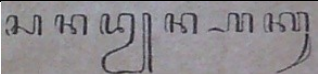
Tabel 10: Wujud panyêratipun sandhangan swårå wontên ing teks SKK

Nåmå Sandhangan	Wujud	Tulådå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
wulu	 ...		punikå	punikå
suku	 ...		mulané	mulané
taling	 ...		méjå pèni	méjå pèni
taling-tarung	 ...		dandos	dandos
pèpèt	 ...		mangagêm	mangagêm

2) Sandhangan wyanjănă

Sandhangan wyanjănă wontên warni tigă, inggih mênikă căkră, kêrêt, sâhă péngkal. Căkră dipunginakakên kanggé nggantos panjang ră. Kêrêt dipunginakakên kanggé nggantos căkră pêpêt. Péngkal dipunginakakên kanggé nggantos panjang yă. Wujudipun sandhangan wyanjănă kapratélakakên kados ing ngandhap mênikă.

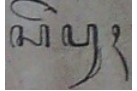

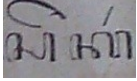
Tabel 11: Wujud panyêratipun sandhangan wyanjănă wontên ing teks SKK

Nâmă Sandhangan	Wujud	Tulădhă Panyêratipun	Transliterasi Diplomatik	Transliterasi Standar
căkră (ř)			grănă	grănă
kêrêt (ře)			sřebètti	srébèti
péngkal (ŷ)			sanadŷan haku	sanadyan aku

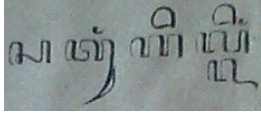
3) Sandhangan panyigêging wandă

Sandhangan panyigêging wandă wontên warni tigă, inggih mênikă wignyan, layar, sâhă cêcak. Wignyan gantosipun sigêg hă. Layar gantosipun sigêg ră. Cêcak gantosipun sigêg ngă. Wujudipun sandhangan panyigêging wandă kapratélakakên kados ing tabel ngandhap mênikă.

Tabel 12: Wujud panyêratipun sandhangan panyigêging wandă wontên ing teks SKK

Nâmă Sandhangan	Wujud	Tulădhă Panyêratipun	Transliterasi Diplomatik	Transliterasi Standar
wignyan (h)			sêpuh	sêpuh
layar (ř)			sêkar	sêkar

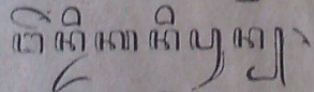
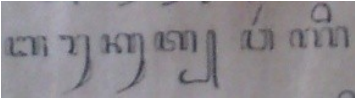
Lajêngipun *tabel*

Nåmå Sandhangan	Wujud	Tulådhå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
cêcak (ḥ)	 ...		satungilling	satunggiling

4) Sandhangan pangkon (patèn)

Sandhangan pangkon utawi patèn dipunginakakên kanggé mratélakakên manawi aksårå ingkang dipunpangku mênikå dados sêsigêging wandå ingkang wontên ing sangajêngipun sandhangan pangkon. Kajawi mênikå, sandhangan pangkon ugi dados sêsulhipun pådå lingså sårå manawi kawuwuhan pådå lingså dados pådå lungsi. Wujuding sandhangan pangkon kasêrat kados ing *tabel* ngandhap mênikå.

Tabel 13: Wujud panyêratipun sandhangan pangkon utawi patèn wontên ing teks SKK

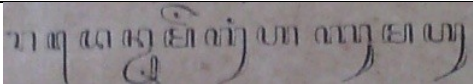

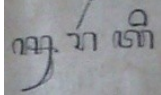

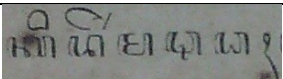
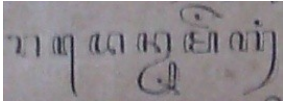

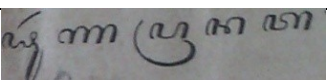
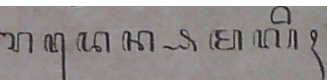

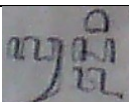
Nåmå Sandhangan	Wujud	Tulådhå Panyêratipun	<i>Transliterasi</i>	
			<i>Diplomatik</i>	<i>Standar</i>
pangkon		 	ngêndi-kanipun. barukut, warni	ngêndi-kanipun. barukut, warni

c. Wujud Panyêratipun Aksårå Murdå sårå Pasanganipun ing *Teks SKK*

Aksårå murdå inggih mênikå aksårå ingkang pancênipun kêdah kaucapakên kanthi abab ingkang kathah. Ginanipun aksårå murdå kanggé nyêrat têmbung-têmbung saking bâså ngamancå sårå kanggé pakurmatan (asmaning pårå luhur, jêjuluk, sårå padunungan). Aksårå murdå mênikå botên kénging kanggé

sêsigêging wandå. Anggènipun nyêrat aksårå murdå inggih namung satunggal aksårå kémawon sabên têmbung kaurutakên saking ngajêng, kajawi nyêrat têmbung Gusti Allah, limrahipun aksårå murdå ingkang wontên kasêrat sadâyå. Cacahipun aksårå murdå wontên pitu, inggih mênikå nå, kå, tå, så, på, gå, sårå bâ (Padmosoekotjo, 1989: 37-38). Wujuding aksårå murdå kasêrat lumantar *tabel* ing ngandhap mênikå.

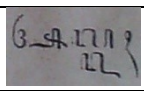

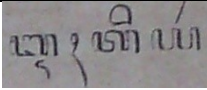

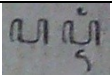

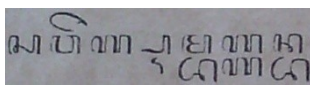

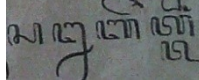
Tabel 14: Wujud panyêratipun aksårå murdå ingkang wontên ing teks SKK

Nåmå San- dhangnan	Wujud	Tulådha Panyêratipun	Transliterasi	
			Diplomatik	Standar
nå	... 		radèn tumêngun hanumahu	Radèn Tu- mêng- gung Anu- mahu
så	... 		surarti	Surarti
tå	... 	 	ki dêrmå tadhah radèn tumêngun	Ki Dêrmå Tadhah Radèn Tu- mêng- gung
på	... 	 	purnå pranåtå radèn pamalih	Purnå Pranåtå Radèn Pama- lih
gå	... 		Ġusti	Gusti

d. Wujud Panyêratipun Aksâra Swâra wontên ing *Teks SKK*

Aksâra swâra sêjatosipun wontên gangsal inggih mênikâ a, i, u, e, sâhâ o, nanging wontên ingkang mawastani aksâra swâra wontên pitu inggih mênikâ, katambah pâ cêrêk sâhâ ngâ lêlêt. Ginanipun aksâra swâra kanggé mujudakên aksâra ngamancâ, langkung-langkung aksâra Arab (Mulyani, 2013: 9). Aksâra swâra mênikâ botên kénging dados pasangan, kajawi aksâra swâra pâ cêrêk sartâ ngâ lêlêt sâhâ botên kénging dipunsukani sandhangan swâra. Manawi dumunung ing sawingkinging wandâ sigêg, aksâra sêsigêging wandâ kêdah kapangku (Padmosoekotjo, 1989: 40-41). Wujuding aksâra swâra kasêrat lumantar *tabel* ing ngandhap mênikâ.

Tabel 15: Wujud panyêratipun aksâra swâra ingkang wontên ing *teks SKK*

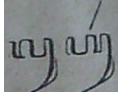
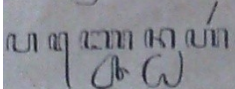
Nâmâ Sandhangan	Wujud	Tuladhâ Panyêratipun	Transliterasi	
			Diplomatik	Standar
ä	... 		ällaḥ	Allah
ī	... 		iḥtiyaḥ	ihtiyar
ö	... 		öndêḥ	ondêr
pâ cêrêk (fê)	... 		paḥeṇ	parêng
pasangan pâ cêrêk (fê)	... 		sawêg fem- baggan ba...	sawêg rêm- bagan ba..
ngâ lêlêt (lê)	... 		saḥbêttiṇ	salêbêting

e. Wujud Panyêratipun Aksâra hâ wontên ing *Teks SKK*

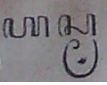
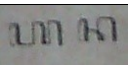
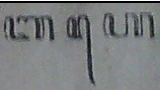
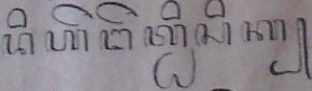
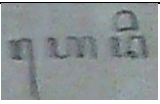
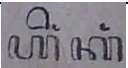
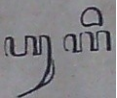
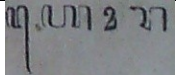
Ungêlipun aksâra hâ wontên kalih, inggih mênikâ hâ antêb kanthi abab kathah sâhâ hâ ampang kanthi abab mândâ-mândâ (Padmosoekotjo, 1989: 55-56).

Hå antêb dipundamêl *transliterasi*-nipun dados hå. Wondéné, hå ampong sagêd dipundamêl *transliterasi*-nipun dados a, â, i, u, é, ê, è, sâhå o. Wujuding aksârå hå antêb sâhå hå ampong wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

Tabel 16: Wujud panyêratipun aksârå hå antêb wontên ing *teks SKK*

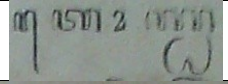
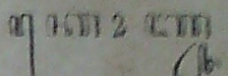
No.	Tulådhå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		luhur	luhur
2		pañcèn dhahar	pancèn dhahar

Tabel 17: Wujud panyêratipun aksârå hå ampong wontên ing *teks SKK*

No.	Tulådhå Panganggènipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		hasma	asmaå
2		håná	åná
3		bahé	baé
4		dihêngêt dhisik	diêngêt dhisik
5		hèdi	èdi
6		hinkan	ingkang
7		hugi	ugi
8		hora	ora

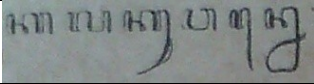
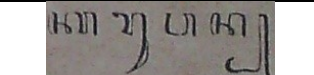
f. Wujud Panyêratipun Sandhangan Taling-tarung “o” dados swantên “â” wontên ing *Teks SKK*

Tabel 18: Wujud panyêratipun sandhangan taling-tarung “o” dados swantên “â” wontên ing *teks SKK*

No.	Tuladhå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		toñdhå	tåndhå
2		koñcå	kåncå

g. Wujud Panyêratipun Wandå “wan” minångkå Wujud Panambang “-an” wontên ing *Teks SKK*

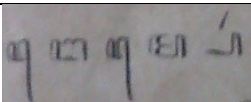
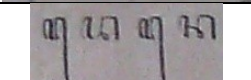
Tabel 19: Wujud panyêratipun wandå “wan” minångkå wujud panambang “-an” wontên ing *teks SKK*

No.	Tuladhå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		kalakuwanné	kalakuané
2		karuwan	karuan

h. Wujud Panyêratipun Swantên e Pêpêt sårhå e Taling wontên ing *Teks SKK*

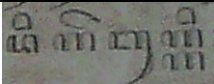
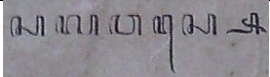
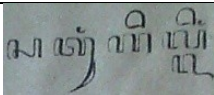
Swantên e pêpêt sårhå e taling kasêrat ngginakakên *diakritik*. Tumraping swantên e pêpêt ngginakakên *diakritik* ê. Tumraping swantên e taling ngginakakên *diakritik* é utawi è. Wujuding panyêratipun swantên e pêpêt sårhå e taling kaandharakên lumantar *tabel* ing ngandhap mênikå.

Tabel 20: Wujud panyêratipun swantên e pêpêt sårhå e taling wontên ing *teks SKK*

No.	Tuladhå Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		ngèmpèr	ngèmpèr
2		déné	déné

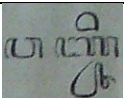
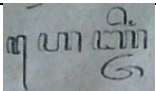
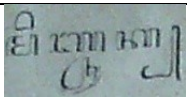
i. Wujud Panyêratipun Aksârâ Jâwâ Rangkep wontên ing *Teks SKK*

Tabel 21: Wujud panyêratipun aksârâ Jâwâ rangkep wontên ing *teks SKK*

No.	Tuladhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		digêbuggi	digêbugi
2		salawassé	salawasé
3		satunggiling	satunggiling

j. Wujud Panyêratipun Aksârâ “ny” dados aksârâ “n” wontên ing *Teks SKK*

Tabel 22: Wujud panyêratipun aksârâ “ny” dados aksârâ “n” wontên ing *teks SKK*

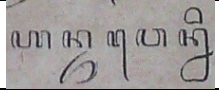
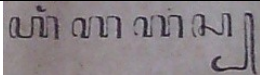
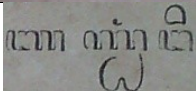
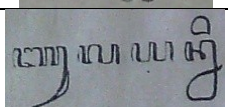
No.	Tuladhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		wañci	wanci
2		hèñjin	ènjing
3		miñcuk	mincuk

k. Wujud Panyêratipun Atêr-atêr Anuswârâ wontên ing *Teks SKK*

Atêr-atêr anuswârâ mênikâ atêr-atêr hà sigêg aksârâ irung inggih mênikâ an-, any-, am-, sâhâ –ang. Atêr-atêr anuswârâ wontên ingkang luluh wontên ingkang botên. Panyêratipun têmbung mawâ atêr-atêr anuswârâ ingkang luluh sarêng kaliyan purwaning têmbung ingkang dipunatêr-atêri, botên kénging

kawiwitan nganggé aksará há (Padmosoekotjo, 1989: 91). Wujuding panyêratipun atêr-atêr anuswâra kasêrat lumantar *tabel* ing ngandhap mênika.

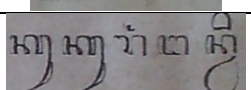
Tabel 23: Wujud panyêratipun atêr-atêr anuswâra ingkang botên luluh kaliyan ingkang luluh wontên ing teks SKK

No.	Tuladhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		handuwènni	nduwèni
2		hangagas	nggagas
3		nyañdhanggi	nyandhanggi
4		nyulayanni	nyulayani

I. Wujud Panyêratipun Têmbung Dwipurwâ wontên ing Teks SKK

Purwaning lingganipun awujud aksará lêgênâ, ndadosakên dwipurwâ, wandâ kapisan sâhâ kapindho ugi awujud aksará lêgênâ. Éjaanipun dwipurwâ antawisipun aksará Jâwâ kaliyan aksará Latin bédâ. Panyêratipun Latin, wandanipun kapisan kasêrat nganggé swatên ê (Padmosoekotjo, 1989: 75). Wujuding panyêratipun têmbung dwipurwâ kasêrat lumantar *tabel* ing ngandhap mênika.

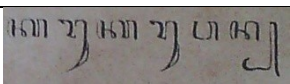
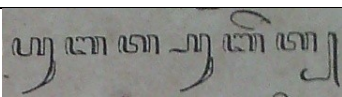
Tabel 24: Wujud panyêratipun têmbung dwipurwâ wontên ing teks SKK

No.	Tuladhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		titiyan	têtiyang
2		kukuraṅgan wi...	kêkurangan wi...

m. Wujud Panyêratipun Têmbung Dwilinggâ wontên ing *Teks SKK*

Panyêratipun têmbung dwilinggâ, kasêrat ngginakakên tandhâ sambung (-). Tulâdhâ panyêratipun têmbung dwilinggâ kasêrat lumantar *tabel* ing ngandhap mênikâ.

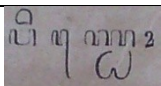
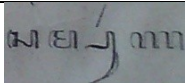
Tabel 25: Wujud panyêratipun têmbung dwilinggâ wontên ing *teks SKK*

No.	Tulâdhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		karu karuwan	karu-karuan
2		hubat hubêt	ubat-ubêt

n. Wujud Panyêratipun Aksârâ nâ wontên ing *Teks SKK*

Wontên tâtâ panyêratipun aksârâ jaman rumiyin, aksârâ nâ wontên ing sawingkinging wandâ mawâ sandhangan layar sâhâ kapasangan dhâ utawi thâ dipunsêrat ngginakakên aksârâ murdâ nâ (Padmosoekotjo, 1989: 9). Wujuding panyêrataning aksârâ nâ kados ing ngandhap mênikâ.

Tabel 26: Wujud panyêratipun aksârâ nâ wontên ing *teks SKK*

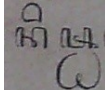
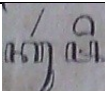
No.	Tulâdhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		piñdho	pindho
2		sampurnâ	sampurnâ

o. Wujud Panyêratipun Aksârâ şâ wontên ing *Teks SKK*

Wontên ing tâtâ panyêratipun aksârâ jaman rumiyin, aksârâ şâ wontên ing sawingkingipun wandâ mawâ sandhangan layar kasêrat ngginakakên aksârâ şâ

(Padmosoekotjo, 1989: 9). Wujuding panyêrataning aksârâ şâ kados ing ngandhap mênikâ.

Tabel 27: Wujud panyêratipun aksârâ şâ wontên ing teks SKK

No.	Tuladhâ Panyêratipun	<i>Transliterasi Diplomatik</i>	<i>Transliterasi Standar</i>
1		nişthâ	nisthâ
2		kuŗşi	kursi

p. Wujud Panyêratipun Tândhâ Pamaos wontên ing Teks SKK

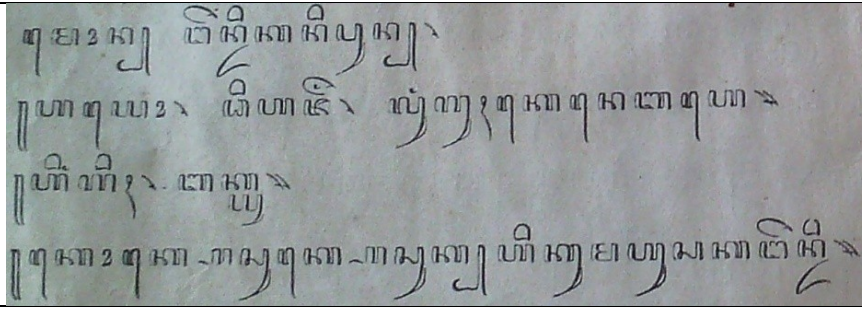
Tabel 28: Wujud panyêratipun tândhâ pamaos wontên ing teks SKK

No.	Tândhâ Pamaos	Wujud	Katrangan
1	pâdâ lingsâ	... 	kaginakakên kanggé misah ukârâ ing têmbung, minangkâ napasing pamaos
2	pâdâ lungsi	... 	kaginakakên kanggé misah ukârâ ingkang botên nunggal, minangkâ êlêt-êlêt wasananing pamaos
3	adêg-adêg	 ...	kaginakakên kanggé purwaning ukârâ wiwitan utawi kanggé purwaning ukârâ menawi gantos larikan
4	pâdâ pangkat	 ...	kaginakakên kanggé milah cariyos kaliyan katrangan ingkang nyêthakakên utawi kanggé milah cariyos kaliyan ukârâ pacêlathon
5	pangkon	... 	kaginakakên kanggé gantosing pâdâ lingsâ
6	pangkon sâhâ pâdâ lingsâ	... 	kaginakakên kanggé gantosing pâdâ lungsi, manawi dipunwuwuhi pâdâ lingsâ

q. Panyêratipun Pacêlathon wontên ing Teks SKK

Panyêratipun pacêlathon wontên ing *teks SKK*, ngginakakên tândhâ pâdâ pambukâ sâhâ panutup (“...”). Tândhâ kasêbut dipunginakakên wontên ing *teks SKK* kados ing ngandhap mênikâ.

Tabel 29: Wujud panyêratipun tândhå pådå pambukå sårå panutup wontên ing teks SKK

Teks SKK	
Transliterasi Diplomatik	<p>...mon, ngêndikanipun.</p> <p>//hayo, dhihajên, lungguh kéné bahé.</p> <p>//hinggi, mbakyu.</p> <p>//kok hésuk hésuk, hiku mahu sårå ngêndi.</p>
Transliterasi Standar	<p>...mon, ngêndikanipun.</p> <p>“Ayo, Dhiajêng, lungguh kéné baé.”</p> <p>“Inggi, Mbakyu.”</p> <p>“Kok ésuk-ésuk, iku mau sårå ngêndi?”</p>

r. Panyêratipun Kåcå Naskah wontên ing Teks SKK

Nomêr kacaning *teks SKK*, kasêrat ngginakakên ångkå Arab sêratan Latin ingkang kaapit tândhå kurung siku [...]. Manawi gantosing kåcå kadadosan saking satunggal têmbung, tândhå kurung siku dipunsêrat dados satunggal kaliyan têmbung salajêngipun ing kåcå candhakistan. Manawi gantosing kåcå kadadosan saking kalih têmbung, tândhå kurung siku dipunsêrat ing antawisipun kalih têmbung kasêbut, kanthi dipuntambahi satunggal *spasi*. Tuladhaning anggènipun nyêrat nomêr kacaning *teks*, kados ing ngandhap mênikå.

1) Tândhå kurung siku ing satunggal têmbung

..... sårå bangêt a[13]pês sartå

2) Tândhå kurung siku ing kalih têmbung

..... rotiné [11] dipangan

2. Pandom *Suntingan Teks SKK*

Wontên ing pandom *suntingan teks SKK*, ngginakakên tåndhå-tåndhå kanggé nggampilakên anggènipun *nyunting teks*. Tåndhå-tåndhå ingkang dipunginakakên minangka pandom *suntingan teks SKK*, kados ingkang kaandharakên ing ngandhap mênika.

- 5) (...) tåndhå mênika dipunginakakên manawi aksårå mênåpå déné têmbungipun wontên ingkang dipunkirangi.
- 6) <...> tåndhå mênika dipunginakakên manawi aksårå mênåpå déné têmbungipun wontên ingkang dipuntambahi.
- 7) {...} tåndhå mênika dipunginakakên manawi aksårå mênåpå déné têmbungipun wontên ingkang dipungantos.
- 8) Katrangan ing *aparatur kritik* ngginakakên ångkå Arab ingkang kasêrat aksårå Latin (¹, ², ³, ⁴, ... lsp).

Pandom *transliterasi teks SKK* såhå *suntingan teks SKK* ingkang sampun dipundamêl, salajêngipun dipuncakakên kanggé ndamêl *transliterasi teks SKK* såhå *suntingan teks SKK*. Asiling *transliterasi teks SKK* kasêrat mawi *tabel* ingkang jinèjèr kaliyan *suntingan teks*, kanthi ancas supados nggampilakên pamaos anggènipun mangrêtosî têtêmbungan ingkang dipun-*sunting*. Asiling *transliterasi standar* såhå *suntingan standar teks SKK* kasêrat wontên ing ngandhap mênika.

Tabel 30: **Asiling transliterasi standar sâhâ suntingan standar teks SKK**

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p style="text-align: right;"><i>Serie No. 644</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Kênÿâ Kêbukâ</i> Nyariyosakên Awonipun Tiyang Wayuh Anggitanipun: Radèn Purnâ Pranâtâ</p> <p style="text-align: center;"><i>Het auteursrecht voorbehouden ingevolge art. 11 van de Wet in Stbl. 1912 No. 600</i></p> <p>Wêwênangipun pangarang sinêngkêr, miturut bab 11 Anggêr ingkang kapacak ing <i>Staatsblad</i> 1912 No. 600</p> <p style="text-align: center;">Wêdalan, Balé Pustâkâ ing <i>Weltevreden</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Drukkerij Volklectuur Weltevreden</i> 1924</p> <p style="text-align: center;"><i>Kênÿâ Kêbukâ</i> Kacariyos wontên satunggiling prayantun putri putranipun prayagung luhur ing Nagari Surâkartâ, asmâ Radèn Ajêng Surarti. Wêdalan sêkolahan MILO, sawêg watawis yuswâ 19 taun, lajêng ngastâ padamêlan dados klèrêk wontên kantor pos salêbêting kithâ Surâkartâ, ugi tuwin wontên tunggilipun malih asmâ Radèn Ajêng Sutarsi, sawêg watawis yuswâ 17 taun, kalêrês sadhèrèk nak sadhèrèk, prênahipun sêpuh Radèn Ajêng Surarti. Radèn Ajêng Sutarsi ngastâ padamêlan dados klèrêk wontên kantor Asistèn Résidhèn inggih salêbêting kithâ Surâkartâ, dalêmipun cêlak, kalêbêt nâma tâng[4]gâ.</p>	<p style="text-align: right;"><i>Serie No. 644</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Kênÿâ Kêbukâ</i> Nyariyosakên Awonipun Tiyang Wayuh Anggitanipun: Radèn Purnâ Pranâtâ</p> <p style="text-align: center;"><i>Het auteursrecht voorbehouden ingevolge art. 11 van de Wet in Stbl. 1912 No. 600</i></p> <p>Wêwênangipun pangarang sinêngkêr, miturut bab 11 Anggêr ingkang kapacak ing <i>Staatsblad</i> 1912 No. 600</p> <p style="text-align: center;">Wêdalan, Balé Pustâkâ ing <i>Weltevreden</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Drukkerij Volklectuur Weltevreden</i> 1924</p> <p style="text-align: center;"><i>Kênÿâ Kêbukâ</i> Kacariyos wontên satunggiling prayantun putri putranipun prayagung luhur ing Nagari Surâkartâ, asmâ Radèn Ajêng Surarti. Wêdalan sêkolahan MILO, sawêg watawis yuswâ 19 taun, lajêng ngastâ padamêlan dados klèrêk wontên kantor pos salêbêting kithâ Surâkartâ, ugi tuwin wontên tunggilipun malih asmâ Radèn Ajêng Sutarsi, sawêg watawis yuswâ 17 taun, kalêrês sadhèrèk nak sadhèrèk, prênahipun sêpuh Radèn Ajêng Surarti. Radèn Ajêng Sutarsi ngastâ padamêlan dados klèrêk wontên kantor Asistèn Résidhèn inggih salêbêting kithâ Surâkartâ, dalêmipun cêlak, kalêbêt nâma tâng[4]gâ.</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Anuju satunggiling dintên Ngahad, wanci jam satêngah pitu énjing, Radèn Ajêng Surarti, bibar siram lajêng dandos, rampung dandos lajêng mlampah-mlampah wontên plataran sangajênging dalêmipun. Mangagêm: sarung bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh, wêdalan saking Pakalongan, rasukan kêbayak pêthak tinêpi ing réndâ-réndâ, potonganipun cârâ Bandhung, akalung sap astâ dhasar pêthak sêsêkaran biru sêpuh, kabarungkusakên ing janggâ barukut, pêrlu kagêm nulak angin. Angoré rémâ, kathah mêmêk panjang dumugi ing pêpocong, pucukipun pinapal sakêdhik. Salêbêtipun amamariksani sêkar-sêkar ingkang sawêg sami mêkar mawarni-warni, wujudipun èdi-pèni, gandanipun sakalangkung wangi, parêng tumanduk ing grânâ.</p> <p>Ing riku Radèn Ajêng lajêng [5] kèndêl kaliyan taksih jumênêng, astâ kasêdhakêpakên. Kawontênan wau kagagas-gagas sangêt, pangunandikanipun, “O, ya tallah déné èdi pèniné warnaning kêmbang-kembang iki sartâ aruming gandané, pādha agawé sêngsêming pandulu sartâ agawé sêgêr sumyah ing awak, nanging têkâ ora sapirâa kanggoné, wêwatêsé mung tumêkâ ing bêsêm, malah angor rådâ aji kang ora dialap pisan, watêsé bisâ tutug nganti tumêkâ ing sawigaré.”</p> <p>Nyut lajêng karaos-raos salêbêting panggalih, déné pârâ sarjânâ ngupamêkakên dhatêng pârâ èstri kados angganing sêkar-sêkar, cinêthâ wontên ing sêsêbutan, <i>sang kusumâ</i>, lah punikâ punâpâ ing sababipun? dangu-dangu lajêng sagêd pinanggih mênggah ingkang dados sababipun, inggih</p>	<p>Anuju satunggiling dintên Ngahad, wanci jam satêngah pitu énjing, Radèn Ajêng Surarti, bibar siram lajêng dandos, rampung dandos lajêng mlampah-mlampah wontên plataran sangajênging dalêmipun. Mangagêm: sarung bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh, wêdalan saking Pakalongan, rasukan kêbayak pêthak tinêpi ing réndâ-réndâ, potonganipun cârâ Bandhung, akalung sap as<t>hâ¹ dhasar pêthak sêsêkaran biru sêpuh, kabarungkusakên ing janggâ barukut, pêrlu kagêm nulak angin. Angoré rémâ, kathah mêmêk panjang dumugi ing pêpocong, pucukipun pinapal sakêdhik. Salêbêtipun (ama)mariksani² sêkar-sêkar ingkang sawêg sami mêkar mawarni-warni, wujudipun èdi-pèni, gandanipun sakalangkung wangi, parêng tumanduk ing grânâ.</p> <p>Ing riku Radèn Ajêng lajêng [5] kèndêl kaliyan taksih jumênêng, astâ kasêdhakêpakên. Kawontênan wau kagagas-gagas sangêt, pangunandikanipun, “O, ya tallah déné èdi-pèniné warnaning kêmbang-kembang iki sartâ aruming gandané, pādha agawé sêngsêming pandulu sartâ agawé sêgêr sumyah ing awak, nanging têkâ ora sapirâa kanggoné, wêwatêsé mung tumêkâ ing bêsêm, malah angor rådâ aji kang ora dialap pisan, watêsé bisâ tutug nganti tumêkâ ing sawigaré.”</p> <p>Nyut lajêng karaos-raos salêbêting panggalih, déné pârâ sarjânâ ngupamêkakên dhatêng pârâ èstri kados angganing sêkar-sêkar, cinêthâ wontên ing sêsêbutan, <i>sang kusumâ</i>, lah punikâ punâpâ ing sababipun? dangu-dangu lajêng sagêd pinanggih mênggah ingkang dados sababipun, inggih</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>punikå botên li[6]yå saking wiwit kinå makinå ngantos dumuginipun ing jaman sapunikå kêtletuh pårå èstri botên wontên ingkang kadunungan kasagêdan ingkang kénging kanggé sarånå ngupados sandhang têdhå kaliyan mêdal saking kabudayanipun piyambak. Salami-laminipun gêsanging pårå èstri namung narimah mêsthi sami nêmplok-nêmplok kados angganing sêsimbar, milå pårå bijaksånå ngantos kadugi mathok wontên ing paribasan <i>wong wadon suwargå nunut</i>, déning panggêsanipun pårå èstri namung nunut-nunut panggêsanipun tiyang jalêr, sabab dèrèng wontên caranipun pårå èstri kalêbêtakên dhatêng pamulangan ingkang sagêd anututi kaliyan kasagêdanipun pårå tiyang jalêr.</p> <p>Ing riku lajêng mudhar astå, asangêt sukå sukuripun ing Gusti Allah, tuwin ngluhurakên asmanipun Kangjêng Guprê[7]mèn déné sliranipun sinungan kasagêdan ingkang sagêd nyaranani sagêdipun pikantuk kasugêngan piyambak kaliyan anyêkapi. Botên wontên bédanipun kaliyan pangajinipun pårå têtayang jalêr ingkang saking pamulangan. Botên badhé tinitah namung dados tiyang nunut-nunut kémawon, tur anggènipun dipunkanggékakên nunut-nunut wau namung gumantung sasênêng-parêngipun ingkang dipununuti.</p> <p>Sasampunipun, lajêng malampah tindak dhatêng ngèmpêr ngajêngan, Lênggah ing kursi dhudhuk panjang jatos damêlan modhèl énggal, wujudipun agêng, wangunipun nyambung mbêmbêng, barukut, warninipun wagu, nanging</p>	<p>punikå botên li[6]yå saking wiwit kinå makinå ngantos dumuginipun ing jaman sapunikå kêtletuh pårå èstri botên wontên ingkang kadunungan kasagêdan ingkang kénging kanggé sarånå ngupados sandhang têdhå kaliyan mêdal saking kabudayanipun piyambak. Salami-laminipun gêsanging pårå èstri namung narimah mêsthi sami nêmplok-nêmplok kados angganing sêsimbar, milå pårå bijaksånå ngantos kadugi mathok wontên ing paribasan <i>wong wadon suwargå nunut</i>, déning panggêsanipun pårå èstri namung nunut-nunut panggêsanipun tiyang jalêr, sabab dèrèng wontên caranipun pårå èstri kalêbêtakên dhatêng pamulangan ingkang sagêd anututi kaliyan kasagêdanipun pårå tiyang jalêr.</p> <p>Ing riku lajêng mudhar astå, asangêt sukå sukuripun ing Gusti Allah, tuwin ngluhurakên asmanipun Kangjêng Guprê[7]mèn déné sliranipun sinungan kasagêdan ingkang sagêd nyaranani sagêdipun pikantuk kasugêngan piyambak kaliyan anyêkapi. Botên wontên bédanipun kaliyan pangajinipun pårå têtayang jalêr ingkang saking pamulangan. Botên badhé tinitah namung dados tiyang nunut-nunut kémawon, tur anggènipun dipunkanggékakên nunut-nunut wau namung gumantung sasênêng-parêngipun ingkang dipununuti.</p> <p>Sasampunipun, lajêng malampah tindak dhatêng ngèmpêr ngajêngan. Lênggah ing kursi dhudhuk panjang jatos damêlan modhèl énggal, wujudipun agêng, wangunipun nyambung mbêmbêng, barukut, warninipun wagu, nanging</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>kanggénipun sakéca, komplit saméjanipun mawi marmêr. Lênggahipun Radèn Ajêng kapara majêng. Jajâ tumèmplèk lingiring méja, astanipun kanan kadlosor[8]akên ing méja kaliyan ngasta sêkar mawar. Asta kêring asanggâ uwang, ngatawisi manawi ing galih angêmu prihatos, inggi punika déné para èstri bangsa Jawi kénging dipunwastani sasat sadaya taksih sami kados angganing pirantos kanggé mêmincuk tuwin mêmungkus sapanunggilanipun, saking sami dèrèng cara dipunlêbêtakên ing pamulangan wau punika.</p> <p>Sawêg dumugi samantên pangunandikanipun, kasar Radèn Ajêng Sutarsi kêtêngal badhé sanja mriku. Radèn Ajêng Surarti gitâ jumênêng saking kursi lajêng ngacarani kaliyan sumèh ing pasêmon, ngêndikanipun.</p> <p>“Ayo, Dhiajêng, lungguh kéné baé.” “Inggih, Mbakyu.” “Kok éruk-éruk, iku mau saka ngêndi?” [9] “Saking griya kémawon Mbakyu, kaliyan mlampah- mlampah.” “Kêbênêran Dhiajêng, iki mau aku durung ngombé wédang, kok kapa ana kang dakêntèni. É, Rubiyêm, wédangku kopi pèrsan kaé mau ilingên dadi loro, gèk banjur gawanên mréné, sarapanku roti mêtégâ karo cêploké mata sapi kaé ladèknâ pisan!” “Inggih, Bêndara.” “Lo, kok bodho têmên kowé iku, rak iya diêngêt dhisik, mosok, kok wédang adhêm mêngkéné mêksa koladèkaké waé. Lo, lo, pèrsané iki waé ngêtên.” “Sumanggâ Bêndara, sampun.” [10]</p>	<p>kanggénipun sakéca, komplit saméjanipun mawi marmêr. Lênggahipun Radèn Ajêng kapara majêng. Jajâ tumèmplèk lingiring méja, astanipun kanan kadlosor[8]akên ing méja kaliyan ngasta sêkar mawar. Asta kêring asanggâ uwang, ngatawisi manawi ing galih angêmu prihatos, inggi punika déné para èstri bangsa Jawi kénging dipunwastani sasat sadaya taksih sami kados angganing pirantos kanggé mêmincuk tuwin mêmungkus sapanunggilanipun, saking sami dèrèng cara dipunlêbêtakên ing pamulangan wau punika.</p> <p>Sawêg dumugi samantên pangunandikanipun, kasar Radèn Ajêng Sutarsi kêtêngal badhé sanja mriku. Radèn Ajêng Surarti gitâ jumênêng saking kursi lajêng ngacarani kaliyan sumèh ing pasêmon, ngêndikanipun.</p> <p>“Ayo, Dhiajêng, lungguh kéné baé.” “Inggih, Mbakyu.” “Kok éruk-éruk, iku mau saka ngêndi?” [9] “Saking griya kémawon Mbakyu, kaliyan mlampah- mlampah.” “Kêbênêran Dhiajêng, iki mau aku durung ngombé wédang, kok kapa ana kang dakêntèni. É, Rubiyêm, wédangku kopi pèrsan kaé mau ilingên dadi loro, gèk banjur gawanên mréné, sarapanku roti mêtégâ karo cêploké mata sapi kaé ladèknâ pisan!” “Inggih, Bêndara.” “Lo, kok bodho têmên kowé iku, rak iya diêngêt dhisik, mosok, kok wédang adhêm mêngkéné mêksa koladèkaké waé. Lo, lo, pèrsané iki waé ngêtên.” “Sumanggâ Bêndara, sampun.” [10]</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>“Méjané iki mau âpâ durung kosrêbèti é, Yêm?”</p> <p>“Sampun, Bêndârâ.”</p> <p>“Kok isih ngêrês têmên mêngkéné. Wédang sapanunggalané iki dokoknâ kênâp kono, gèk njupukâ lap kânâ, méjâ iki lapânâ manèh kang rêsik!”</p> <p>“Bok inggih sampun tâ Mbakyu, kok kados tamu sintên.”</p> <p>“Yo bèn Dhiajêng, mundhaké patuh, tuman kurang nastiti, awit miturut kang kasêbut layang cariyos anèh, karangané suwargi tuwan Wintêr, batur iku pêpadhané kâyâ déné jam, kudu ora kênâ têlat pamutêré. Dadi aku iki ora srêngên. Ayo Dhiajêng wédangé diombé, rutiné [11] dipangan! Mangan iku yèn ânâ réwangé rak énak.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kâlâ wau kulâ inggih dèrèng ngombé wédang. Punikâ wau kulâ sawang saking katêbihan, kok sajak wontên ingkang karaos-raos ing galih, nggalih-galih punâpâ tâ, Mbakyu?”</p> <p>“Anu Dhiajêng, iki mau sasuwéné aku nonton kêmbang-kêmbang, nggagas, déné wong wadon iku diupamakaké kêmbang, kang kanggoné mung sadhélâ ora ânâ, malah aji godhong lumbu lan lêmbayung, géné kênâ digudhang sartâ dikêlâ, pâdhâ bisâ dadi pirantining pangan sarananing panguripan, yèn wong wadon iku salawasé mung pâdhâ pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmung[12]kus tuwin mêmincuk. Anané kâyâ mêngkono iku, pamikirku sababé ora ânâ manèh-manèh kajâbâ mung sâkâ pâra wadon bângsâ Jâwâ iku durung pâdhâ câra kalêbokaké marang pamulangan, dadi ora duwé kapintêran kang kênâ kanggo sarânâ ngupâyâ panguripan kalawan ngadêg dhéwé</p>	<p>“Méjané iki mau âpâ durung kosrêbèti é, Yêm?”</p> <p>“Sampun, Bêndârâ.”</p> <p>“Kok isih ngêrês têmên mêngkéné. Wédang sapanunggalané iki dokoknâ kênâp kono, gèk njupukâ lap kânâ, méjâ iki lapânâ manèh kang rêsik!”</p> <p>“Bok inggih sampun tâ Mbakyu, kok kados tamu sintên.”</p> <p>“Yo bèn Dhiajêng, mundhaké patuh, tuman kurang nastiti, awit miturut kang kasêbut layang cariyos anèh, karangané suwargi tuwan Wintêr, batur iku pêpadhané kâyâ déné jam, kudu ora kênâ têlat pamutêré. Dadi aku iki ora srêngên. Ayo Dhiajêng wédangé diombé, rutiné [11] dipangan! Mangan iku yèn ânâ réwangé rak énak.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kâlâ wau kulâ inggih dèrèng ngombé wédang. Punikâ wau kulâ sawang saking katêbihan, kok sajak wontên ingkang karaos-raos ing galih, nggalih-galih punâpâ tâ, Mbakyu?”</p> <p>“Anu Dhiajêng, iki mau sasuwéné aku nonton kêmbang-kêmbang, nggagas, déné wong wadon iku diupamakaké kêmbang, kang kanggoné mung sadhélâ ora ânâ, malah aji godhong lumbu lan lêmbayung, géné kênâ digudhang sartâ dikêlâ, pâdhâ bisâ dadi pirantining pangan sarananing panguripan, yèn wong wadon iku salawasé mung pâdhâ pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmung[12]kus tuwin mêmincuk. Anané kâyâ mêngkono iku, pamikirku sababé ora ânâ manèh-manèh kajâbâ mung sâkâ pâra wadon bângsâ Jâwâ iku durung pâdhâ câra kalêbokaké marang pamulangan, dadi ora duwé kapintêran kang kênâ kanggo sarânâ ngupâyâ panguripan kalawan ngadêg dhéwé</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>karo kang biså nyukupi. Aku sukur bangêt maring Pangéran sartå nuwun bangêt marang pitulungané Kangjêng Guprêmèn, déné sinungan kapintêran kang kêna dakanggo ngupâyå pangan wus nyukupi, ora åna bédané karo wong lanang-lanang kang wêton sårå pangajaran-pangajaran, dadi ora milu dilêbokaké ing paribasané pårå bijaksåna <i>wong wadon suwargå nunut</i>, déning panguripané mung saråna nunut-nunut, sawusé kåyå mangkono. Sanadyan a[13]wakku dhéwé wus ora kalêbu tinitah dadi wong nunutan, nanging aku iyå ugå isih bangêt prihatin, déné bangsaku pårå wadon kang akèh-akèh, kabèh isih pådha dadi wong nunutan, kongsi pådha pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmungkus tuwin mêmincuk. Mulané kapriyé bisané pårå bangsaku wong wadon banjur pådha barêng maju-maju marang pangajaran, supâyå drajading angupâyå sandhang pangan biså pådha ora åna bédané karo pårå wong lanang, dadi banjur biså masang bandérå kalawan ngadêg jêjêk, åja kok sajêgêgé mung kåyå angganing bocah suson, ora kêna pisah karo rénané. Wong wadon sêmono ugå, yèn tininggal ing wong lanang, banjur katon bangêt kapirané, mulané sâyå suwé sâyå bangêt a[14]pês sartå asoré, wong lanang sâyå bangêt sawênang-wênangé.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kaluhuran sangêt dhawuh panjênêngan sadâyå wau, nanging punikå tumrap ingkang sampun kabukå manahipun, inggih kados panggalih panjênêngan punikå. Déné ingkang dèrèng kabukå manahipun, manawi nyumêrêpi kula</p>	<p>karo kang biså nyukupi. Aku sukur bangêt maring Pangéran sartå nuwun bangêt marang pitulungané Kangjêng Guprêmèn, déné sinungan kapintêran kang kêna dakanggo ngupâyå pangan wus nyukupi, ora åna bédané karo wong lanang-lanang kang wêton sårå pangajaran-pangajaran, dadi ora milu dilêbokaké ing paribasané pårå bijaksåna <i>wong wadon suwargå nunut</i>, déning panguripané mung saråna nunut-nunut, sawusé kåyå mangkono. Sanadyan a[13]wakku dhéwé wus ora kalêbu tinitah dadi wong nunutan, nanging aku iyå ugå isih bangêt prihatin, déné bangsaku pårå wadon kang akèh-akèh, kabèh isih pådha dadi wong nunutan, kongsi pådha pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmungkus tuwin mêmincuk. Mulané kapriyé bisané pårå bangsaku wong wadon banjur pådha barêng maju-maju marang pangajaran, supâyå drajading angupâyå sandhang pangan biså pådha ora åna bédané karo pårå wong lanang, dadi banjur biså masang bandérå kalawan ngadêg jêjê{g}³, åja kok sajê(gê)gé⁴ mung kåyå angganing bocah suson, ora kêna pisah karo rénané. Wong wadon sêmono ugå, yèn tininggal ing wong lanang, banjur katon bangêt kapirané, mulané sâyå suwé sâyå bangêt a[14]pês sartå asoré, wong lanang sâyå bangêt sawênang-wênangé.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kaluhuran sangêt dhawuh panjênêngan sadâyå wau, nanging punikå tumrap ingkang sampun kabukå manahipun, inggih kados panggalih panjênêngan punikå. Déné ingkang dèrèng kabukå manahipun, manawi nyumêrêpi kula</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>kaliyan panjênêngan punikå, malah sami kirang rêna, anyênyédå, cariyosipun: sami nyamah-nyamahakên pangaji, dupèh tiyang èstri lang-lêng kêkésahan ijèn, wêworan nyambut damêl tunggilå kaliyan tiyang jalêr, dipunanggêp cêpak sangêt sambékalanipun, botên wontên parlunipun tiyang èstri gadhah kasagêdan, anggêr sampun sagêd ngliwêt, kêlan sampun cêkap. Ti[15]yang èstri sagêdå <i>njårå langit</i> inggih namung badhé kanggé ngèngèr bojo.”</p> <p>“Iyå bènêr kandhamu Dhiajêng, yèn pårå wadon kang akèh-akèh pådha durung kabukå atiné, déné unduring sêdyå marang pangajaran mung sårå sabab kalingan ing pèpadhang panduluné, yaiku mung sumêlang marang tanduking tindak ålå lan luput, kang kåyå mangkono iku têtélå sårå bangêt ing bodhoné. Aku kèlingan dhèk uwakmu, bapak arêp karså nglêbokaké sêkolah aku, pårå sanak sadulur kang wus anglêkå marang wêwatêkan cårå kunå, akèh kang pådha nyênyédå, iyå kåyå kang kokandhakaké mau kaé, nanging bapak panggalihé kêkah sartå bakuh bangêt, kabèh-kabèh kang pådha nyulayani karsané, mung dipadhakaké ‘<i>gu[16]rêm thêthèkèr</i>, pangandikané bapak mangkéné: lakuning bocah wadon pådha diajokaké marang pangajaran pådha disumêlangaké marang prakårå anglakoni panggawé ålå, iku luput bangêt. Dhasaring kalakuan ålå ora pisan-pisan bakal kandhêg sårå rapêting gégêdhong sartå kukuhing kêkunci, mångså kurangå pårå putri putraning panjênêngan nåtå, kang wus ora kêkurangan wingiting</p>	<p>kaliyan panjênêngan punikå, malah sami kirang rêna, anyênyédå, cariyosipun: sami amastani, nyamah-nyamahakên pangaji, dupèh tiyang èstri lang-lêng kêkésahan ijèn, wêworan nyambut damêl tunggilå kaliyan tiyang jalêr, dipunanggêp cêpak sangêt sambékalanipun, botên wontên parlunipun tiyang èstri gadhah kasagêdan, anggêr sampun sagêd ngliwêt, kêlan sampun cêkap. Ti[15]yang èstri sagêdå <i>njårå langit</i> inggih namung badhé kanggé ngèngèr bojo.”</p> <p>“Iyå bènêr kandhamu Dhiajêng, yèn pårå wadon kang akèh-akèh pådha durung kabukå atiné, déné unduring sêdyå marang pangajaran mung sårå sabab kalingan ing pèpadhang panduluné, yaiku mung sumêlang marang tanduking tindak ålå lan luput, kang kåyå mangkono iku têtélå sårå bangêt ing bodhoné. Aku kèlingan dhèk uwakmu, bapak arêp karså nglêbokaké sêkolah aku, pårå sanak sadulur kang wus anglêkå marang wêwatêkan cårå kunå, akèh kang pådha nyênyédå, iyå kåyå kang kokandhakaké mau kaé, nanging bapak panggalihé kêkah sartå bakuh bangêt, kabèh-kabèh kang pådha nyulayani karsané, mung dipadhakaké <i>gu[16]rêm thêthèkèr</i>, pangandikané bapak mangkéné: lakuning bocah wadon pådha diajokaké marang pangajaran pådha disumêlangaké marang prakårå anglakoni panggawé ålå, iku luput bangêt. Dhasaring kalakuan ålå ora pisan-pisan bakal kandhêg sårå rapêting gégêdhong sartå kukuhing kêkunci, mångså kurangå pårå putri putraning panjênêngan nåtå, kang wus ora kêkurangan wingiting</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>pamingité, éwå déné akèh baé kang pari pèkså isih biså ngrusak kêkancingané lawang tundhå sêsångå. Karo déné manèh Gusti Allah iku wus asipat ngadil, anggoné anitahaké marang sawiji-wiji, kodraté wus kalawan sarwå sampurnå. Kåyå tå wong wadon iku kabèh samubarangé sarwå ringkih, wong lanang iku kabèh pådha sarwå santo[17]så, sartå ora ånå wong lanang kang ora pådha nduwèni kamélikan marang wong wadon anom kang bécik rupané, mulané sakèhing wong wadon kabèh wus pådha pinaringan andar-bèni prabåwå kang luwih gèdhé, yaiku sakèhing wong lanang, kabèh satêméné pådha nduwèni råså wèdi kåyå wèdiné sato galak anggoné arêp nandukaké patrap kang murang tåtå marang wong pårå wadon iyå sanadyan marang wong wadon kang wus tètélå ålå kalakuané, kåyå tå bangsané talèdhèk sapanunggalané, lah paédahé åpå pådha amémékani prakårå kang kåyå mêngkono, arak mung tuwas-tiwas mêmagoli panggolèking sandhang pangan kang dadi wosé parluning ngurip.”</p> <p>“O inggih Mbakyu, inggih, kaluhuran sangêt dha-</p>	<p>pamingité, éwå déné akèh baé kang pari pèkså isih biså ngrusak kêkancingané lawang tundhå sêsångå. Karo déné manèh Gusti Allah iku wus asipat ngadil, anggoné anitahaké marang sawiji-wiji, kodraté wus kalawan sarwå sampurnå. Kåyå tå wong wadon iku kabèh samubarangé sarwå ringkih, wong lanang iku kabèh pådha sarwå santo[17]så, sartå ora ånå wong lanang kang ora pådha nduwèni kamélikan marang wong wadon anom kang bécik rupané, mulané sakèhing wong wadon kabèh wus pådha pinaringan andar-bèni prabåwå kang luwih gèdhé, yaiku sakèhing wong lanang, kabèh satêméné pådha nduwèni råså wèdi kåyå wèdiné sato galak anggoné arêp nandukaké patrap kang murang tåtå marang wong pårå wadon iyå sanadyan marang wong wadon kang wus tètélå ålå kalakuané, kåyå tå bangsané talèdhèk sapanunggalané, lah paédahé åpå pådha amémékani prakårå kang kåyå mêngkono, arak mung tuwas-tiwas mêmagoli panggolèking sandhang pangan kang dadi wosé parluning ngurip.”</p> <p>“O inggih Mbakyu, inggih, kaluhuran sangêt dha-</p>
<p><i>Kênயå Kêbukå. 2</i></p> <p>[18]wuh pangandikanipun uwå punikå, tåndhå yêktinipun, kulå punikå wiwit kålå taksih sêkolah ngantos dumuginipun kulå nyambut damêl punikå, botên naté wontên tiyang jalêr ingkang purun anandukakên patrap murang kråmå, sâyå kancå-kancå kulå tunggil nyambut damêl, punikå ngingêtakên kémawon sami botên</p>	<p><i>Kênயå Kêbukå. 2</i></p> <p>[18]wuh pangandikanipun uwå punikå, tåndhå yêktinipun, kulå punikå wiwit kålå taksih sêkolah ngantos dumuginipun kulå nyambut damêl punikå, botên naté wontên tiyang jalêr ingkang purun anandukakên patrap murang kråmå, sâyå kancå-kancå kulå tunggil nyambut damêl, punikå ngingêtakên kémawon sami botên</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>purun, kajawi manawi pinuju sawêg rêmbagan bab padamêlan.”</p> <p>“Akuå kaé rak iyå mêngkono ugå Dhiajêng, nanging wong bangsaku wong Jåwå iku isih akèh bangêt kang asor sartå nisthå bangêt tékadé, tandhané yèn duwé anak wadon, wiwit cilik kêkudangané, “Kowé bésuk laki åpå gêr?”</p> <p>“Aku laki ondêr, dhistik, kliwon, ênggung.”</p> <p>Dadi iku nduwèni têngês, yèn kacukuping sandhang pangan[19]é, kajèn kèringané, têtêp mung kawêngku ånå pangwasaning wong lanang, kok ora pisan-pisan kinudang-kudang, bisåå golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi, kåyå tå: “Aku bésuk dadi guru Pak”, “Dadi klèrêk Bu”, “Dadi dhoktêr Pak”, “Dadi komis pos Bu.”</p> <p>Karo déné manèh mungguhing wong pintêr, prakårå laki iku rak dudu prakårå kang wajib dijagakaké, awit yèn kurang pratitis ing pamatarané kalawan sampurnå, malah dadi marganing kasangsarané kang kaluwih-luwih gêdhé, amargå wong laki iku anyonggå gégawan kang luwih abot, ananggung panggawé kang luwih pakéwuh. Ananging barêng pårå wong wadon kang akèh-akèh mung pådå pinikir kalawan gampang, sartå ènthèng bangêt, awit tékadé mung arêp nunut mangan, nunu[20]t nyandhang, mulané pårå wong lanang iyå banjur ènthèng sartå gampang bangêt pamikiré marang wong wadon, banjur sawênang-wênang, sakarså-karså, wayuh papat, wayuh limå, sanadyan ora pisan-pisan sêmbådå, sartå pårå wadoné pådå nandhang påpå sangsårå, kawêlas asih, kaèsi-èsi, iyå ora pisan-pisan</p>	<p>purun, kajawi manawi pinuju sawêg rêmbagan bab padamêlan.”</p> <p>“Akuå kaé rak iyå mêngkono ugå Dhiajêng, nanging wong bangsaku wong Jåwå iku isih akèh bangêt kang asor sartå nisthå bangêt tékadé, tandhané yèn duwé anak wadon, wiwit cilik kêkudangané, “Kowé bésuk laki åpå gêr?”</p> <p>“Aku laki ondêr, dhistik, kliwon, ênggung.”</p> <p>Dadi iku nduwèni têngês, yèn kacukuping sandhang pangan[19]é, kajèn kèringané, têtêp mung kawêngku ånå pangwasaning wong lanang, kok ora pisan-pisan kinudang-kudang, bisåå golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi, kåyå tå: “Aku bésuk dadi guru Pak”, “Dadi klèrêk Bu”, “Dadi dhoktêr Pak”, “Dadi komis pos Bu.”</p> <p>Karo déné manèh mungguhing wong pintêr, prakårå laki iku rak dudu prakårå kang wajib dijagakaké, awit yèn kurang pratitis ing pamatarané kalawan sampurnå, malah dadi marganing kasangsarané kang kaluwih-luwih gêdhé, amargå wong laki iku anyonggå gégawan kang luwih abot, ananggung panggawé kang luwih pakéwuh. Ananging barêng pårå wong wadon kang akèh-akèh mung pådå pinikir kalawan gampang, sartå ènthèng bangêt, awit tékadé mung arêp nunut mangan, nunu[20]t nyandhang, mulané pårå wong lanang iyå banjur ènthèng sartå gampang bangêt pamikiré marang wong wadon, banjur sawênang-wênang, sakarså-karså, wayuh papat, wayuh limå, sanadyan ora pisan-pisan sêmbådå, sartå pårå wadoné pådå nandhang påpå sangsårå, kawêlas asih, kaèsi-èsi, iyå ora pisan-pisan</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>dirasakaké, mung dipikir gampang sartå pinikir ènthèng, anggêpé dupèh wong nunut-nunut baé, pangrasané bilainé ora sok mbalik marang awaké dhéwé, tuwin marang anak putuné, kupiyané kâyå kang dakcaritakaké ing ngisor iki.”</p>	<p>dirasakaké, mung dipikir gampang sartå pinikir ènthèng, anggêpé dupèh wong nunut-nunut baé, pangrasané bilainé ora sok mbalik marang awaké dhéwé, tuwin marang anak putuné, kupiyané kâyå kang dakcaritakaké ing ngisor iki.”</p>
<p style="text-align: center;">Tuladan kang Kapisan</p>	<p style="text-align: center;">Tuladan kang Kapisan</p>
<p>Ånå sawijining abdi dalêm jajar kêparak jênêng Ki Dêrmå [21] Tadhah pamêtuné ing dalêm sêsasi f 6, nanging wus èntèk ånå ing têbasan. Ki Dêrmå Tadhah sanadyan isih nom, bangêt kêsêd sartå sungkanan. Nuju sawijining dinå duwé karêp arêp rabi, sing dikarêpaké bocah wadon tilas pårå nyai, rupané bécik, nanging ora ngêrti mårå laku-lakuné ngupâyå sandhang pangan, wus anggoné pårå nyai gawéné mung èjlèg ngalor-ngidul dadi kongkonan.</p>	<p>Ånå sawijining abdi dalêm jajar kêparak jênêng Ki Dêrmå [21] Tadhah pamêtuné ing dalêm sêsasi f 6, nanging wus èntèk ånå ing têbasan. Ki Dêrmå Tadhah sanadyan isih nom, bangêt kêsêd sartå sungkanan. Nuju sawijining dinå duwé karêp arêp rabi, sing dikarêpaké bocah wadon tilas pårå nyai, rupané bécik, nanging ora ngêrti mårå laku-lakuné ngupâyå sandhang pangan, wus anggoné pårå nyai gawéné mung èjlèg ngalor-ngidul dadi kongkonan.</p>
<p>Bocah wadon iku barêng ditakokaké marang bårå biyungé, bårå biyungé bungah bangêt, déné anaké payu laki pyai, mulané énggal diulungaké ing tangan loro, ora nganggo pinikir yèn pyai iku, ora marêgi sartå wong omah-omah iku akèh kabutuané, sâyå lawas sâyå rowå, tuwin sâyå mu[22]ndhak batihé, ora nganggo ngungak balonjå mung f 6 sêsasi, iku pantésé mung cukup kanggo ngingu kuthuk, pangan golèk dhéwé, sandhang ora nganakaké. Ki Dêrmå Tadhah iyå mêngkono ugå, pangrasané wong rabi iku parluné mung bakal darmå kongkon, darmå sênêng, ora ngirå yèn bojo iku nganggo ngingoni, nyandhangi, sartå lawas-lawas bakal ånå uyahané mundhak cacah jiwané.</p>	<p>Bocah wadon iku barêng ditakokaké marang bårå biyungé, bårå biyungé bungah bangêt, déné anaké payu laki pyai, mulané énggal diulungaké ing tangan loro, ora nganggo pinikir yèn pyai iku, ora marêgi sartå wong omah-omah iku akèh kabutuané, sâyå lawas sâyå rowå, tuwin sâyå mu[22]ndhak batihé, ora nganggo ngungak balonjå mung f 6 sêsasi, iku pantésé mung cukup kanggo ngingu kuthuk, pangan golèk dhéwé, sandhang ora nganakaké. Ki Dêrmå Tadhah iyå mêngkono ugå, pangrasané wong rabi iku parluné mung bakal darmå kongkon, darmå sênêng, ora ngirå yèn bojo iku nganggo ngingoni, nyandhangi, sartå lawas-lawas bakal ånå uyahané mundhak cacah jiwané.</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Cêkaking kândhå, Ki Dêrmå Tadhah kêlakon rabi. Barêng wus lawas sâyå bangêt kacingkrangané, katambahan banjur anak-anak barang, iku sâyå kaluwih-luwih malaraté, jariké sambungan baé, gêntên nganggo, mangan mung sapisan ora warêg baé, ora ajêg. Barêng wong tuwané Nyi Dêrmå Tadhah nyumurupi kahanané anaké, kêduwungé sartå [23] gêgêtné satêngah mati, kaku atiné anaké banjur disêtru sisan, ora gëlêm sâpå aruh. Ki Dêrmå Tadhah susuhé wus ora kirå-kirå, sadinå-dinå mung klêmahan, lali pasêbané, kang wadon dhêlag-dhêlêg, thêngar-thêngêr, anaké pâdhå ngrèngan anangis.</p> <p>Ing kono Ki Dêrmå Tadhah mêtû budiné, gaduging ihtiyaré ora ånå manêh-manêh kajåbå mung rabi manêh golèk råndhå kang råðå mobit. Kêbênêran ing sacêdhaké kono ånå råndhå mondhoek lagi têkå nyar-anyaran. Pagawéyané ngobèng mbathik mênyang Pacinan, pamêtuné sadinå racak-racaké f 0,75, duwé sandhangan rangkêp-rangkêp, banjur diirik-iriki, pangarahé diréwangi mbaludhus. Suwé-suwé kêlakon dipèk bojo, sanadya[24]n mbok pangobèng iku wus kalêbu jênêng wong blatèr, nanging rêhning wong wadon nganggo sarawungané mung bångså wong kang ora gêpok sénggol karo pangajaran, dadi adoh marang pangulahing budi kapriyatnan, tangèh biså awêruh marang karêpé Ki Dêrmå Tadhah, êwå déné ora pisan-pisan pinikir, anané mung ngèlingi laki pyai.</p> <p>Ki Dêrmå Tadhah bungahé ora karu-karuan, déné diujå sartå disludhah saanak bojoné, yèn ånå kêkurangané</p>	<p>Cêkaking kândhå, Ki Dêrmå Tadhah kêlakon rabi. Barêng wus lawas sâyå bangêt kacingkrangané, katambahan banjur anak-anak barang, iku sâyå kaluwih-luwih malaraté, jariké sambungan baé, gêntên nganggo, mangan mung sapisan ora warêg baé, ora ajêg. Barêng wong tuwané Nyi Dêrmå Tadhah nyumurupi kahanané anaké, kêduwungé sartå [23] gêgêtné satêngah mati, kaku atiné anaké banjur dis{a}tru⁵ sisan, ora gëlêm sâpå aruh. Ki Dêrmå Tadhah susuhé wus ora kirå-kirå, sadinå-dinå mung klêmahan, lali pasêbané, kang wadon dhêlag-dhêlêg, thêngar-thêngêr, anaké pâdhå ngr{ê}ngan⁶ anangis.</p> <p>Ing kono Ki Dêrmå Tadhah mêtû budiné, gaduging ihtiyaré ora ånå manêh-manêh kajåbå mung rabi manêh golèk råndhå kang råðå mobit. Kêbênêran ing sacêdhaké kono ånå råndhå mondhoek lagi têkå nyar-anyaran. Pagawéyané ngobèng mbathik mênyang Pacinan, pamêtuné sadinå racak-racaké f 0,75, duwé sandhangan rangkêp-rangkêp, banjur diirik-iriki, pangarahé diréwangi mbaludhus. Suwé-suwé kêlakon dipèk bojo, sanadya[24]n mbok pangobèng iku wus kalêbu jênêng wong blatèr, nanging rêhning wong wadon nganggo sarawungané mung bångså wong kang ora gêpok sénggol karo pangajaran, dadi adoh marang pangulahing budi kapriyatnan, tangèh biså awêruh marang karêpé Ki Dêrmå Tadhah, êwå déné ora pisan-pisan pinikir, anané mung ngèlingi laki pyai.</p> <p>Ki Dêrmå Tadhah bungahé ora karu-karuan, déné diujå sartå disludhah saanak bojoné, yèn ånå kêkurangané</p>

Lajêngipun *tabel*

<i>Asiling Transliterasi Standar Teks SKK</i>	<i>Asiling Suntingan Standar Teks SKK</i>
<p>diréwang-réwangi nggêgadhèkaké. Mbok tuwå wêruh bangêt marang awaké, ora nganggêp maru, dianggêp lèlurah, âpå barang gawé kang kèthèr dicandhak, ditandhangi, ora étung sayah. Ki Dêrmå Tadhah ngaji pupung, mung mangan, turu, u[25]ra-ura, loap-laop. Lawas-lawasi dinå, suwéning-suwé, wong maru, mêsthi ora ånå tinêmuning pirukuné, malah cêpak bêngkrik cêcongkrahamé, labêt såkå cawanging atiné kang lanang, wuwuh imbuh anggoné ngandhêg mbok tuwå wus ndungkap lèkkê, mbok ênom atiné ribêt bangêt. Kang sapisan ora bêtah ngênêp panas ing ati, kang kaping pindho duwé kirå yèn wus mêsthi kêbrukan dikon nyånggå kabutuané wong saomah ing sadinå-dinané, sartå nragadi wong duwé anak, ragadé akèh, bauné akèh. Balik dhèk biyèn, sanadyan gèlêm mamikalah dhuwit sawatårå, nanging biså olèh ngalap bau sukuné. Awit såkå iku mbok nom banjur plêng-klalêng nglungani ngalih panggonan, niyaté mung pisahan karo [26] lakiné, pèpusané, sing wus kêbanjur modhal-madhul iyå uwis.</p>	<p>diréwang-réwangi nggêgadhèkaké. Mbok tuwå wêruh bangêt marang awaké, ora nganggêp maru, dianggêp lèlurah, âpå barang gawé kang kèthèr dicandhak, ditandhangi, ora étung sayah. Ki Dêrmå Tadhah ngaji pupung, mung mangan, turu, u[25]ra-ura, loap-laop. Lawas-lawasi dinå, suwéning-suwé, wong maru, mêsthi ora ånå tinêmuning pirukuné, malah cêpak bêngkrik cêcongkrahamé, labêt såkå cawanging atiné kang lanang, wuwuh imbuh anggoné ngandhêg mbok tuwå wus ndungkap lèkkê, mbok ênom atiné ribêt bangêt. Kang sapisan ora bêtah ngênêp panas ing ati, kang kaping pindho duwé kirå yèn wus mêsthi kêbrukan dikon nyånggå kabutuané wong saomah ing sadinå-dinané, sartå nragadi wong duwé anak, ragadé akèh, bauné akèh. Balik dhèk biyèn, sanadyan gèlêm mamikalah dhuwit sawatårå, nanging biså olèh ngalap bau sukuné. Awit såkå iku mbok nom banjur plêng-klalêng nglungani ngalih panggonan, niyaté mung pisahan karo [26] lakiné, pèpusané, sing wus kêbanjur modhal-madhul iyå uwis.</p>
<p>Kocapå Ki Dêrmå Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, ribêt bangêt, rumåså kélangan pangan, mulané polahé gédabigan anibå tangi, mênggah-mênggèh tansah unjal ambêgan. Pêpunting tékadé mati urip mung niyat ngêutaké mênayang ngêndi saparané mbok nom, dhasar ing kono iku dudu omahé dhéwé, wong iyå isih mondok. Prakårå mbok tuwå iyå mångså bodhoå, mati karêpmu, urip karêpmu, awaké wèk rak iyå abot awaké dhèwèk. Têlak karo anak iku</p>	<p>Kocapå Ki Dêrmå Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, ribêt{d}⁷ bangêt, rumåså kélangan pangan, mulané polahé gédabigan anibå tangi, mênggah-mênggèh tansah unjal ambêgan. Pêpunting tékadé mati urip mung niyat ngêutaké mênayang ngêndi saparané mbok nom, dhasar ing kono iku dudu omahé dhéwé, wong iyå isih mondok. Prakårå mbok tuwå iyå mångså bodhoå, mati karêpmu, urip karêpmu, awaké wèk rak iyå abot awaké dhèwèk. Têlak karo anak iku</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>jaré abot anak, nanging tumrapé wong wayuh têkå abot têlak, dadi ngungkuli kéwan galak, sagalak-galakaning ma[27]can, ora kolu nguntal anaké.</p> <p>Sawusé mêngkono, Ki Dêrmå Tadhah banjur lungå blênyêng, tut buri mbok nom. Mbok tuwå kari sangsårå. Såkå gêdhéning susahé, kongsi kâyå wong gêndhêng, lêngang-lêngong, lêngar-lêngêr, ora biså caturan. Rinå wêngi tansah adus êluh, tånggå têparoné pådha wêlas ndulu, ånå kang wêwêh bêras, bumbu, lêngå kanggo diyanan, lan sapanunggalané iyå mung sakadaré. Ora antårå suwé banjur manak, kang réwang mung tånggå-tanggané, sapirå gêdhéné kasangsarané, sartå påpå cintrakané mbok tuwå tanpå upåmå, iku jênêng ora mati, ora urip, margå ing atasé duwé anak mung dhéwé êngklèå kélé-kélé ora ånå réwangé kang biså têtulung ing karibêdané. Ånå ugå [28] réwangé nanging anakê dhéwé tur isih cilik-cilik, rinå wêngi mung tansah nangis nggiyêng, déning luwé wêtêngé kongsi ngléntéré.</p> <p>Ki Dêrmå Tadhah wus mungkur gangsir ora pisan-pisan kèlingan marang anak bojoné, malah kalungguhané iyå uwis diundur, sabab têtélå wus nglirwakaké ing gawéné. Mbok ênom iyå ugå, barambang karo jaé, pådha déné kasangsarané, déning sâyå suwé sâyå ngrêgiyêg amiyêg-miyêg anggoné nyånggå tadhahé Ki Dêrmå Tadhah, såkå ora mung ngêmundaké sêgå iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbéné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêkså lèrèn ora biså mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik. Ki</p>	<p>jaré abot anak, nanging tumrapé wong wayuh têkå abot têlak, dadi ngungkuli kéwan galak, sagalak-galakaning ma[27]can, ora kolu nguntal anaké.</p> <p>Sawusé mêngkono, Ki Dêrmå Tadhah banjur lungå blênyêng, tut buri mbok nom. Mbok tuwå kari sangsårå. Såkå gêdhéning susahé, kongsi kâyå wong gêndhêng, lêngang-lêngong, lêngar-lêngêr, ora biså, caturan. Rinå wêngi tansah adus êluh, tånggå têparoné pådha wêlas ndulu, ånå kang wêwêh bêras, bumbu, lêngå kanggo diyanan, lan sapanunggalané iyå mung sakadaré. Ora antårå suwé banjur manak, kang réwang mung tånggå-tanggané, sapirå gêdhéné kasangsarané, sartå påpå cintrakané mbok tuwå tanpå upåmå, iku jênêng ora mati, ora urip, margå ing atasé duwé anak mung dhéwé êngklè<k>å⁸ kélé-kélé ora ånå réwangé kang biså têtulung ing karibêdané. Ånå ugå [28] réwangé nanging anakê dhéwé tur isih cilik-cilik, rinå wêngi mung tansah nangis nggiyêng, déning luwé wêtêngé kongsi ngléntéré.</p> <p>Ki Dêrmå Tadhah wus mungkur gangsir ora pisan-pisan kèlingan marang anak bojoné, malah kalungguhané iyå uwis diundur, sabab têtélå wus nglirwakaké ing gawéné. Mbok ênom iyå ugå, barambang karo jaé, pådha déné kasangsarané, déning sâyå suwé sâyå ngrêgiyêg amiyêg-miyêg anggoné nyånggå tadhahé Ki Dêrmå Tadhah, såkå ora mung ngêmundaké sêgå iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbéné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêkså lèrèn ora biså mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik. Ki</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Dêrmå Tadhah mung kari kathok thok.</p> <p>Kåyå [29] ngono mau nganggo banjur kêjujul-wuwul, yaiku mbok nom kêna prakårå digugat marang juragané, nggoné nggåwå sanggan bathikan, sêsawit digadhèkaké, karampungané katrap ing paukuman kunjårå lawasé rong sasi. Ing kono Ki Dêrmå Tadhah jênêng kêpalu kêpênthung, tambuh-tambuh paraning karêpé, wêkasan mung ngingak-thinguk cêthunthungan kåyå ênthung.</p> <p>Tuladan kang Kaping Pindho</p> <p>Ånå sawijining kawulå dalêm pamagang jênêng Radèn Pamalih, anaking abdi dalêm mantri gladhag. Radèn Pamalih kêbênêr dadi nom, sartå wong tuwané wus ajal, kalungguhané digêntèni saduluré kang tuwå dhéwé. Anggoné suwitå magang [30] olèh balonjå sêsasiné f 3. Radèn Pamalih rupané bêcik, isih jåká, nanging kuciwané kurang kapintêran, awit sêkolahé jubêl, såkå mokalé, dhêmên ngabotohan, kalantur kongsi tumêkå tuwå, dhêmên gombyakan ubyang-ubyan. Anggêr diulêmi wong duwé gawé, sanadyan tharèthèkan golèk silihan sandhang panganggo, mêsthi jagong, njêngglé dhisik dhéwé. Kêsèt sungkanan, pasébané plêncat kidang, sadinå sébå, sêpasar ora, såkå kêrêp karipan. Anané biså kalêbu pamagangé, amargå ing nalikå iku durung ånå pranatan magang kudu duwé dhiploma, paugêrané mung guru anaking abdi dalêm. Panguripané Radèn Pamalih ora kurang kacingkrangan, sabên dinå tansah [31] karèkèsan.</p>	<p>Dêrmå Tadhah mung kari kathok thok.</p> <p>Kåyå [29] ngono mau nganggo banjur kêjujul-wuwul, yaiku mbok nom kêna prakårå digugat marang juragané, nggoné nggåwå sanggan bathikan, sêsawit digadhèkaké, karampungané katrap ing paukuman kunjårå lawasé rong sasi. Ing kono Ki Dêrmå Tadhah jênêng kêpalu kêpênthung, tambuh-tambuh paraning karêpé, wêkasan mung thingak-thinguk cêthunthungan kåyå ênthung.</p> <p>Tuladan kang Kaping Pindho</p> <p>Ånå sawijining kawulå dalêm pamagang jênêng Radèn Pamalih, anaking abdi dalêm mantri gladhag. Radèn Pamalih kêbênêr dadi nom, sartå wong tuwané wus ajal, kalungguhané digêntèni saduluré kang tuwå dhéwé. Anggoné suwitå magang [30] olèh balonjå sêsasiné f 3. Radèn Pamalih rupané bêcik, isih jåká, nanging kuciwané kurang kapintêran, awit sêkolahé jubêl, såkå mokalé, dhêmên ngabotohan, kalantur kongsi tumêkå tuwå, dhêmên gombyakan ubyang-ubyan. Anggêr diulêmi wong duwé gawé, sanadyan tharèthèkan golèk silihan sandhang panganggo, mêsthi jagong, njêngglé dhisik dhéwé. Kêsèt sungkanan, pasébané plêncat kidang, sadinå sébå, sêpasar ora, såkå kêrêp karipan. Anané biså kalêbu pamagangé, amargå ing nalikå iku durung ånå pranatan magang kudu duwé dhiploma, paugêrané mung guru anaking abdi dalêm. Panguripané Radèn Pamalih ora kurang kacingkrangan, sabên dinå tansah [31] karèkèsan.</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Ing kono duwé tângga rândhå lagi satêngah tuwå, rupané sêdhêngan, omahé bécik. Banjur pakarangané jêmbar, pintêr nyambut gawé, mobit biså ubat-ubêt, dhasar lagi thukul rêjêkiné, åpå barang kang dicandhak, kabèh dadi kauntungané, mulané katon amuwah-muwuh. Radèn Pamalih bangêt kêmcêr ngilêré, sêdyå ngêpèk bojo marang mbok rândhå mobit iku, watêsing karêpé, mung sêdyå rabi pangan, pangarahé ditlatèni, dibludhusi, diimuli.</p> <p>Suwé-suwé, rêhning ditêmên-têmêni sêdyané, dhasar rupané bécik isih jåkå, åpå manèh adat watak wantuning wong Sålå, kayungyun bangêt marang kapriyayèn, irik-irikané mbok rândhå magang iku dikirå mêsthi dadi pya[32]i, mulané banjur luntur sihé, kalakon dadi bojoné Radèn Pamalih. Radèn Pamalih anggoné mêmangan énak, ing sadina-dina tansah ngêmil ora ånå lèrèn-lèrèné, kongsi kåyå bocah mëntas lårå lagi ngêmaruki. Ésuk soré slègrang-slègrèng salin sandhang panganggo anyar-anyar, dlèdar-dlèdèr turut lurung, sâyå ndalênjêd anggoné jagong ngêblêng-ngêblêng, mbanjir-banjir ngabotohan, pasébané diuwaké.</p> <p>Mbok rândhå sanadyan wus ora kêkurangan anggoné nguja kêkarêpané kang lanang, kåyå tå: sing rupå panganan, sing rupå sandhang panganggo, sing kasênengan, mung dilajo åpå kang dadi panujuning atiné, nanging sarèhning wus kalêbu ing paribasan <i>ora ånå kucing marêm déning dhèndhèng, yè[33]n ånå tikus iyå mekså isih ditubruk</i>. Mbok rândhå duwé pangobèng prawan ayu, Radèn</p>	<p>Ing kono duwé tângga rândhå lagi satêngah tuwå, rupané sêdhêngan, omahé bécik. Banjur pakarangané jêmbar, pintêr nyambut gawé, mobit biså uba{d}-ubê{d}⁹, dhasar lagi thukul rêjêkiné, åpå barang kang dicandhak, kabèh dadi kauntungané, mulané katon amuwah-muwuh. Radèn Pamalih bangêt kêmcêr ngilêré, sêdyå ngêpèk bojo marang mbok rândhå mobit iku, watêsing karêpé, mung sêdyå rabi pangan, pangarahé ditlatèni, dibludhusi, diimuli.</p> <p>Suwé-suwé, rêhning ditêmên-têmêni sêdyané, dhasar rupané bécik isih jåkå, åpå manèh adat watak wantuning wong Sålå, kayungyun bangêt marang kapriyayèn, irik-irikané mbok rândhå magang iku dikirå mêsthi dadi pya[32]i, mulané banjur luntur sihé, kalakon dadi bojoné Radèn Pamalih. Radèn Pamalih anggoné mêmangan énak, ing sadina-dina tansah ngêmil ora ånå lèrèn-lèrèné, kongsi kåyå bocah mëntas lårå lagi ngêmaruki. Ésuk soré slègrang-slègrèng salin sandhang panganggo anyar-anyar, dlèdar-dlèdèr turut lurung, sâyå ndalênjêd anggoné jagong ngêblêng-ngêblêng, mbanjir-banjir ngabotohan, pasébané diuwaké.</p> <p>Mbok rândhå sanadyan wus ora kêkurangan anggoné nguja kêkarêpané kang lanang, kåyå tå: sing rupå panganan, sing rupå sandhang panganggo, sing kasênengan, mung dilajo åpå kang dadi panujuning atiné, nanging sarèhning wus kalêbu ing paribasan <i>ora ånå kucing marêm déning dhèndhèng, yè[33]n ånå tikus iyå mekså isih ditubruk</i>. Mbok rândhå duwé pangobèng prawan ayu, Radèn</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Pamalih méliké bangêt, <i>gêni sandhing nganduk</i>, suwé-suwé kêlakon bisâ katurutan karêpé, kang iku wus kalêbu ing gêndhingan <i>kêmbang jêruk lintang gêdhé mêtû ésuk</i>, sâyâ rinâ wong dhêmên sâyâ kêtârâ. Cêkaké lèlakoné Radèn Pamalih konangan kang wadon. Kang wadon bangêt ing nêpsuné, nanging sâkâ mung dilêmêsi rêmbug mêmmanis, sartâ ngarih-arîh bangêt pangrimuké, kandhané mung parlu golèk anak, sing dipakolèhaké iyâ bojoné, rêhning wus titâ ora manak, dadi bésuk yèn wus tuwâ, ânââ kang ngopèn-opèni yèn ânâ sukêrsâ kité, ngêlu mulésé. Labêté wong dhêmên, sartâ tunâ</p>	<p>Pamalih méliké bangêt, <i>gêni sandhing nganduk</i>, suwé-suwé kêlakon bisâ katurutan karêpé, kang iku wus kalêbu ing gêndhingan <i>kêmbang jêruk lintang gêdhé mêtû ésuk</i>, sâyâ rinâ wong dhêmên sâyâ kêtârâ. Cêkaké lèlakoné Radèn Pamalih konangan kang wadon. Kang wadon bangêt ing nêpsuné, nanging sâkâ mung dilêmêsi rêmbug mêmmanis, sartâ ngarih-arîh bangêt pangrimuké, kandhané mung parlu golèk anak, sing dipakolèhaké iyâ bojoné, rêhning wus titâ ora manak, dadi bésuk yèn wus tuwâ, ânââ kang ngopèn-opèni yèn ânâ sukêrsâ kité, ngêlu mulésé. Labêté wong dhêmên, sartâ tunâ</p>
<p><i>Kênயා Kêbukâ. 3</i></p>	<p><i>Kênயා Kêbukâ. 3</i></p>
<p>[34] budi déning ora sumurup marang pangajaran, mulané banjur gampang lilihé, ora nyuwalani âpâ sakarêpé kang lanang. Kalakon Radèn Pamalih ngêpèk bojo pangobèng prawan ayu.</p> <p>Gêlising kândhâ, banjur anak-anak gumrayah, Radèn Pamalih banjur omah dhéwé awur nunggal mbok nom. Anggoné bisâ omah dhéwé sartâ bisâ ngadêg kêndhilé ênggêng-ênggêngan, iyâ mung sâkâ anggoné ngulêri lan mintêri barang darbèké mbok tuwâ. Radèn Pamalih arang-arang mênyang ênggoné mbok tuwâ, tansah tunggu brok ânâ ing ênggoné mbok nom. Anggèr mênyang ênggoné mbok tuwâ, wus mêsthi ânâ karêpé ing atasé âpâ barang kêkurangané kang kanggo mikir mbok nom saanaké. Sabên-sa[35]bên mêngkono, anggêr mârâ mênyang ênggoné mbok tuwâ wus mêsthi mung arêp nggrêgik, mung arêp</p>	<p>[34] budi déning ora sumurup marang pangajaran, mulané banjur gampang lilihé, ora nyuwalani âpâ sakarêpé kang lanang. Kalakon Radèn Pamalih ngêpèk bojo pangobèng prawan ayu.</p> <p>Gêlising kândhâ, banjur anak-anak gumrayah, Radèn Pamalih banjur omah dhéwé aw{o}r¹⁰ nunggal mbok nom. Anggoné bisâ omah dhéwé sartâ bisâ ngadêg kêndhilé ênggêng-ênggêngan, iyâ mung sâkâ anggoné ngulêri lan mintêri barang darbèké mbok tuwâ. Radèn Pamalih arang-arang mênyang ênggoné mbok tuwâ, tansah tunggu brok ânâ ing ênggoné mbok nom. Anggèr mênyang ênggoné mbok tuwâ, wus mêsthi ânâ karêpé ing atasé âpâ barang kêkurangané kang kanggo mikir mbok nom saanaké. Sabên-sa[35]bên mêngkono, anggêr mârâ mênyang ênggoné mbok tuwâ wus mêsthi mung arêp nggrêgik, mung arêp</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>ndhidhis, mung arêp ngrêrimuk, cêkaké niyaté mung sakngêrèt. Mbok tuwå durung kråså-kråså atiné, såkå katandukan patrap kang ngasih-asih, ngêpèk-pèk ati, kêna atiné dirogoh rêmpêlané.</p> <p>Lawas-law sapirå kuwaté bandhané mbok tuwå, déning mung kanggo <i>njuju sêsêlan botol</i>, iku bêbasané båndhå kanggo ngingoni wong akèh kang pådha nganggur, sartå angubungi håwå napsuning kasênengan, mulané mbok tuwå banjur anêmahi kamlaratan, êntèk-êntèkan, prasadati garan gowèng baé ora ånå kari, têkan omahé kongsi klêbu ing gadhèn. Nanging kang lanang lan mbok nom saanak-ana[36]ké, iyå sampyuh pådha ugå nandhang sangsårå bangêt såkå kêkurangané mangan, kongsi wus kêna ingaran ora lumrahing sâpêpadhaning urip. Anggoné suwitå magang kongsi dipocot, barêng wus kåyå mêngkono påpå cintakané, sartå sumurup yèn mbok tuwå mung kari igå thok, banjur pêt-kalêmpêt ora tau ngingus marang ênggoné mbok tuwå, mêtakaké baé ora gêlêm.</p> <p>Ing kono mbok tuwå lagi kråså atiné, wus lumrah watêking wong bångså Jåwå, pådha <i>pupur sawusé bènjut</i>, yaiku mbok tuwå mangêrti yèn kang lanang anggoné ngêpèk bojo awaké iku mung kanggo nambêl kabutuan, kanggo wêwadal kasênengan, sartå banjur éling yèn wong urip iku ora mung warêg nyawang bojo nom kang durjånå bêtudiné, [37] nisthå kêlakuané, mulané banjur njaluk pêgat. Radèn Pamalih atiné bingung, ora bingung susah prakårå anggoné arêp pisah karo mbok tuwå, lah sâpå kang</p>	<p>ndhidhis, mung arêp ngrêrimuk, cêkaké niyaté mung sakngêrèt. Mbok tuwå durung kråså-kråså atiné, såkå katandukan patrap kang ngasih-asih, ngêpèk-pèk ati, kêna atiné dirogoh rêmpêlané.</p> <p>Lawas-law<as>¹¹ sapirå kuwaté bandhané mbok tuwå, déning mung kanggo <i>njuju sêsêlan botol</i>, iku bêbasané båndhå kanggo ngingoni wong akèh kang pådha nganggur, sartå angubungi håwå napsuning kasênengan, mulané mbok tuwå banjur anêmahi kamlaratan, êntèk-êntèkan, prasadati garan gowèng baé ora ånå kari, têkan omahé kongsi klêbu ing gadhèn. Nanging kang lanang lan mbok nom saanak-ana[36]ké, iyå sampyuh pådha ugå nandhang sangsårå bangêt såkå kêkurangané mangan, kongsi wus kêna ingaran ora lumrahing sâpêpadhaning urip. Anggoné suwitå magang kongsi dipocot, barêng wus kåyå mêngkono påpå cintakané, sartå sumurup yèn mbok tuwå mung kari igå thok, banjur pêt-kalêmpêt ora tau ngingus marang ênggoné mbok tuwå, mêtakaké baé ora gêlêm.</p> <p>Ing kono mbok tuwå lagi kråså atiné, wus lumrah watêking wong bångså Jåwå, pådha <i>pupur sawusé bènjut</i>, yaiku mbok tuwå mangêrti yèn kang lanang anggoné ngêpèk bojo awaké iku mung kanggo nambêl kabutuan, kanggo wêwadal kasênengan, sartå banjur éling yèn wong urip iku ora mung warêg nyawang bojo nom kang durjånå bêtudiné, [37] nisthå kêlakuané, mulané banjur njaluk pêgat. Radèn Pamalih atiné bingung, ora bingung susah prakårå anggoné arêp pisah karo mbok tuwå, lah sâpå kang</p>

Lajêngipun *tabel*

<i>Asiling Transliterasi Standar Teks SKK</i>	<i>Asiling Suntingan Standar Teks SKK</i>
<p>arêp watang kang wus ora âna jêjamuré, bingungé mau bab anggoné arêp golèk dhuwit kang bakal kanggo wragading pègatan. Tinêmuning pamikiré mung bakal lapur supâyâ kamiskinaké.</p>	<p>arêp watang kang wus ora âna jêjamuré, bingungé mau bab anggoné arêp golèk dhuwit kang bakal kanggo wragading pègatan. Tinêmuning pamikiré mung bakal lapur supâyâ kamiskinaké.</p>
<p>Tuladan kang Kaping Têlu</p>	<p>Tuladan kang Kaping Têlu</p>
<p>Âna sawijining abdi dalêm mantri pamajêgan, jênêng Ki Bèi Kêbo Gupak. Omahé âna ing désa Ambâlâbagi âna ing bumi ampilané (pamajêgané) bojoné loro. Mbok tuwâ wus anak-anak, lanang duwé, wadon du[38]wé, sartâ rupané bécik, tandang-tanduké alus, bèkti marang ing laki, tuwin gêmi nastiti anggoné ngrumati gunâ kâyâ ning laki. Mbok nom rupané kuciwâ, tandang-tanduké kasar, kadug wani marang laki sajak sêmbrânâ tanpâ pari krâmâ, boros brah-brèh lèr-wèh, durung anak-anak, nanging tibaning sihé Ki Bèi marang mbok nom.</p>	<p>Âna sawijining abdi dalêm mantri pamajêgan, jênêng Ki Bèi Kêbo Gupak. Omahé âna ing désa Ambâlâbagi âna ing bumi ampilané (pamajêgané) bojoné loro. Mbok tuwâ wus anak-anak, lanang duwé, wadon du[38]wé, sartâ rupané bécik, tandang-tanduké alus, bèkti marang ing laki, tuwin gêmi nastiti anggoné ngrumati gunâ kâyâ ning laki. Mbok nom rupané kuciwâ, tandang-tanduké kasar, kadu{k}¹² wani marang laki sajak sêmbrânâ tanpâ pari krâmâ, boros brah-brèh lèr-wèh, durung anak-anak, nanging tibaning sihé Ki Bèi marang mbok nom.</p>
<p>Mbok tuwâ yèn ladèn mangan, lawuhané dirampad kongsi dhêdhosinan, sarwananing iwak-iwakan pèpak, jangan-jangan bångsâ dudu-duduhan ugâ pèpak, sêgané putih las-lasan. Buwah-buwahané iyâ warnâ-warnâ, kâyâ tâ: dhuku, manggis, durèn, gèdhang lan sapanunggalané, sabên Ki Bèi arêp mangan, anggêr wêruh sadhiyan-sadhiyané bok tuwâ kabèh mau, Ki Bèi wus tansah [39] pêtêng anyurêng baé ulaté, kândhâ karo sêmu sêrêng “Mbokné, aku arêp madhang, lawuhané âpâ?”</p> <p>“Lawuhanipun: ulam, têrik, ragi, dhèndhèng age, abul, abon, sêmur. Janganipun: karé, sop, thimlo, lodhèh, sambêl gorèng.”</p>	<p>Mbok tuwâ yèn ladèn mangan, lawuhané dirampad kongsi dhêdhosinan, sarwananing iwak-iwakan pèpak, jangan-jangan bångsâ dudu-duduhan ugâ pèpak, sêgané putih las-lasan. Buwah-buwahané iyâ warnâ-warnâ, kâyâ tâ: dhuku, manggis, durèn, gèdhang lan sapanunggalané, sabên Ki Bèi arêp mangan, anggêr wêruh sadhiyan-sadhiyané bok tuwâ kabèh mau, Ki Bèi wus tansah [39] pêtêng anyurêng baé ulaté, kândhâ karo sêmu sêrêng “Mbokné, aku arêp madhang, lawuhané âpâ?”</p> <p>“Lawuhanipun: ulam, têrik, ragi, dhèndhèng age, abul, abon, sêmur. Janganipun: karé, sop, thimlo, lodhèh, sambêl gorèng.”</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Ki Bèi, “Hêh, lawuh pating krilêng kâyâ matamu, iwak pating sluwir kâyâ kêpahan sisâ asu mêngkono. Moh, wus ora sidâ mangan. Ânâ manèh, kuwi buwah pating cringih, nibani êndhas rak iyâ babak bundhas tênan, sasat misani wong kowé iku.” Mbok tuwâ mung banjur mênêng ora wani cumuwit.</p> <p>Yèn arêp mangan ânâ ênggoné mbok nom ulaté padhang, sêmuné sajak [40] njêgègès “Mbokné, Mbokné, aku arêp madhang, kowé duwé lawuh âpâ, buwahé âpâ?” wangsulané sêngak anyêntak-nyêntak “Lawuhé nâpâ, niku èntèn jangan cupang, ampasé mung pating klêndhang, sambêlé korèk, sêkulé abang gabah arang, thik buwah-buwahan barang, botèn duwé buwah-buwèh, niku pragen èntèn caluk kalih êlo, uyah, lombok.”</p> <p>“Lah, kuwi sêgêr sumyah krâsâ marang balung sungsung, judhêg ngurêk-urêk. Ki Bèi banjur madhang cékoh, kokohé sapanjang, banjur mangan caluk, ilo, karo lombok lan uyah, klêthak-klêthuk krêmus.</p> <p>Yèn Ki Bèi arêp turu ânâ ênggoné mbok tu[41]wâ, anggêr lagi takon iyâ mêsthi kâyâ adat sabêné, karo nêsu pêcuca-pêcucu. Wangsulané, “Punikâ kasur cukèn, kajang sirah tumpuk-tumpuk, urungipun pêthak wasuhan mawi kasabun, singêp, kamli wontên, kampuh wontên.”</p> <p>Ki Bèi turu nganggo kasur mêngdal-mêngdul êmpuk ngêmbak-êmbuk, malah nêpsu uniné, “Âpâ aku kok padhaké wong lârâ. Bantal ngundhung-undhung. Yèn dibruki rak iyâ gawé cilâkâ, kêmul krêbat-krêbêt rak iyâ mlêpêk-mlêpêki.”</p> <p>Yèn ânâ ênggoné mbok nom, mung dicêpaki: klâsâ bangkâ salêmbar,</p>	<p>Ki Bèi, “Hêh, lawuh pating krilêng kâyâ matamu, iwak pating sluwir kâyâ kêpahan sisâ asu mêngkono. Moh, wus ora sidâ mangan. Ânâ manèh, kuwi buwah pating cringih, nibani êndhas rak iyâ babak bundhas tênan, sasat misani wong kowé iku.” Mbok tuwâ mung banjur mênêng ora wani cumuwit.</p> <p>Yèn arêp mangan ânâ ênggoné mbok nom ulaté padhang, sêmuné sajak [40] njêgègès “Mbokné, Mbokné, aku arêp madhang, kowé duwé lawuh âpâ, buwahé âpâ?” wangsulané sêngak anyêntak-nyêntak “Lawuhé nâpâ, niku èntèn jangan cupang, ampasé mung pating klêndhang, sambêlé korèk, sêkulé abang gabah arang, thik buwah-buwahan barang, botèn duwé buwah-buwèh, niku pragen èntèn caluk kalih êlo, uyah, lombok.”</p> <p>“Lah, kuwi sêgêr sumyah krâsâ marang balung sungsung, judhêg ngurêk-urêk. Ki Bèi banjur madhang cékoh, kokohé sapanjang, banjur mangan caluk, {ê}lo¹³, karo lombok lan uyah, klêthak-klêthuk krêmus.</p> <p>Yèn Ki Bèi arêp turu ânâ ênggoné mbok tu[41]wâ, anggêr lagi takon iyâ mêsthi kâyâ adat sabêné, karo nêsu pêcuca-pêcucu. Wangsulané, “Punikâ kasur cukèn, kajang sirah tumpuk-tumpuk, urungipun pêthak wasuhan mawi kasabun, singê{b}¹⁴, kamli wontên, kampuh wontên.”</p> <p>Ki Bèi turu nganggo kasur mêngdal-mêngdul êmpuk ngêmbak-êmbuk, malah nêpsu uniné, “Âpâ aku kok padhaké wong lârâ. Bantal ngundhung-undhung. Yèn dibruki rak iyâ gawé cilâkâ, kêmul krêbat-krêbêt rak iyâ mlêpêk-mlêpêki.”</p> <p>Yèn ânâ ênggoné mbok nom, mung dicêpaki: klâsâ bangkâ salêmbar,</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>bantalé mori kântèl kapuké katut saatiné, mung siji tur lêthêk. Éwâ déné jaréné kêbênêran malah silir, banjur turu nglêmpus.</p> <p>[42] Anuju ing wayah bêngi wayah jam 8, langité rêsik sumilak, lintangé abyor pating krêtêp. Ki Bèi ngisis âna ing latar, bojoné loro pādha sumandhing, mbok tuwā diungkuraké, mbok nom pitakon, “Ki Bèi, Ki Bèi, nikā lintang-lintang nāpā?”</p> <p>“Lintang bimā sêkti mêlik-mêlik kâyā kowé.”</p> <p>Mbok tuwā ugā banjur milu-milu pitakon. Wangsulané, “Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâyā êndhasmu”. Sanalikā rasané atiné kâyā dbyuki wāwā arêng kêsambi. Ki Bèi banjur njaluk rokok marang mbok tuwā, barêng diudud, Ki Bèi calathu sêru, “Êh, nglinthing rokok dhêdhêl angudhêl-udhêl kâyā rêmpe luné kang nglinthing ngéné”. Tujuné kang nglinthingaké mbok nom, mbok tuwā</p> <p>[43] banjur mangsuli, “Punikā wau ingkang nglinthing inggih nyāwā panjênêngan, mundri panjênêngan”. Ki Bèi mangsuli tēmbungé alus alumêr, galur, āpā bungkil. Karo ngadêg banjur bubaran.</p> <p>Ing kono mbok nom mêtêng, barêng wus 7 sasi, thukul brènggèh ing atiné. Ciptané anak-anakā kaé bakal tanpā gunā, amargā ing tēmbê kang bakal nggêntêni kalungguhané bapakné, iyā mēsthi anak kang kêbênêr dadi tuwā, yaiku anak mbok tuwā, mulané banjur mothah kândha marang Ki Bèi karo parêmbéhan, clathuné thél-thélan, njaluk prajANJI tērang Paréntah, yèn ing bêsuk kudu anak kang mêtū sākā mbok nom kang nggêntêni kalungguhané Ki</p>	<p>bantalé mori kântèl kapuké katut saatiné, mung siji tur lêthêk. Éwâ déné jaréné kêbênêran malah silir, banjur turu nglêmpus.</p> <p>[42] Anuju ing wayah bêngi wayah jam 8, langité rêsik sumilak, lintangé abyor pating krêtêp. Ki Bèi ngisis âna ing latar, bojoné loro pādha sumandhing, mbok tuwā diungkuraké, mbok nom pitakon, “Ki Bèi, Ki Bèi, nikā lintang-lintang nāpā?”</p> <p>“Lintang bimā sêkti mêlik-mêlik kâyā kowé.”</p> <p>Mbok tuwā ugā banjur milu-milu pitakon. Wangsulané, “Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâyā êndhasmu”. Sanalikā rasané atiné kâyā dbyuki wāwā arêng kêsambi. Ki Bèi banjur njaluk rokok marang mbok tuwā, barêng diudud, Ki Bèi calathu sêru, “Êh, nglinthing rokok dhêdhêl angudhêl-udhêl kâyā rêmpe luné kang nglinthing ngéné”. Tujuné kang nglinthingaké mbok nom, mbok tuwā</p> <p>[43] banjur mangsuli, “Punikā wau ingkang nglinthing inggih nyāwā panjênêngan, mundri panjênêngan”. Ki Bèi mangsuli tēmbungé alus alumêr, galur, āpā bungkil. Karo ngadêg banjur bubaran.</p> <p>Ing kono mbok nom mêtêng, barêng wus 7 sasi, thukul brènggèh ing atiné. Ciptané anak-anakā kaé bakal tanpā gunā, amargā ing tēmbê kang bakal nggêntêni kalungguhané bapakné, iyā mēsthi anak kang kêbênêr dadi tuwā, yaiku anak mbok tuwā, mulané banjur mothah kândha marang Ki Bèi karo parêmbéhan, clathuné thél-thélan, njaluk prajANJI tērang Paréntah, yèn ing bêsuk kudu anak kang mêtū sākā mbok nom kang nggêntêni kalungguhané Ki</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>Bèi, yèn ora dilêksanani, mbok no[44]m angur baya banjur dipêgatâ.</p> <p>Ki Bèi judhêg rasaning atiné, yèn mungguhing ing Ki Bèi dhéwé, sanadyan sèwuâ panjaluk kang kâyâ mêngkono, pãdhâ sanalikâ mêsthi banjur dipituruti, nanging barêng kalungguhan iku gadhuan, kang kagungan Paréntah, mângkâ bab iku wus ânâ anggêré dhéwé kang ora bisâ owah gingsir. Dadi atiné Ki Bèi anané mung judhêg thok, sajêgê lagi kuwi rumâsâ nandhang kasusahan, karibêdan sajagad ngalumpuk ambyuk dadi siji. Suwé-suwé kêtêmu pamikiré, witing kasusahan sababé mung sâkâ kalungguhané, mulané banjur nyuwun nyopot, sartâ ugâ kalakon dipocot. Lawas-lawas bandhané êntèk, déning koncatan darajadé, iku banjur njalari tibaning kasangsarané wong ka[45]têlu pisan, tumêkâ saanak-anaké pãdhâ katut milu pãpã cintâkâ.</p> <p style="text-align: center;">Tuladan kang Kaping Pat</p> <p>Ânâ sawijining abdi dalêm prayagung bupati wus kagungan putrâ gumrayah, awit ampilé iyâ akèh, iku wus dadi carané pãrâ wong ngagung ing Sâlâ. Radèn Tumênggung Anumau olèh triman putri dalêm, wus dadi adat wêwatoné pãrâ panjênêngan nãtâ wiwit jaman kunâ-kunâ, yèn kagungan karsâ narimakaké putriné, iku mêsthi kudu golèk priyâ kang wus kanyatahan duwé anak akèh. Putri dalêm garwané Radèn Tumênggung Anumau kagungan pêpancèn dhahar rupâ dhuwit ing dalêm sêsasiné f 200. Barêng wus lawas-lawas, sing kakung mau bangêt ang[46]goné ora nggalih marang</p>	<p>Bèi, yèn ora dilêksanani, mbok no[44]m angur baya banjur dipêgatâ.</p> <p>Ki Bèi judhêg rasaning atiné, yèn mungguhing ing Ki Bèi dhéwé, sanadyan sèwuâ panjaluk kang kâyâ mêngkono, pãdhâ sanalikâ mêsthi banjur dipituruti, nanging barêng kalungguhan iku gadhuan, kang kagungan Paréntah, mângkâ bab iku wus ânâ anggêré dhéwé kang ora bisâ owah gingsir. Dadi atiné Ki Bèi anané mung judhêg thok, sajêgê lagi kuwi rumâsâ nandhang kasusahan, karibêdan sajagad ngalumpuk ambyuk dadi siji. Suwé-suwé kêtêmu pamikiré, witing kasusahan sababé mung sâkâ kalungguhané, mulané banjur nyuwun nyopot, sartâ ugâ kalakon dipocot. Lawas-lawas bandhané êntèk, déning koncatan darajadé, iku banjur njalari tibaning kasangsarané wong ka[45]têlu pisan, tumêkâ saanak-anaké pãdhâ katut milu pãpã cintâkâ.</p> <p style="text-align: center;">Tuladan kang Kaping Pat</p> <p>Ânâ sawijining abdi dalêm prayagung bupati wus kagungan putrâ gumrayah, awit ampilé iyâ akèh, iku wus dadi carané pãrâ wong ngagung ing Sâlâ. Radèn Tumênggung Anumau olèh triman putri dalêm, wus dadi adat wêwatoné pãrâ panjênêngan nãtâ wiwit jaman kunâ-kunâ, yèn kagungan karsâ narimakaké putriné, iku mêsthi kudu golèk priyâ kang wus kanyatahan duwé anak akèh. Putri dalêm garwané Radèn Tumênggung Anumau kagungan pêpancèn dhahar rupâ dhuwit ing dalêm sêsasiné f 200. Barêng wus lawas-lawas, sing kakung mau bangêt ang[46]goné ora nggalih marang</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>garwané, sabab sâkâ ora sagêd angêndhakaké gêdhéné sih katrêsnané marang pârâ ampil-ampilé, dadi garwané ora olèh ati sathithik-sathithikâ, prasasat ora tau sâpâ aruh. Anggêr ngêndikan karo kang garwâ sanadyan mung sakêcap rong kêcap, mung sarwâ nglarakaké, nyênyêrikaké panggalih thok.</p> <p>Sâyâ suwé satindat-tanduké Radèn Tumênggung sâyâ sawênang-wênang wus tanpâ kéring. Sadina-dina kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ. Rêntêng-rêntêng, gêgujêngan, tindakan, lêlênggahan karo ampil-ampilé ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung [47] kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ. Nanging sâyâ suwé slirané kang ora kuwawi, déning mung jênêng dicêcênggring, mulané sarirané sâyâ kêrâ nggagang aking, wêkasan banjur anêmahi sêdâ jalaran sâkâ bangêt ngênêsing panggalih.</p> <p>Kahananing lêlakon kang kâyâ mêngkono mau kabèh wus pâdhâ kauningan ingkang Sinuhun. Wantuning putrâ siniyâ-siyâ nora mawâ nganggo rêringaning pâmâ târâ, mung bândhâ kadugâ, dupèh wong lanang, mênang, mulané bangêt ing bênduné. Radèn Tumênggung Anumau banjur kaundur sâkâ kalungguhané, (dipocot) kêdadéyané kabèh-kabèh banjur pâdhâ baé ugâ nandhang kasangsârâ kang kaluwih-luwih gêdhé, angur kang wus sêdâ, wus ora ngraosaké panas pêrih.</p>	<p>garwané, sabab sâkâ ora sagêd angêndhakaké gêdhéné sih katrêsnané marang pârâ ampil-ampilé, dadi garwané ora olèh ati sathithik-sathithikâ, prasasat ora tau sâpâ aruh. Anggêr ngêndikan karo kang garwâ sanadyan mung sakêcap rong kêcap, mung sarwâ nglarakaké, nyênyêrikaké panggalih thok.</p> <p>Sâyâ suwé satinda{k}¹⁵-tanduké Radèn Tumênggung sâyâ sawênang-wênang wus tanpâ kéring. Sadina-dina kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ. Rêntêng-rêntêng, gêgujêngan, tindakan, lêlênggahan karo ampil-ampilé ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung [47] kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ. Nanging sâyâ suwé slirané kang ora kuwawi, déning mung jênêng dicêcênggring, mulané sarirané sâyâ kêrâ nggagang aking, wêkasan banjur anêmahi sêdâ jalaran sâkâ bangêt ngênêsing panggalih.</p> <p>Kahananing lêlakon kang kâyâ mêngkono mau kabèh wus pâdhâ kauningan ingkang Sinuhun. Wantuning putrâ siniyâ-siyâ nora mawâ nganggo rêringaning pâmâ târâ, mung bândhâ kadugâ, dupèh wong lanang, mênang, mulané bangêt ing bênduné. Radèn Tumênggung Anumau banjur kaundur sâkâ kalungguhané, (dipocot) kêdadéyané kabèh-kabèh banjur pâdhâ baé ugâ nandhang kasangsârâ kang kaluwih-luwih gêdhé, angur kang wus sêdâ, wus ora ngraosaké panas pêrih.</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>[48] Tuladan kang Kaping Limå</p> <p> Ånå sawijining abdi dalêm naib ing kaondêran sakuloning nagårå Suråkartå, bojoné têtêlu, wus pådha anak-anak kabèh. Mbok tuwå anaké akèh dhéwé, pambarêpé lanang. Ki Naib asih bangêt marang mbok wuragil. Mbok tuwå kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyå anak-anaké. Nyêkolahké bayaran sêtali baé, anggêr dijaluki bayaran, ngoso-oso dhuwité disêbar-sêbar, lagi têkan pangkat têtlu, banjur dikon nyopot, jaré ngrugèn-ngrugèni, sartå ora biså kalap bauné.</p> <p> Ki Naib anggêr rådå sulåyå karo mbok nom, åpå sabab såkå kurang pa[49]wèhé, utåwå åpå sabab såkå kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwå kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu, banjur diaban-abani åpå, digêbugi. Wus tau digêbugi kongsi gogrok wêtêngané, sababé såkå Ki Naib dinêsoni mbok wuragil prakårå anggoné maiti kanggo main cêki kurang akèh. Lawas-lawas sanadyan pamêtuné Ki Naib iku ugå wus kalêbu cukup, yèn bojoå siji, malah wis turah, barêng bojoné têtlu, dadi iyå rådå comprèng. Awit såkå sabab kang mêngkono, Ki Naib banjur nglakokaké akal kang silib, tindaké rusuh, wani-wani ngundhakaké wragad, srakah, talak, putêran lan liyå-liyané, wus ngiwut baé. Anuju ing sawijining di[50]nå,</p> <p><i>Kênயå Kêbukå. 4</i></p> <p>mbok wuragil kalah anggoné ngabotohan, barang panganggoné kongsi êntèk kabèh pådha digadhèkaké, bangêt muring-muringé, ulêkaning</p>	<p>[48] Tuladan kang Kaping Limå</p> <p> Ånå sawijining abdi dalêm naib ing kaondêran sakuloning nagårå Suråkartå, bojoné têtêlu, wus pådha anak-anak kabèh. Mbok tuwå anaké akèh dhéwé, pambarêpé lanang. Ki Naib asih bangêt marang mbok wuragil. Mbok tuwå kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyå anak-anaké. Nyêkolahké bayaran sêtali baé, anggêr dijaluki bayaran, ngoso-oso dhuwité disêbar-sêbar, lagi têkan pangkat têtlu, banjur dikon nyopot, jaré ngrugèn-ngrugèni, sartå ora biså kalap bauné.</p> <p> Ki Naib anggêr rådå sulåyå karo mbok nom, åpå sabab såkå kurang pa[49]wèhé, utåwå åpå sabab såkå kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwå kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu, banjur diaban-abani åpå, digêbugi. Wus tau digêbugi kongsi gogrok wêtêngané, sababé såkå Ki Naib dinêsoni mbok wuragil prakårå anggoné maiti kanggo main cêki kurang akèh. Lawas-lawas sanadyan pamêtuné Ki Naib iku ugå wus kalêbu cukup, yèn bojoå siji, malah wis turah, barêng bojoné têtlu, dadi iyå rådå comprèng. Awit såkå sabab kang mêngkono, Ki Naib banjur nglakokaké akal kang silib, tindaké rusuh, wani-wani ngundhakaké wragad, srakah, talak, putêran lan liyå-liyané, wus ngiwut baé. Anuju ing sawijining di[50]nå,</p> <p><i>Kênயå Kêbukå. 4</i></p> <p>mbok wuragil kalah anggoné ngabotohan, barang panganggoné kongsi êntèk kabèh pådha digadhèkaké, bangêt muring-muringé, ulêkaning</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>nêpsu marang Ki Naib. Nêpsuné Ki Naib marang mbok tuwâ, banjur dipâlâ asu, anaké, nyumurupi lêkasé bapakné kâya mêngkono iku, bangêt wêlas marang mbokné, sâkâ ngêrti yèn ora luput, banjur mârâ, karêpé arêp misah. Bapakné sêling surup, anaké ditarkâ ngéwangi biyungé, sartâ arêp wani, mulané anaké banjur dirangkèt sasir-siré sisan, nganti dadi layadan.</p> <p>Sabubaré iku, anaké lârâ bangêt satâ sêrik bangêt atiné, karusuhaning tindaké bapakné kabèh, pâdhâ dilaporaké ing Paréntah, rèntès ora ânâ kang cicir siji. Ka[51]lakon diurus, pakolèh ing papriksan kabèh aturé Ki Naib pâdhâ tèmên, wong-wong kang pâdhâ dipriksâ Paréntah, nyâtâ kabèh, mulané Ki Naib banjur dipocot, lagi antârâ satahun lawasé wus anandhang sangsârâ gêdhé, sâkâ kurang mangan kurang nyandhang, sartâ banjur gêlêm anglakoni njêjaluk mrânâ-mrânâ. “Dhiajêng, anggonku ngandhakaké têtuladan limang lêlakon ing dhuwur iku, kâya-kâya wus anyukupi kanggo pasak sèn alaning wong wayuh, kasangsarané pâdhâ angêbèki, sartâ jênêng wus pêpak. Iku dudu dongèng, Dhiajêng, ânâ tèmênan, aku nyumurupi dhéwé. La, âpâ manêh aku kèlingan, layang wacan karangané sawi[52]jining priyayi kang asandi asmâ Suwârâ, yaiku: bab âlâ ki rabi. Ing kono akèh bangêt tulâdhâ-tulâdhâ kasangsaraning wong kang pâdhâ wayuh. Déné layang mau basané alus tur gampang dimangêrtèni marang sâpâ sing mâcâ. Sartâ manut katêranganing sing ngarang, tuladhâ-tuladhâ mau pancèn nyâtâ. Wah, Dhiajêng, pancèn bécik bangêt buku iku kanggo wacané</p>	<p>nêpsu marang Ki Naib. Nêpsuné Ki Naib marang mbok tuwâ, banjur dipâlâ asu, anaké, nyumurupi lêkasé bapakné kâya mêngkono iku, bangêt wêlas marang mbokné, sâkâ ngêrti yèn ora luput, banjur mârâ, karêpé arêp misah. Bapakné sêling surup, anaké ditarkâ ngéwangi biyungé, sartâ arêp wani, mulané anaké banjur dirangkèt sasir-siré sisan, nganti dadi layadan.</p> <p>Sabubaré iku, anaké lârâ bangêt sa<r>tâ¹⁶ sêrik bangêt atiné, karusuhaning tindaké bapakné kabèh, pâdhâ dilaporaké ing Paréntah, rèntès ora ânâ kang cicir siji. Ka[51]lakon diurus, pakolèh ing papriksan kabèh aturé Ki Naib pâdhâ tèmên, wong-wong kang pâdhâ dipriksâ Paréntah, nyâtâ kabèh, mulané Ki Naib banjur dipocot, lagi antârâ satahun lawasé wus anandhang sangsârâ gêdhé, sâkâ kurang mangan kurang nyandhang, sartâ banjur gêlêm anglakoni njêjaluk mrânâ-mrânâ. “Dhiajêng, anggonku ngandhakaké têtuladan limang lêlakon ing dhuwur iku, kâya-kâya wus anyukupi kanggo pasak sèn alaning wong wayuh, kasangsarané pâdhâ angêbèki, sartâ jênêng wus pêpak. Iku dudu dongèng, Dhiajêng, ânâ tèmênan, aku nyumurupi dhéwé. La, âpâ manêh aku kèlingan, layang wacan karangané sawi[52]jining priyayi kang asandi asmâ Suwârâ, yaiku bab âlâ <la>ki¹⁷ rabi. Ing kono akèh bangêt tulâdhâ-tulâdhâ kasangsaraning wong kang pâdhâ wayuh. Déné layang mau basané alus tur gampang dimangêrtèni marang sâpâ sing mâcâ. Sartâ manut katêranganing sing ngarang, tuladhâ-tuladhâ mau pancèn nyâtâ. Wah, Dhiajêng, pancèn bécik bangêt buku iku kanggo wacané</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>wong lanang lan wong wadon.” “La, buku wau manawi tumbas dhatêng pundi, Mbakyu?” “Mênyang Balé Pustâkâ ing <i>Wêltêvrédhên</i>, Dhiajêng. Bukuné apik, rêgané sathithik. Tinimbang dhuwit kogawé tuku barang-barang kang ora maédahi, aluwung kotukokaké buku kuwi arak luwih utamâ, tur dhuwit sathithik bisâ gawé bingah ing ati lan undhaking kawruh.” [53] “Mbakyu, sasampunipun kulâ mirêngakên tuladan gangsal lampahan kadi déné ingkang panjênêngan ngandikakakén kasbut ing nginggil wau sadâyâ, kulâ rumaos botên sagêd angrasakên dhatêng gêngipun kasangsaraning pârâ èstri, tuwin sawênang-wênangipun têtiyang jalêr. Ngêngêti panggalihanipun Mbakyu, ihtiyaripun pârâ èstri sagêd mêngtas saking kabalabak ing sagantên panyawiyah, sartâ panyiksâ siyâ-siyanipun pârâ tiyang jalêr, botên wontên malih-malih kajawi namung saking sami angsal pangajaran. Wosing pangajaran, lajêng sagêd pados panggêsangan piyambak ingkang nyêkapi, dados botên lajêng dipunpadhakakên godhong kanggé pincuk, kanggé wêwungkus. Nanging kulâ lajêng ngêngêti garwanipu Radèn Tumênggung Anukâ sêbut ing tuladan kaping saka[54]wan wau, kagungan pêpuncèn dhahar f 200, sawulanipun, arak sampun ngungkuli pawêdalanipun pârâ èstri ingkang angsal pangajaran, Mbakyu, suprandosipun têkâ taksih mêksanipun padhakakên uwuh têtês makatên kémawon, punikâ kulâ judhêg sangêt, Mbakyu.”</p>	<p>wong lanang lan wong wadon.” “La, buku wau manawi tumbas dhatêng pundi, Mbakyu?” “Mênyang Balé Pustâkâ ing <i>Wêltêvrédhên</i>, Dhiajêng. Bukuné apik, rêgané sathithik. Tinimbang dhuwit kogawé tuku barang-barang kang ora maédahi, aluwung kotukokaké buku kuwi arak luwih utamâ, tur dhuwit sathithik bisâ gawé bingah ing ati lan undhaking kawruh.” [53] “Mbakyu, sasampunipun kulâ mirêngakên tuladan gangsal lampahan kadi déné ingkang panjênêngan ngandikakakén kasbut ing nginggil wau sadâyâ, kulâ rumaos botên sagêd angrasakên dhatêng gêngipun kasangsaraning pârâ èstri, tuwin sawênang-wênangipun têtiyang jalêr. Ngêngêti panggalihanipun Mbakyu, ihtiyaripun pârâ èstri sagêd mêngtas saking kabalabak ing sagantên panyawiyah, sartâ panyiksâ siyâ-siyanipun pârâ tiyang jalêr, botên wontên malih-malih kajawi namung saking sami angsal pangajaran. Wosing pangajaran, lajêng sagêd pados panggêsangan piyambak ingkang nyêkapi, dados botên lajêng dipunpadhakakên godhong kanggé pincuk, kanggé wêwungkus. Nanging kulâ lajêng ngêngêti garwanipu<n>¹⁸ Radèn Tumênggung Anukâ sêbut ing tuladan kaping saka[54]wan wau, kagungan pêpuncèn dhahar f 200, sawulanipun, arak sampun ngungkuli pawêdalanipun pârâ èstri ingkang angsal pangajaran, Mbakyu, suprandosipun têkâ taksih mêksanipun padhakakên uwuh têtês makatên kémawon, punikâ kulâ judhêg sangêt, Mbakyu.”</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>“Iku kowé jênêngé isih durung bisâ nyandhak marang karêpku, Dhiajêng. Prakârâ kang kâyâ mangkono iku, salawasé siji loro bakal mêsthi pâdhâ isih ânâ kang nglakoni baé, nanging rak iyâ mung kari siji loro, ora kok kabèh-kabèh pâdhâ kâyâ mêngkono kuwi. Mulané parlu pâdhâ pinikir murih ing sirnané, yaiku sâkâ pamikirku mung pârâ wong wadon parlu bangêt kudu pâdhâ maju-maju marang pangajaran, amargâ wong kang wus olèh panga[55]jaran, iku kajâbâ banjur duwé kapintêran kêna kanggo golèk sandhang pangan kang nyukupi kalawan metu sâkâ awaké dhéwé, iyâ banjur bisâ kabukâ atiné. Mêsthi mangêrti yèn parlu-parluning parlu, iku mungguhing wong urip mung ngudi kacukuping sandhang pangan, utamané kasêmbadan, atiné bisâ sênêng, mau wus ânâ têtuladané, satêméné anak bojo iku kalah karo sandhang pangan. Dadi yèn pârâ wadon wus pâdhâ kabukâ atiné kâyâ mêngkono kabèh, iku banjur ora pisan-pisan amikir kalawan parlu marang prakârâ laki, déning prâkârâ laki iku mung golèk sêsanggan kang luwih abot bangêt. Dadi yèn kurang sampurnâ pamikiré, amêsthi bakal mung tumibâ ing kasangsaran ugâ kang kaluwih-luwih gèdhé, sartâ wu[56]s ora kêna binalèn manèh-manèh, mulané pârâ wadon wajib kalawan parlu bangêt amikir:</p> <ol style="list-style-type: none"> I. kang dadi pangarêping parlu, mung kacukuping sandhang pangan, saranané kudu pâdhâ maju marang pangajaran II. kudu mêsthi mangêrti marang karêpé wong lanang kang duwé karêp arêp ngêpèk bojo, karêpé 	<p>“Iku kowé jênêngé isih durung bisâ nyandhak marang karêpku, Dhiajêng. Prakârâ kang kâyâ mangkono iku, salawasé siji loro bakal mêsthi pâdhâ isih ânâ kang nglakoni baé, nanging rak iyâ mung kari siji loro, ora kok kabèh-kabèh pâdhâ kâyâ mêngkono kuwi. Mulané parlu pâdhâ pinikir murih ing sirnané, yaiku sâkâ pamikirku mung pârâ wong wadon parlu bangêt kudu pâdhâ maju-maju marang pangajaran, amargâ wong kang wus olèh panga[55]jaran, iku kajâbâ banjur duwé kapintêran kêna kanggo golèk sandhang pangan kang nyukupi kalawan metu sâkâ awaké dhéwé, iyâ banjur bisâ kabukâ atiné. Mêsthi mangêrti yèn parlu-parluning parlu, iku mungguhing wong urip mung ngudi kacukuping sandhang pangan, utamané kasêmbadan, atiné bisâ sênêng, mau wus ânâ têtuladané, satêméné anak bojo iku kalah karo sandhang pangan. Dadi yèn pârâ wadon wus pâdhâ kabukâ atiné kâyâ mêngkono kabèh, iku banjur ora pisan-pisan amikir kalawan parlu marang prakârâ laki, déning prâkârâ laki iku mung golèk sêsanggan kang luwih abot bangêt. Dadi yèn kurang sampurnâ pamikiré, amêsthi bakal mung tumibâ ing kasangsaran ugâ kang kaluwih-luwih gèdhé, sartâ wu[56]s ora kêna binalèn manèh-manèh, mulané pârâ wadon wajib kalawan parlu bangêt amikir:</p> <ol style="list-style-type: none"> I. kang dadi pangarêping parlu, mung kacukuping sandhang pangan, saranané kudu pâdhâ maju marang pangajaran, II. kudu mêsthi mangêrti marang karêpé wong lanang kang duwé karêp arêp ngêpèk bojo, karêpé

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>kapriyé, parluné âpâ. Yèn winâtâ ra kirâ-kirâ pancèn ora ânâ antarané bisâ gawé wuwuh ing kacukupé sandhang pangané, tumêkâ bakal ing têmbé buriné, parluné âpâ laki. Aku iyâ wus mangêrti karêpé pârâ wong wadon kang pâdhâ durung olèh pangajaran, nggoné pâdhâ mikir parlu bangêt marang prakârâ laki iku, sapisan sumêlang yèn ora bisâ nurunaké wiji, kang kaping pindho, pangarêp-arêpé ana kang awèh sa[57]ndhang pangan nyukupi, kaping têlu wosing uwos mung sâkâ bodhoné, iku kosok bali karo tékadku.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Aku sumêlang bangêt yèn bisâ nurunaké wiji nanging pâdhâ tumibâ sangsârâ, sartâ tinitah dadi wong bodho. 2. Pangarêp-arêpku, bisâ golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi. 3. Sanadyan aku dudu wong pintêr, nanging âjâ kongsi dadi wong bodho. Supâyâ kalis sêsâkâ panggawéning wong lanang kang ambêk sawiyah siyâ-siyâ âpâ rasiksâ, amargâ aku iki iyâ pâdhâ déné uwong kâyâ wong lanang. <p>“Kaluhuran dhawuh panjênêngan, Mbakyu, sapunikâ sampun sagêd dhong, saupami pârâ èstri punikâ sadâyâ sampun sami kabukâ manahipun kados panggalih panjênêngan makatên, kintên kulâ ing[58]gih sagêd anyirnakakên dhatêng pandamêlipun pârâ tiyang jalêr anggènipun sami gadhah ambêk sawênang-wênang. Sâyâ tiyang jalêr ingkang sampun angsal pangajaran, mênawi botên lajêng sami mêngâ manahipun luntur wêlas</p>	<p>kapriyé, parluné âpâ. Yèn winâtâ ra kirâ-kirâ pancèn ora ânâ antarané bisâ gawé wuwuh ing kacukupé sandhang pangané, tumêkâ bakal ing têmbé buriné, parluné âpâ laki. Aku iyâ wus mangêrti karêpé pârâ wong wadon kang pâdhâ durung olèh pangajaran, nggoné pâdhâ mikir parlu bangêt marang prakârâ laki iku, sapisan sumêlang yèn ora bisâ nurunaké wiji, kang kaping pindho, pangarêp-arêpé ana kang awèh sa[57]ndhang pangan nyukupi, kaping têlu wosing uwos mung sâkâ bodhoné, iku kosok bali karo tékadku.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Aku sumêlang bangêt yèn bisâ nurunaké wiji nanging pâdhâ tumibâ sangsârâ, sartâ tinitah dadi wong bodho. 2. Pangarêp-arêpku, bisâ golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi. 3. Sanadyan aku dudu wong pintêr, nanging âjâ kongsi dadi wong bodho. Supâyâ kalis sêsâkâ panggawéning wong lanang kang ambêk sawiyah siyâ-siyâ âpâ rasiksâ, amargâ aku iki iyâ pâdhâ déné uwong kâyâ wong lanang. <p>“Kaluhuran dhawuh panjênêngan, Mbakyu, sapunikâ sampun sagêd dhong, saupami pârâ èstri punikâ sadâyâ sampun sami kabukâ manahipun kados panggalih panjênêngan makatên, kintên kulâ ing[58]gih sagêd anyirnakakên dhatêng pandamêlipun pârâ tiyang jalêr anggènipun sami gadhah ambêk sawênang-wênang. Sâyâ tiyang jalêr ingkang sampun angsal pangajaran, mênawi botên lajêng sami mêngâ manahipun luntur wêlas</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Transliterasi Standar Teks SKK	Asiling Suntingan Standar Teks SKK
<p>asihipun, punikå inggih pancèn têtélå mukir dhatêng kamanungsanipun.”</p> <p>“Satêméné iyå ngono Dhiajêng, iyå sanadyan ing kukum ngwênangaké wayuh papat, nanging wong pådha kadunungan budi, rak iyå biså mêmikir, wong wus gênah yèn panggawé kang ålå, têtêpå gawé pitênah panganiåyå marang sapådha-pådha mêngkono, åpå iku kudu dilakoni. Bobot timbang kari gumantung kang pådha arêp disiksa disêwiyah, disiyå-siyå, åpå iyå lêstari manut miturut baé, yèn aku, yå, suthik. Wong wayuh iku [59] atiné cawang, wong cawang atiné iku ora pisan-pisan kêna pinarcåyå marang ing sabarang baé.”</p> <p>“Kulå sapunikå inggih mong sapurunå, Mbakyu, Mbakyu. Sakécå ijèn. Gêsang kaliyan sênêng sakarså-karså tanpå sangsåyå. Êlo kok sampun siyang Mbakyu, kulå badhé mantuk.”</p> <p>“Iyå Dhiajêng, iyå.”</p> <p style="text-align: center;">Tamat</p>	<p>asihipun, punikå inggih pancèn têtélå mukir dhatêng kamanungsanipun.”</p> <p>“Satêméné iyå ngono Dhiajêng, iyå sanadyan ing kukum ngwênangaké wayuh papat, nanging wong pådha kadunungan budi, rak iyå biså mêmikir, wong wus gênah yèn panggawé kang ålå, têtêpå gawé pitênah panganiåyå marang sapådha-pådha mêngkono, åpå iku kudu dilakoni. Bobot timbang kari gumantung kang pådha arêp disiksa dis{a}wiyah¹⁹, disiyå-siyå, åpå iyå lêstari manut miturut baé, yèn aku, yå, suthik. Wong wayuh iku [59] atiné cawang, wong cawang atiné iku ora pisan-pisan kêna pinarcåyå marang ing sabarang baé.”</p> <p>“Kulå sapunikå inggih mong sapurunå, Mbakyu, Mbakyu. Sakécå ijèn. Gêsang kaliyan sênêng sakarså-karså tanpå sangsåyå. Êlo kok sampun siyang Mbakyu, kulå badhé mantuk.”</p> <p>“Iyå Dhiajêng, iyå.”</p> <p style="text-align: center;">Tamat</p>

3. *Aparat Kritik Teks SKK*

Penyuntingan teks SKK katindakakên kanthi nglêrêsakên *teks SKK* ingkang risak utawi *korup*. Anggènipun nglêrêsakên kanthi ngéwahi têmbung ingkang dipun-*sunting* wujudipun sagêd nambah, nggantos, utawi ngirangi aksårå, wandå, utawi têmbung *teks SKK*. Sasampunipun nglêrêsakên *teks SKK* ingkang risak, waosan *teks* ingkang risak (*korup*) kålå wau dipunwahyakakên kanthi nyatêt wontên ing *aparat kritik* (Fathurahman: 2015: 93). *Aparat kritik* mujudakên

tanggêl jawab ilmiah saking kritik teks ingkang isi waosanipun bédå ing *suntingan teks* utawi *teks* ingkang sampun rêsik saking *korup* (Mulyani, 2009: 29). *Aparat kritik teks SKK* kaandharakên kados ing ngandhap mênika.

Tabel 31: *Aparat kritik wontên teks SKK*

No.	Transliterasi Standar	Suntingan	Sasampunipun Dipun-sunting	Kacå
1	astå	ast<h>å ¹	asthå	4
2	amamariksani	(ama)mariksani ²	mariksani	4
3	jêjêk	jêjê{g} ³	jêjêg	13
4	sajêgêgé	sajê(gê)gé ⁴	sajêgé	13
5	disêtru	dis{a}tru ⁵	disatru	23
6	ngrêngan	ngr{ê}ngan ⁶	ngrêngan	23
7	ribêt	ribê{d} ⁷	ribêd	26
8	êngklèå	êngklè<k>å ⁸	êngklèkå	27
9	ubat-ubêt	uba{d}-ubê{d} ⁹	ubad-ubêd	31
10	awur	aw{o}r ¹⁰	awor	34
11	law	law<as> ¹¹	lawas	35
12	kadug	kadu{k} ¹²	kaduk	38
13	ilo	{ê}lo ¹³	êlo	40
14	singêp	singê{b} ¹⁴	singêb	41
15	satindat	satinda{k} ¹⁵	satindak	46
16	sata	sa<r>tå ¹⁶	sartå	50
17	ki	<la>ki ¹⁷	laki	52
18	garwanipu	garwanipu<n> ¹⁹	garwanipun	53
19	disêwiyah	dis{a}wiyah ²⁰	disawiyah	58

Tabel ing nginggil ngandharakên *aparat kritik teks SKK* kanthi ringkês.

Adhêdhasar *tabel* ing nginggil, wontên ing ngandhap mênika kababar bab pangrêmbagipun *aparat kritik teks* wontên ing *suntingan teks SKK* ingkang langkung jêlas:

1. ast<h>å¹

Prakawis 1 wontên ing kacå 4, antawisipun aksårå *t* kaliyan aksårå *a* ing têmbung *astå* dipunsêsêli aksårå *h*, satêmah têmbungipun dados *asthå*. Têmbung *astå* kapanggihakêm ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 20),

minangkå têmbung kråmå inggil, ingkang têngsipun tangan. Wondéné têmbung asthå ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 21), minangkå têmbung kawi ingkang têngsipun wolu.

Adhêdhasar *konteks*-ipun, têmbung *asthå* langkung trêp katimbang têmbung *astå*. Dados, têmbung *asthå* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat dados ing nagndhap mênikå.

....akalung sap **asthå** dhasar pêthak sêsêkaran biru sêpuh, kabarungkusakên ing janggå barukut, pêrlu kagêm nulak angin....

Terjemahan-ipun

....mengenakan kalung bersusun **delapan** berwarna putih bergambar bunga dengan warna biru tua, dikalungkan rapat di leher untuk melindungi diri dari angin....

2. (ama)mariksani²

Prakawis 2 wontên ing kâcå 4, *wandå* sapisan *a-* sâhå *må-* ing têmbung *amamariksani* dipunicalakên, satêmah têmbungipun dados *mariksani*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939), têmbung *amamariksani* botên kapanggihakên. Kalepatan panyêratanipun têmbung *amamariksani* dipunsêbut *ditografi*, inggih mênikå rangkêpipun aksårå utawi *wandå*, têmbung, *frasa*, *klausa*, *ukårå*, utawi *pådå* (<https://zadinda.wordpress.com/2011/01/08/kritik-teks/>). Wontên ing têmbung *amamariksani* rangkêp *wandå ma-*, dipunicalakên satunggal *wandå ma-* têmbungipun dados *mariksani*.

Aksårå *a* wontên ing *wandå ma-* ing têmbung *mariksani* minangkå ciri *kas* panyêrat, dados botên dipunicalakên, sanadyan wontên ing *Baoesastra Djawa*

(Poerwadarminta, 1939) têngbung *mariksani* botên kapanggihakên. Ingkang kapanggihakên têngbung *mriksani*, lingganipun *priksa*. Wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 513), têngbung *priksa* mênika minangkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun (1) dipuntingali sårå nyatitèkakén (tumindak ing pakaryan, lsp.), sartå (2) sumêrêp.

Dados têngbung *mariksani* langkung jumbuh kaliyan *konteks* ukaranipun wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat dados ing ngandhap mênika.

....Salêbêtipun **mariksani** sêkar-sêkar ingkang sawêg sami mêkar mawarni-warni....

Terjemahan-ipun

....Selama **melihat** bunga-bunga yang sedang bermekaran berwarna-warni....

3. jêjê{g}³

Prakawis 3 wontên ing kårå 13, aksårå *k* ing têngbung *jêjêk* dipungantos dados aksårå *g*, satêmah têngbungipun dados *jêjêg*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têngbung *jêjêk* botên kapanggihakên. Wondéné têngbung *jêjêg* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 85) minangkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun: (1) botên doyong sårå (2) awangun pojok 90 dêrajad.

Dados, têngbung *jêjêg* langkung jumbuh manawi dipunrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat dados ing ngandhap mênika.

....supåyå drajading angupåyå sandhang pangan biså pådha ora ånå bédané karo pårå wong lanang, dadi banjur biså masang bandérå kalawan ngadêg **jêjêg**

Terjemahan-ipun

....supaya derajadnya dalam mencari pakaian dan makanan dapat sama tidak berbeda dengan laki-laki. Kemudian dapat hidup bebas dan **mandiri**....

4. sajê(gê)gé⁴

Prakawis 4 wontên ing kâcå 13, wandå gé ing têmbung *sajêgêgé* dipunicalakên satêmah têmbungipun dados *sajêgé*. Têmbung *sajêgêgé* botên kapanggihakên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939). Manawi têmbung *sajêgé*, kapanggihakên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) asalipun têmbung saking têmbung linggå *sajêg* kawuwuhan panambang –é.

Wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 537) têmbung *sajêg* mênikå minångkå têmbung kråmå-ngoko ingkang têngêsipun salawasipun gêsang. Dados têmbung *sajêgé* langkung jumbuh kaliyan *konteks* ukaranipun wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....åjà kok **sajêgé** mung kâyå angganing bocah suson, ora kêna pisah karo rénané....

Terjemahan-ipun

....jangan **selamanya** hanya seperti anak yang masih menyusu, tidak bisa pisah dengan ibunya....

5. dis{a}tru⁵

Prakawis 5 wontên ing kâcå 23, aksårå é ing têmbung *disêtru* dipungantos dados aksårå *a*, satêmah têmbungipun dados *disatru*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *disêtru* botên kapanggihakên. Wondéné

têmbung *disatru* kapanggihakên wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 548) minangka têmbung krâma-ngoko têngsipun dipunmêngsah.

Dados, têmbung *disatru* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênika.

....gêgêtuné satengah mati, kaku atiné anaké banjur **disatru** sisan, ora gêlêm sapa aruh....

Terjemahan-ipun

....*menyesali setengah mati. Tidak tahan dengan kelakuan anaknya, ia **membenci** dan tidak mau tahu kabar tentang anaknya....*

6. ngrêngan⁶

Prakawis 6 wontên ing kaca 23, aksara è ing têmbung *ngrêngan* dipungantos aksara é, satêmah têmbungipun dados *ngrêngan*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *ngrêngan* botên kapanggihakên. Wondéné têmbung *ngrêngan* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 429) minangka têmbung krâma-ngoko ingkang têngsipun ngêrêng-ngêrêng (amargi sakit, lsp).

Dados, têmbung *ngrêngan* langkung trêp wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênika.

....Ki Dêrma Tadhah susahé wus ora kira-kira, sadina-dina mung klêmahan, lali pasêboné, kang wadon dhêlag-dhêlêg, thêngar-thêngêr, anaké padha **ngrêngan** anangis....

Terjemahan-ipun

....*Kebiasaan Ki Derma Tadhah semakin tidak karuan, sehari-hari hanya bermalas-malasan, lupa dengan tanggung jawabnya. Sedangkan, istrinya hanya bisa berdiam diri dikarenakan semakin bingung dan anaknya hanya bisa **menangis**....*

7. ribê{d}⁷

Prakawis 7 wontên ing kâcå 26, aksårå *t* ing têmbung *ribêt* dipungantos aksårå *d*, satêmah têmbungipun dados *ribêd*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *ribêt* botên kapanggihakên. Wondéné têmbung *ribêd* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 529) minangkå têmbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun (1) mênåpå-mênåpå ingkang njalari botên sempuluring laku (pagawéan, lsp), (2) kangélan amargi kêtaman prakawis ingkang angèl.

Dados, têmbung *ribêd* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Kocapå Ki Dêrmå Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, **ribêd** bangêt, rumåså kélangan pangan....

Terjemahan-ipun

....Diceritakan, sesudah perginya istri muda, Ki Derma Tadhah merasa bingung, sangat sedih, **susah**, dan merasa kehilangan sumber makanan....

8. êngklè<k>å⁸

Prakawis 8 wontên ing kâcå 27, antawisipun aksårå *è* kaliyan aksårå *å* ing têmbung *êngklèå* katambah aksårå *k*, satêmah têmbungipun dados *êngklèkå*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *êngklèå* botên kapanggihakên. Wondéné têmbung *êngklèkå* kapanggihakên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 124) ingkang têmbungipun kadadosan saking têmbung linggå *êngklèk* kawuwuhan panambang *-a*. Têmbung *êngklèk* minangkå têmbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun bopong (ngêmong, lsp).

Dados, têmbung *êngklèkå* langkung jumbuh kaliyan *konteks* ukaranipun.

Pramilå wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....iku jênêng ora mati, ora urip, margå ing ngatasé duwé anak mung dhéwé **êngklèkå** kélé-kélé ora åå réwangé kang biså têtulung ing karibêdané....

Terjemahan-ipun

....dapat diibaratkan dengan “tidak mati juga tidak hidup”, karena mempunyai anak yang hanya dirawat sendirian. Tidak ada yang membantu kerepotannya, anaknya **digendong** sendiri....

9. uba{d}-ubê{d}⁹

Prakawis 9 wontên ing kåcå 31, aksårå *t* ing têmbung *ubêt* dipungantos dados aksårå *d*, satêmah têmbungipun dados *ubad-ubêd*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *ubat-ubêt* botên kapanggihakên. Wondéné têmbung *ubad-ubêd* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 434) minångkå têmbung kråmå-ngoko ingkang têngêsipun nyêkapakên kabêtahan.

Dados, têmbung *ubad-ubêd* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramilå wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Banjur pakarangané jêmbar, pintêr nyambut gawé, mobit biså **ubad-ubêd**....

Terjemahan-ipun

....Janda tersebut mempunyai halaman luas, pintar bekerja, bisa melakukan aktivitas apa pun untuk **mencukupi kebutuhannya**....

10. aw{o}r¹⁰

Prakawis 10 wontên ing kâcå 34, aksårå *u* wontên ing têngbung *awur* dipungantos dados aksårå *o*, satêmah têngbungipun dados *awor*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 23) têngbung *awur* minangkå têngbung kråmå-ngoko têngsipun dipunawag tékadan kémawon . Wondéné têngbung *awor* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 23) minangkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun campur utawi têtunggilan.

Saking kalih têngbung mênikå, manawi dipunjumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun, ingkang paling trêp kaliyan *konteks*-ipun inggih mênikå têngbung *awor*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Radèn Pamalih banjur omah dhéwé **awor** nunggal mbok nom....

Terjemahan-ipun

....Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap **bersama** istri muda....

11. law<as>¹¹

Prakawis 11 wontên ing kâcå 35, wontên ing têngbung *law* ing pungkasanining aksårå katambah aksårå *a* sårå *s*, satêmah têngbungipun dados *lawas*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têngbung *law* botên kapanggihakên. Wondéné têngbung *lawas*, wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 264) minangkå têngbung ngoko ingkang têngsipun sampun lami wêkdalipun.

Dados, têngbung *lawas* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Lawas-**lawas** sapirå kuwaté bandhané mbok tuwå, déning mung kanggo njuju *sêsêlan botol*, iku bêbasané båndhå kanggo ngingoni wong akèh kang pådha nganggur....

Terjemahan-ipun

....*Lama-kelamaan* seberapa kuat kekayaan istri tua hanya untuk njuju *sêsêlan botol*, itu ungkapan (yang) (menggambarkan) kekayaan untuk menghidupi orang banyak yang tidak bekerja....

12. kadu{k}¹²

Prakawis 12 wontên ing kâcå 38, aksårå *g* ing têngbung *kadug* dipungantos dados aksårå *k*, satêmah têngbungipun dados *kaduk*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 178) têngbung *kadug* minångkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun gadug. Wondéné têngbung *kaduk* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 178) minångkå têngbung ênggon-ênggonan ingkang têngsipun kêmêndêl, botên nganggé dipunpênggalih rumiyin.

Saking kalih têngbung mênikå, manawi dipunjumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun, ingkang paling trêp kaliyan *konteks*-ipun inggih mênikå têngbung *kaduk*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Mbok nom rupané kuciwå, tandang-tanduké kasar, **kaduk** wani marang laki....

Terjemahan-ipun

....*Istri muda berwajah muram, tingkah-lakunya kasar, sangat berani kepada suaminya....*

13. {ê}lo¹³

Prakawis 13 wontên ing kâcå 40, aksårå *i* ing têngbung *ilo* dipungantos dados aksårå *ê*, satêmah têngbungipun dados *êlo*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa*

(Poerwadarminta, 1939: 170) têngbung *ilo-ilo*, têngsipun papan ing wêwayanganing diyan. Wondéné têngbung *êlo* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 119) minangka têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun wit sabangså wringin ingkang wohipun agêng-agêng.

Saking kalih têngbung mênikå, manawi dipunjumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun, ingkang paling trêp kaliyan *konteks*-ipun inggih mênikå têngbung *êlo*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....Ki Bèi banjur madhang cékoh, kokohé sapanjang, banjur mangan caluk, **êlo**, karo lombok lan uyah, klêthak-klêthuk krêmus....

Terjemahan-ipun

....Ki Bei lalu makan dengan lahap, (ia) terus-terusan bersendawa, kemudian (ia) memakan asam, **buah elo**, cabai dan garam, dikunyah sampai berbunyi keletak...

14. singê{b}¹⁴

Prakawis 14 wontên ing kâcå 41, aksårå *p* ing têngbung *singêp* dipungantos dados aksårå *b*, satêmah têngbungipun dados *singêb*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têngbung *singêp* botên kapanggihakên. Wondéné têngbung *singêb* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 564) minangka têngbung kråmå inggil ingkang têngsipun kêmul.

Dados, têngbung *singêb* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikå.

....kajang sirah tumpuk-tumpuk, urungipun pêthak wasuhan mawi kasabun, **singêb**, kamli wontên....

Terjemahan-ipun

....bantal tumpuk-tumpuk, sepreinya putih dicuci menggunakan sabun, **selimut** berbahan bulu domba....

15. satinda{k}¹⁵

Prakawis 15 wontên ing kacă 46, aksâra *t* ing têmbung *satindat* dipungantos dados aksâra *k*, satêmah têmbungipun dados *satindak*. Têmbung *satindak* asalipun têmbung saking têmbung linggâ *tindak* kawuwuhan atêr-atêr *sa-*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têmbung *tindat* botên kapanggihakên. Wondéné têmbung *tindak-tanduk* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 607) têngsipun patrap, solah-tingkah, sâhâ laku.

Dados, têmbung *satindak-tanduke* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikâ.

....Sâyâ suwé **satindak-tanduké** Radèn Tumênggung sayâ sawênang-wênang wus tanpâ kéring....

Terjemahan-ipun

....Semakin lama **perilaku** Raden Tumenggung semakin sewenang-wenang, tanpa ada yang di takuti....

16. sa<r>tâ¹⁶

Prakawis 16 wontên ing kacă 50, antawisipun aksâra *a* kaliyan aksâra *t* ing têmbung *sâtâ* dipunsêsêli aksâra *r*, satêmah têmbungipun dados *sartâ*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 548), têmbung *sâtâ* têngsipun (1) têmbako, (2) sawung, (3) ayam, sâhâ (4) angkâ satus. Wondéné têmbung *sartâ* têngsipun (1) lan, ugâ, sâhâ (2) karo (Poerwadarminta, 1939: 547).

Saking kalih têmbung mênikâ, manawi dipunjumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun ingkang paling trêp kaliyan *konteks-ipun* inggih mênikâ têmbung *sartâ*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênikâ.

....Sabubaré iku, anaké lårå bangêt **sartå** sêrik bangêt atiné....

Terjemahan-ipun

....Setelah kejadian tersebut, anaknya sakit **dan** hatinya sangat tersakiti....

17. <la>ki¹⁷

Prakawis 17 wontên ing kâcå 52, wontên ing têngbung *ki* ing wiwitaning têngbung katambah aksårå *l* sårå *a*, satêmah têngbungipun dados *laki*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 222) têngbung *ki* minångkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun sêsêbutaning tiyang sêpuh utawi ingkang dipunkurmati kados tå éyang utawi kyai. Wondéné têngbung *laki-rabi* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 256) minångkå têngbung kråmå-ngoko ingkang têngsipun jêjodhoan kakung èstri.

Dados, têngbung *laki-rabi* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênika.

....La, åpå manêh aku kèlingan, layang wacan karangané sawijining priyayi kang asandi asmå Suwårå, yaiku: bab ålå **laki-rabi**....

Terjemahan-ipun

....La, apa lagi aku teringat buku bacaan karangannya salah seorang yang namanya disamarkan Suwara, yaitu tentang buruknya **pasangan suami-istri**....

18. garwanipu<n>¹⁸

Prakawis 18 wontên ing kâcå 53, wontên ing têngbung *garwanipu* ing pungkasanining aksårå katambah aksårå *n*, satêmah têngbungipun dados *garwanipun*. Têngbung *garwanipun* kadadosan saking têngbung linggå *garwå*

ingkang kawuwuhan panambang –*ipun*. Wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 134) têngbung *garwâ* minangka têngbung *krâmâ* inggil ingkang têngêsipun sêmah (rabi).

Dados, têngbung *garwanipun* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênika.

....Nanging kulâ lajêng ngêngêti **garwanipun** Radèn Tumênggung Anukâ sêbut ing tuladan kaping sakawan wau....

Terjemahan-ipun

....*Akan tetapi, kemudian saya teringat dengan istri dari Raden Tumenggung Anuka yang disebutkan dicontoh keempat tadi....*

19. dis{a}wiyah¹⁹

Prakawis 19 wontên ing kaca 58, aksarâ *ê* ing têngbung *disêwiyah* dipungantos aksarâ *a*, satêmah têngbungipun dados *disawiyah*. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939) têngbung *sêwiyah* botên kapanggihakên. Manawi kapadosi têngbung *lingganipun*, inggih mênika têngbung *wiyah* ingkang minangka têngbung *krâmâ-ngoko* têngêsipun limrah, sêmbarangan (Poerwadarminta, 1939: 663) manawi dipuntrêpakên ing *teks*, botên jumbuh kaliyan *konteksipun*. Wondéné manawi têngbung *disawiyah* wontên ing *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 549) têngêsipun dipunsiyâ-siyâ, dipunsapèlèkakên sangêt, manawi dipuntrêpakên ing *teks SKK* mênika langkung jumbuh kaliyan *konteksipun*.

Dados, têmbung *disawiyah* langkung jumbuh manawi dipuntrêpakên wontên ing *teks SKK*. Pramila wontên ing *teks SKK* kasêrat kados ing ngandhap mênika.

....Bobot timbang kari gumantung kang pãdhã arêp disiksa **disawiyah**, disiya-siya apa iya lêstari manut miturut, yèn aku, yã, suthik....

Terjemahan-ipun

....Yang menjadi pertimbangan tergantung yang mau disiksa, **disiya-siya**, apa iya akan selamat jika hanya menjadi orang yang menurut saja, kalau aku, ya tidak mau....

Sasampunipun nindakakên *suntingan teks* kanthi *aparat kritik*. Salajêngipun *teks SKK* ingkang sampun rêsik saking sêratan ingkang lêpat dipundamêl *terjemahan-ipun*.

D. Terjemahan sãhã Cathêthan Terjemahan Teks SKK

1. Terjemahan Teks SKK

Anggènipun ndamêl *terjemahan teks SKK* wontên ing panalitèn mênika kanthi nggantos bãsã *sumber teks-ipun*, inggih mênika bãsã Jawi dipundamêl *terjemahan-ipun* dados ing bãsã *sasaran* inggih mênika bãsã Indonesia. *Metode terjemahan* ingkang dipunginakakên inggih mênika *metode terjemahan harfiah*, *metode isi* utawi maknã, sãhã *metode bebas*. Anggènipun ndamêl *terjemahan teks SKK*, kawiwitan kanthi ngginakakên *metode harfiah* inggih mênika nêgêsi têmbung bãkã têmbung. Manawi wontên têmbung ingkang botên sagêd dipuntêgêsi kanthi *harfiah*, milã migunakakên *metode isi* utawi måkna.

Metode isi utawi måkna inggih mênika ndamêl *terjemahan-ipun* adhêdhasar maknanipun. Ingkang salajêngipun, manawi *teks SKK* botên sagêd

dipundamêl *terjemahan*-ipun migunakakên *metode harfiah* utawi *metode isi*, milå anggènipun ndamêl *terjemahan*-ipun ngginakakên *metode bebas*. *Metode bebas*, inggih mênikå nggantos sadåyå *teks* bâså *sumber* kanthi *bebas* ingkang kajumbuhakên kaliyan *konteks*-ipun.

Wontên ing *tabel* asiling *terjemahan teks SKK*, kasêrat tåndhå-tåndhå kados tå tåndhå kurung (...) såhå angkå (...¹, ...², ...³, ... lsp). Tåndhå kurung (...) têngsipun inggih mênikå nambah têngbung-têngbung ing *terjemahan* kados tå: jêjêr, waséså, katrangan, lan sanès-sanèsipun, supados *terjemahan*-ipun langkung gampil dipunpahami déning pamaos. Wondéné, wontênipun angkå (...¹, ...², ...³, ... lsp) minångkå tåndhå bilih têngbung, *frasa*, utåwi ukårå kasêbut kalêbêtakên wontên ing cathêthan *terjemahan*. Cathêthan *terjemahan*, inggih mênikå katrangan ingkang ngêwrat têngbung-têngbung ingkang botên dipundamêl *terjemahan*-ipun.

Bab panataning têngbungungan *teks* bâså Jawi wontên ing *teks SKK* dipundamêl miturut tatananing bâså Indonesia ingkang adhêdhasar *struktur* ukårå såhå pådå. *Struktur* ukårå såhå pådå adhêdhasar tatananing bâså Indonesia kaandharakên kados ing ngandhap mênikå.

- a. Ukårå dipuntåtå adhêdhasar paugêran ing bâså Indonesia, inggih mênikå jêjêr, waséså, lisan, såhå katrangan.
- b. Pådå dipuntåtå adhêdhasar paugêran ing bâså Indonesia, inggih mênikå wontênipun *ide pokok*, ukårå pambukå, ukårå isi, ukårå katrangan, såhå ukårå panutup.

Miturut katrangan ing nginggil, dados antawisipun sêrataning tatanan ing *teks* bâsâ Jawi botên sami kaliyan ingkang bâsâ Indonesia. Asiling *terjemahan teks SKK* kados ing ngandhap mênika, kasêrat jinèjèr kaliyan asiling *teks SKK* sasampunipun dipun-*sunting*, supados pamaos langkung gampil anggènipun mahami.

Tabel 32: Asiling teks SKK sasampunipun dipun-sunting sâhâ terjemahan teks SKK

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<i>Serie No. 644</i>	<i>Serie No. 644</i>
<p><i>Kênyâ Kêbukâ</i> Nyariyosakên Awonipun Tiyang Wayuh Anggitanipun: Raden Purnâ Pranâtâ</p> <p><i>Het auteursrecht voorbehouden ingevolge art. 11 van de Wet in Stbl. 1912 No. 600</i></p> <p>Wêwênangipun pangarang sinêngkêr, miturut bab 11 Anggêr ingkang kapacak ing <i>Staatsblad</i> 1912 No. 600</p> <p>Wêdalan, Balé Pustakâ ing <i>Weltevreden</i> <i>Drukkerij Volklectuur Weltevreden</i> 1924</p> <p><i>Kênyâ Kêbukâ</i></p> <p>Kacariyos wontên satunggiling prayantun putri putranipun prayagung luhur ing Nagari Surâkartâ, asmâ Radên Ajêng Surarti. Wêdalan sêkolahan MILO, sawêg watawis yuswâ 19 taun, lajêng ngastâ padamêlan dados klèrêk wontên kantor pos salêbêting kithâ Surâkartâ,</p>	<p><i>Kenya Kebuka</i> <i>Menceritakan Kekurangan dari Poligami</i> <i>Karangan:</i> <i>Raden Purna Pranata</i></p> <p><i>Het auteursrecht voorbehouden ingevolge art. 11 van de Wet in Stbl. 1912 No. 600</i></p> <p><i>Wewenang pengarang dilindungi, menurut aturan bab 11 yang tercantum di Staatsblad 1912 No. 600</i></p> <p><i>Terbitan Balai Pustaka di Weltevreden</i> <i>Drukkerij Volklectuur Weltevreden</i> 1924</p> <p><i>Kenya Kebuka</i></p> <p><i>Diceritakan ada seorang wanita, putri dari seorang yang berkedudukan tinggi di Surakarta, bernama Raden Ajeng Surarti. (Ia) lulusan dari sekolah (MILO)¹, usianya sekitar 19 tahun, bekerja menjadi sekretaris di salah satu kantor pos yang berada di kota Surakarta.</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>ugi tuwin wontên tunggilipun malih asmâ Radèn Ajêng Sutarsi, sawêg watawis yuswâ 17 taun, kalêrês sadhèrèk nak sadhèrèk, prênahipun sêpuh Radèn Ajêng Surarti. Radèn Ajêng Sutarsi ngastâ padamêlan dados klêrèk wontên kantor Asistèn Rèsidhèn inggih salêbêting kithâ Surakartâ, dalêmipun cêlak, kalêbêt nâma tâng[4]gâ.</p> <p>Anuju satunggiling dintên Ngahad, wanci jam satengah pitu énjing, Radèn Ajêng Surarti, bibar siram lajêng dandos, rampung dandos lajêng mlampah-mlampah wontên plataran sangajênging dalêmipun. Mangagêm: sarung bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh, wêdalan saking Pakalongan, rasukan kêbayak pêthak tinêpi ing réndâ-réndâ, potonganipun cârâ Bandhung, akalung sap asthâ dhasar pêthak sêsêkaran biru sêpuh, kabarungkusakên ing janggâ barukut, pêrlu kagêm nulak angin. Angoré rémâ, kathah mêmêk panjang dumugi ing pêpocong, pucukipun pinapal sakêdhik. Salêbêtipun mariksani sêkar-sêkar ingkang sawêg sami mêkar mawarni-warni, wujudipun èdi-pèni, gandanipun sakalangkung wangi, parêng tumanduk ing grânâ.</p> <p>Ing riku Radèn Ajêng lajêng [5] kèndêl kaliyan taksih jumênêng, astâ kasêdhakêpakên. Kawontênan wau kagagas-gagas sangêt, pangunandikanipun, “O, ya tallah déné èdi-pèniné warnaning kêmbang-kembang iki sartâ aruming gandané, pâdhâ agawé sêngsêming pandulu sartâ agawé sêgêr sumyah ing awak, nanging têkâ ora sapirââ kanggoné, wêwatêsé mung tumêkâ ing bêsêm, malah angor</p>	<p><i>Ada juga wanita lain yang bernama Raden Ajeng Sutarsi, usianya sekitar 17 tahun. (Ia) adalah saudara tua dari Raden Ajeng Surarti. Raden Ajeng Sutarsi bekerja menjadi sekretaris di kantor Asisten Residen yang berada di kota Surakarta. (Kedua) (bersaudara) (itu), rumahnya berdekatan jadi bertetangga [4].</i></p> <p><i>Pada suatu hari Minggu jam setengah tujuh pagi, Raden Ajeng Surarti selesai mandi kemudian berhias. Selesai berhias kemudian berjalan-jalan di halaman depan rumah dengan mengenakan: sarung batik (bercorak) (bang-bangan parang rusak gendreh)² buatan Pekalongan, berkebaya putih bertepi renda-renda potongan model Bandung, mengenakan kalung bersusun delapan berwarna putih bergambar bunga dengan warna biru tua, dikalungkan rapat di leher untuk melindungi diri dari angin masuk. Rambutnya diurai lebat dan panjang sampai pantat, pucuk rambut dipotong sedikit. Selama melihat bunga-bunga yang sedang bermekaran berwarna-warni, bentuknya indah, baunya sangat wangi sampai tercium ke hidung.</i></p> <p><i>(Di halaman) Raden Ajeng kemudian [5] berhenti dengan masih berdiri sambil mendekapkan tangannya. Keadaan tersebut sangat dipikirkannya, dalam hati berkata “O, Ya Allah, indahnya warna bunga-bunga ini dan harum baunya, semuanya menyenangkan jika dilihat serta menjadikan tubuh menjadi segar dan enak. Namun, bunga-bunga tersebut tidak seberapa manfaatnya, karena hanya mekar sebentar kemudian terlihat layu. Bahkan, lebih</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>rådå aji kang ora dialap pisan, watêsé biså tutug nganti tumêkå ing sawigaré.”</p> <p>Nyut lajêng karaos-raos salêbêting panggalih, déné pårå sarjånå ngupamêkakên dhatêng pårå èstri kados angganing sêkar-sêkar, cinêthå wontên ing sêsêbutan, <i>sang kusumå</i>, lah punikå punåpå ing sababipun?</p> <p>dangu-dangu lajêng sagêd pinanggih mênggah ingkang dados sababipun, inggih punikå botên li[6]yå saking wiwit kinå makinå ngantos dumuginipun ing jaman sapunikå kêtêlêuh pårå èstri botên wontên ingkang kadunungan kasagêdan ingkang kénging kanggé sarånå ngupados sandhang têdhå kaliyan mêdal saking kabudayanipun piyambak.</p> <p>Salami-laminipun gêsanging pårå èstri namung narimah mêsthi sami nêmplok-nêmplok kados angganing sêsambar, milå pårå bijaksånå ngantos kadugi mathok wontên ing paribasan <i>wong wadon suwargå nunut</i>, déning panggêsanipun pårå èstri namung nunut-nunut panggêsanipun tiyang jalêr, sabab dèrèng wontên caranipun pårå èstri kalêbêtakên dhatêng pamulangan ingkang sagêd anututi kaliyan kasagêdanipun pårå tiyang jalêr.</p> <p>Ing riku lajêng mudhar astå, asangêt sukå sukuripun ing Gusti Allah, tuwin ngluhurakên asmanipun Kangjêng Guprê[7]mèn déné sliranipun sinungan kasagêdan ingkang sagêd nyaranani sagêdipun pikantuk kasugêngan piyambak kaliyan anyêkapi. Botên wontên bédanipun kaliyan pangajinipun pårå têtayang jalêr ingkang saking pamulangan. Botên badhé tinitah namung dados tiyang</p>	<p><i>agak bermanfaat jika tidak dimanfaatkan sama sekali, karena dapat dinikmati sampai bunganya layu.</i></p> <p><i>Kemudian terlintas di dalam hatinya, adapun para sarjana mengumpamakan wanita sebagai bunga-bunga, jelas tertera dalam sebutan, sang kusuma. Apa yang menjadi penyebabnya, (sehingga) diibaratkan seperti itu? Lama-kelamaan kemudian dapat ditemukan apa yang menjadi penyebabnya, yaitu tidak lain [6] sejak dari zaman dahulu sampai sekarang, para wanita (dipastikan)³ tidak ada yang mendapatkan kepandaian dan keterampilan yang dapat digunakan sebagai sarana untuk mencari nafkah, dengan cara keluar dari adatnya sendiri. Selama-lamanya, hidup dari para wanita hanya menerima dan menempel yang diibaratkan seperti tanaman anggrek, sehingga para bijaksana sampai menetapkan dalam peribahasa wong wadon suwarga nunut, bahwa kehidupan para wanita hanya menumpang pada kehidupan laki-laki, karena belum ada jalan bagi para wanita untuk mengikuti pendidikan yang dapat mengejar kepandaian dan keterampilan laki-laki.</i></p> <p><i>(Raden Ajeng Sutarsi) kemudian melepas tangannya, sangat bersyukur kepada Allah, dengan meninggikan nama Kanjeng Gupremen [7] bahwa dirinya mendapatkan kepandaian dan keterampilan yang dapat digunakan sebagai sarana untuk mendapatkan keselamatan dengan mencukupi diri sendiri. Tidak ada bedanya dengan kedudukan laki-laki yang mendapatkan pendidikan. (Jadi), (para wanita) tidak akan ditakdirkan hanya menjadi orang</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>nunut-nunut kémawon, tur anggènipun dipunkanggékakên nunut-nunut wau namung gumantung sasênêng-parènipun ingkang dipununuti.</p> <p>Sasampunipun, lajêng malampah tindak dhatêng ngèmpèr ngajêngan. Lênggah ing kursi dhudhuk panjang jatos damêlan modhèl énggal, wujudipun agêng, wangunipun nyambung mbêmbêng, barukut, warninipun wagu, nanging kanggénipun sakéca, komplit saméjanipun mawi marmêr. Lênggahipun Radèn Ajêng kapara majêng. Jajâ tumèmplèk lingiring méja, astanipun kanan kadlosor[8]akên ing méja kaliyan ngastâ sêkar mawar.</p> <p>Astâ kéring asanggâ uwang, ngatawisi manawi ing galih angêmu prihatos, inggih punika déné para èstri bangsa Jawi kénging dipunwastani sasat sadaya taksih sami kados angganing pirantos kanggé mêmincuk tuwin mêmungkus sapanunggilanipun, saking sami dèrèng cara dipunlêbêtakên ing pamulangan wau punika.</p> <p>Sawêg dumugi samantên pangunandikanipun, kasar Radèn Ajêng Sutarsi kêtêngal badhé sanjâ mriku. Radèn Ajêng Surarti gitâ jumênêng saking kursi lajêng ngacarani kaliyan sumèh ing pasêmon, ngêndikanipun.</p> <p>“Ayo, Dhiajêng, lungguh kéné baé.”</p> <p>“Inggih, Mbakyu.”</p> <p>“Kok éruk-éruk, iku mau saka ngendi?”</p> <p>[9]</p> <p>“Saking griya kémawon Mbakyu, kaliyan mlampah- mlampah.”</p> <p>“Kêbênêran Dhiajêng, iki mau aku durung ngombé wédang, kok kaya ana kang dakêntèni. É, Rubiyêm, wédangku kopi pèrêsan kaé mau ilingên dadi loro, gèk banjur gawanên mréné, sarapanku roti mêtéga</p>	<p><i>yang menumpang saja, yang hanya dianggap oleh yang ditumpangi berdasarkan kemauannya.</i></p> <p><i>Setelah itu, (ia) kemudian berjalan menuju teras depan. Duduk di kursi panjang yang terbuat dari kayu jati buatan model baru, bentuknya besar tertutup rapat dengan kayu jati, warnanya seperti warna kayunya. (Meskipun), bentuknya terlalu besar tetapi kegunaannya baik. (Kursi) (tersebut) komplit dengan mejanya yang terbuat dari marmer. Posisi duduk Raden Ajeng agak ke depan, dada menempel di pinggiran meja, tangan kanannya diluruskan [8] di meja dengan membawa bunga mawar, tangan kirinya sambil menyangga dagu. Memperlihatkan bahwa di dalam hatinya ia merasakan keprihatinan, yaitu para wanita Jawa dapat diibaratkan hampir sama seperti alat untuk (memincuk)⁵ dan membungkus apa pun, karena belum mendapat pendidikan.</i></p> <p><i>Belum selesai lamunannya, (ia) teralihkan dengan kedatangan Raden Ajeng Sutarsi yang terlihat akan bertamu. Raden Ajeng Surarti cepat-cepat berdiri dari kursi lalu mempersilakan dengan tersenyum saat bertemu, katanya.</i></p> <p><i>“Silakan, Diajeng, duduk sini saja.”</i></p> <p><i>“Iya, (Mbakyu)⁴.”</i></p> <p><i>“Kok pagi-pagi, dari mana?”</i></p> <p>[9]</p> <p><i>“Dari rumah saja (Mbakyu)⁴, sekalian jalan-jalan.”</i></p> <p><i>“Kebetulan Diajeng, tadi aku belum minum, kok seperti ada yang aku tunggu. E, Rubiyem, minumanku kopi perasan tadi dijadikan dua gelas dan bawa ke sini, sarapanku roti mentega</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>karo cêploké mâtâ sapi kaé ladèknâ pisan!”</p> <p>“Inggih, Bêndârâ.”</p> <p>“Lo, kok bodho têmên kowé iku, rak iyâ diêngêt dhisik, mosok, kok wédang adhêm mêngkéné mêksâ koladèkaké waé. Lo, lo, pèrêsané iki waé ngêtên.”</p> <p>“Sumânggâ Bêndârâ, sampun.”</p> <p>[10]</p> <p>“Méjané iki mau âpa durung kosrêbèti é, Yêm?”</p> <p>“Sampun, Bêndârâ.”</p> <p>“Kok isih ngêrês têmên mêngkéné. Wédang sapanunggalané iki dokoknâ kênap kono, gèk njupukâ lap kânâ, méjâ iki lapânâ manèh kang rêsik!”</p> <p>“Bok inggih sampun tâ Mbakyu, kok kados tamu sintên.”</p> <p>“Yo bèn Dhiajêng, mundhaké patuh, tuman kurang nastiti, awit miturut kang kasêbut layang cariyos anèh, karangané suwargi tuwan Wintêr, batur iku pêpadhané kâyâ déné jam, kudu ora kêna têtat pamutêré. Dadi aku iki ora srêngên. Ayo Dhiajêng wédangé diombé, rotiné [11] dipangan! Mangan iku yèn ânâ réwangé rak énak.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kâlâ wau kulâ inggih dèrèng ngombé wédang. Punikâ wau kulâ sawang saking katêbihan, kok sajak wontên ingkang karaos-raos ing galih, nggalih-galih punâpâ tâ, Mbakyu?”</p> <p>“Anu Dhiajêng, iki mau sasuwéné aku nonton kêmbang-kêmbang, nggagas, déné wong wadon iku diupamakaké kêmbang, kang kanggoné mung sadhélâ ora ânâ, malah aji godhong lumbu lan lêmbyung, géné kêna digudhang sartâ dikêlâ, pãdhâ bisâ dadi pirantining pangan sarananing panguripan, yèn wong</p>	<p><i>dan telur matasapi itu dibawa sekalian!”.</i></p> <p><i>“Iya, Nyonya.”</i></p> <p><i>“Lo, kok bodoh sekali kamu itu, ya dipanaskan dulu, masak minuman dingin seperti ini masih kamu hidangkan saja. Lo, lo, perasaan ini saja yang dipanaskan.”</i></p> <p><i>“Silakan Nyonya, sudah.”</i></p> <p>[10]</p> <p><i>“Apa mejanya tadi belum kamu bersihkan, Yem?”</i></p> <p><i>“Sudah, Nyonya.”</i></p> <p><i>“Kenapa masih kotor sekali seperti ini. Minuman dan lainnya ini kamu taruh di meja, lalu ambil lap sana, meja ini dilap lagi yang bersih!”</i></p> <p><i>“Sudahlah (Mbakyu)⁴, seperti tamu siapa.”</i></p> <p><i>“Tidak apa-apa Diajeng, supaya lebih patuh, terbiasa kurang teliti, karena menurut yang disebutkan dalam buku cerita aneh, karangannya almarhum tuan Winter, pembantu itu diibaratkan seperti jam, harus tidak telat berputarnya. Jadi aku tidak marah. Silakan Diajeng minumannya diminum, rotinya [11] dimakan! Makan itu kalau ada temannya kan (terasa) enak.”</i></p> <p><i>“Iya, (Mbakyu)⁴, tadi saya juga belum minum. Tadi saya lihat dari kejauhan, seperti ada yang dirasa di dalam hati, sedang memikirkan apa (Mbakyu)⁴?”</i></p> <p><i>“Begini Diajeng, tadi itu selama aku melihat bunga-bunga, (aku) berpikir bahwa wanita itu diibaratkan bunga, yang manfaatnya hanya sebentar saja tidak ada, lebih bermanfaat daun talas dan daun kacang panjang, karena dapat digudhang dan dimasak sayur, dapat dijadikan makanan untuk bertahan hidup. Kalau (hidup) para</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>wadon iku salawasé mung pàdhà pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmung[12]kus tuwin mêmincuk. Anané kâyâ mêngkono iku, pamikirku sababé ora ânâ manèh-manèh kajâbâ mung sâkâ pârâ wadon bângsâ Jâwâ iku durung pàdhà cârâ kalêbokaké marang pamulangan, dadi ora duwé kapintêran kang kêna kanggo sarânâ ngupâyâ panguripan kalawan ngadêg dhéwé karo kang bisâ nyukupi.</p> <p>Aku sukur bangêt maring Pangéran sartâ nuwun bangêt marang pitulungané Kangjêng Guprêmèn, déné sinungan kapintêran kang kêna dakanggo ngupâyâ pangan wus nyukupi, ora ânâ bédané karo wong lanang-lanang kang wêton sâkâ pangajaran-pangajaran, dadi ora milu dilêbokaké ing paribasané pârâ bijaksânâ wong wadon suwargâ nunut, déning panguripané mung sarânâ nunut-nunut, sawusé kâyâ mangkono.</p> <p>Sanadyan a[13]wakku dhéwé wus ora kalêbu tinitah dadi wong nunutan, nanging aku iyâ ugâ isih bangêt prihatin, déné bangsaku pârâ wadon kang akèh-akèh, kabèh isih pàdhà dadi wong nunutan, kongsi pàdhà pinadhakaké godhong piranti kanggo mêmungkus tuwin mêmincuk. Mulané kapriyé bisané pârâ bangsaku wong wadon banjur pàdhà barêng maju-maju marang pangajaran, supâyâ drajading angupâyâ sandhang pangan bisâ pàdhà ora ânâ bédané karo pârâ wong lanang, dadi banjur bisâ masang bandêrâ kalawan ngadêg jêjêg, âjâ kok sajêgé mung kâyâ angganing bocah suson, ora kêna pisah karo rénané. Wong wadon sêmono ugâ, yèn tininggal ing wong lanang,</p>	<p>wanita selamanya hanya diibaratkan seperti daun alat untuk membungkus [12] dan (memincuk)⁵. Adanya hal seperti itu, menurut saya penyebabnya tidak ada lagi selain hanya dari para wanita Jawa yang belum mendapatkan pendidikan, sehingga tidak mempunyai kepandaian yang dapat digunakan sebagai sarana untuk mempertahankan hidup dan berdiri sendiri (berdampingan) dengan (orang) yang dapat mencukupi (kebutuhannya). Aku sangat bersyukur kepada Allah dan sangat berterima kasih kepada pertolongan Kanjeng Gupremen, karena mendapatkan kepandaian yang dapat digunakan untuk mencari makan sudah (dapat) mencukupi, tidak ada bedanya dengan laki-laki lulusan dari pendidikan. Jadi, tidak termasuk dalam peribahasa para bijaksana wong wadon suwarga nunut, bahwa kehidupan (para wanita) hanya menumpang-numpang, akibatnya seperti itu. Meskipun aku [13] sendiri sudah tidak termasuk (orang) yang ditakdirkan menjadi orang yang menumpang, tetapi aku juga masih sangat prihatin, bahwa bangsaku para wanita masih banyak yang menjadi orang numpangan, sampai diibaratkan sebagai daun alat untuk membungkus dan (memincuk)⁶. Oleh karena itu, bagaimana caranya bangsaku para wanita kemudian bersama-sama maju untuk mendapatkan pendidikan, supaya derajadnya dalam mencari nafkah dapat sama, tidak berbeda dengan laki-laki. Kemudian, dapat hidup bebas dan mandiri, jangan selamanya hanya seperti anak yang masih menyusui, tidak dapat pisah dengan ibunya. Wanita seperti itu juga, jika ditinggal oleh laki-</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>banjur katon bangêt kapirané, mulané sâyâ suwé sâyâ bangêt a[14]pês sartâ asoré, wong lanang sâyâ bangêt sawênang-wênangé.”</p> <p>“Inggih Mbakyu, kaluhuran sangêt dhawuh panjênêngan sadâyâ wau, nanging punikâ tumrap ingkang sampun kabukâ manahipun, inggih kados panggalih panjênêngan punikâ. Déné ingkang dèrèng kabukâ manahipun, manawi nyumêrêpi kula kaliyan panjênêngan punikâ, malah sami kirang rênâ, anyênyédâ, cariyosipun: sami amastani, nyamah-nyamahakên pangaji, dupèh tiyang èstri lang-lêng kêkésahan ijèn, wêworan nyambut damêl tunggilâ kaliyan tiyang jalêr, dipunanggêp cêpak sangêt sambékalanipun, botên wontên parlunipun tiyang èstri gadhah kasagêdan, anggêr sampun sagêd ngliwêt, kêlan sampun cêkap. Ti[15]yang èstri sagêdâ njârâ langit inggih namung badhé kanggé ngèngèr bojo.”</p> <p>“Iyâ bènêr kandhamu Dhiajêng, yèn pârâ wadon kang akèh-akèh pàdhâ durung kabukâ atiné, déné unduring sêdyâ marang pangajaran mung sâkâ sabab kalingan ing pèpadhang panduluné, yaiku mung sumêlang marang tanduking tindak âlâ lan luput, kang kâyâ mangkono iku têtélâ sâkâ bangêt ing bodhoné. Aku kèlingan dhèk uwakmu, bapak arêp karsâ nglêbokaké sêkolah aku, pârâ sanak sadulur kang wus anglêkâ marang wêwatêkan cârâ kunâ, akèh kang pàdhâ nyênyédâ, iyâ kâyâ kang kokandhakaké mau kaé, nanging bapak panggalihé kêkah sartâ bakuh bangêt, kabèh-kabèh kang pàdhâ nyulayani karsané, mung dipadhakaké gu[16]rêm thêthèkèr,</p>	<p>laki kemudian terlihat sangat kerepotan, jadi semakin lama semakin sengsara [14] dan rendah, (kemudian) laki-laki semakin sewenang-wenang.”</p> <p>“Iya (Mbakyu)⁴, benar sekali semua perkataan Anda tadi, tetapi itu untuk yang sudah terbuka hatinya, iya seperti pemikiran Anda tadi. Untuk yang belum terbuka hatinya, jika mengetahui (pemikiran) saya dan Anda tadi, banyak yang kurang suka (dan) menjelek-jelekan, katanya: saling menyebut (bahwa) meremehkan harga diri, karena (seorang) wanita berpergian ke mana-mana sendirian, bercampur pekerjaan bersama laki-laki, (sehingga) dianggap sangat dekat dengan bahaya. Tidak ada manfaatnya wanita mempunyai kepandaian dan keterampilan, yang penting sudah dapat menanam nasi (dan) memasak sayur, sudah cukup. [15]</p> <p>Wanita menjadi pintar, hanya akan digunakan (untuk) mengabdikan kepada suami.”</p> <p>“Iya benar perkataanmu Diajeng, jika para wanita kebanyakan belum terbuka hatinya, karena kurangnya kemauan terhadap pendidikan disebabkan ketidaktahuan, yaitu hanya khawatir melakukan perbuatan yang buruk dan salah yang seperti itu sangat jelas kebodohnya. Aku teringat ketika pamanmu, bapakku mempunyai keinginan akan memasukan aku ke sekolah. Para saudara yang sudah terbiasa dengan cara kuna, banyak yang mengejek, ya seperti yang kamu bilang tadi, tetapi bapak pemikirannya sangat kuat dan (pendiriannya) tetap, semua yang mengeluhkan keinginannya, hanya diibaratkan (gurem [16] thetheker)⁶.</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Teks SKK</i> Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling <i>Terjemahan Teks SKK</i>
<p>pangandikané bapak mangkéné: lakuning bocah wadon pãdhã diajokaké marang pangajaran pãdhã disumêlangaké marang prakãrã anglakoni panggawé ålå, iku luput bangêt. Dhasaring kalakuan ålå ora pisan-pisan bakal kandhêg sãkã rapêting gêgêdhong sartã kukuhing kêkunci, mãngsã kurangã pãrã putri putraning panjênêngan nãtã, kang wus ora kêkurangan wingiting pamingité, éwã déné akèh baé kang pari pêksã isih bisã ngrusak kêkancingané lawang tundhã sêsãngã. Karo déné manèh Gusti Allah iku wus asipat ngadil, anggoné anitahaké marang sawiji-wiji, kodraté wus kalawan sarwã sampurnã. Kãyã tã wong wadon iku kabèh samubarangé sarwã ringkih, wong lanang iku kabèh pãdhã sarwã santo[17]sã, sartã ora ånã wong lanang kang ora pãdhã nduwèni kamélikan marang wong wadon anom kang bêcik rupané, mulané sakèhing wong wadon kabèh wus pãdhã pinaringan andar-bèni prabãwã kang luwih gêdhé, yaiku sakèhing wong lanang, kabèh satêméné pãdhã nduwèni rãsã wêdi kãyã wêdiné sato galak anggoné arêp nandukaké patrap kang murang tãtã marang wong pãrã wadon iyã sanadyan marang wong wadon kang wus têtélã ålå kalakuané, kãyã tã bangsané talèdhèk sapanunggalané, lah paédahé åpã pãdhã amêmékani prakãrã kang kãyã mêngkono, arak mung tuwas-tiwas mêmagoli panggolèking sandhang pangan kang dadi wosé parluning ngurip.”</p> <p>“O inggih Mbakyu, inggih, kaluhuran sangêt dha-</p> <p><i>Kênயã Kêbukã. 2</i></p>	<p><i>Bapak berkata seperti ini: langkah anak perempuan diajukan ke pendidikan, dikhawatirkan pada masalah akan melakukan perbuatan buruk, (yang) (seperti) itu sangat salah. Dasar (dari) perbuatan buruk tidak sekali-kali akan berhenti dari rumah yang sudah rapat (perlindungannya) dan kunci yang kokoh, apa kurangnya para putri anaknya para raja, yang sudah tidak kekurangan dalam memberikan perlindungan, tetapi masih banyak yang memaksa merusak kunci pintu berlapis sembilan. Apalagi Tuhan itu sudah bersifat adil, dalam menakdirkan setiap makhluk-Nya, takdirnya sudah serba sempurna. Seperti wanita itu semuanya serba rentan, laki-laki itu semua serba kuat, [17] dan tidak ada laki-laki yang tidak mempunyai keinginan untuk memiliki wanita muda yang berparas cantik. Oleh karena itu, kebanyakan wanita sudah diberikan (rasa) toleransi (dan) wibawa yang lebih besar, yaitu kebanyakan laki-laki sejatinya mempunyai rasa takut seperti takutnya terhadap hewan galak, ketika akan melakukan perbuatan yang kurang baik kepada para wanita. Meskipun, kepada wanita yang sudah jelas buruk kelakuannya, seperti penari dan yang lainnya. Lah apa manfaatnya berbuat yang seperti itu? hanya akan membuat tertundanya pencarian nafkah yang menjadi pentingnya kehidupan.</i></p> <p><i>“O ya (Mbakyu)⁴, iya, bagus sekali apa yang dikatakan</i></p> <p><i>Kenya Kebuka. 2</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>[18]wuh pangandikanipun uwå punikå, tåndhå yêktinipun, kulå punikå wiwit kålå taksih sêkolah ngantos dumuginipun kulå nyambut damêl punikå, botên naté wontên tiyang jalêr ingkang purun anandukakên patrap murang kråmå, sâyå kancå-kancå kulå tunggil nyambut damêl, punikå ngingêtakên kémawon sami botên purun, kajawi manawi pinuju sawêg rêmbagan bab padamêlan.”</p> <p>“Akuå kaé rak iyå mêngkono ugå Dhiajêng, nanging wong bangsaku wong Jåwå iku isih akèh bangêt kang asor sartå nisthå bangêt tékadé, tandhané yèn duwé anak wadon, wiwit cilik kêkudangané, “Kowé bésuk laki åpå gêr?”</p> <p>“Aku laki ondêr, dhistrik, kliwon, ênggung.”</p> <p>Dadi iku nduwèni tégês, yèn kacukuping sandhang pangan[19]é, kajèn kèringané, têtêp mung kawêngku ånå pangwasaning wong lanang, kok ora pisan-pisan kinudang-kudang, bisåå golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi, kåyå tå: “Aku bésuk dadi guru Pak”, “Dadi klèrêk Bu”, “Dadi dhoktêr Pak”, “Dadi komis pos Bu.”</p> <p>Karo déné manèh mungguhing wong pintêr, prakårå laki iku rak dudu prakårå kang wajib dijagakaké, awit yèn kurang pratitis ing pamatarané kalawan sampurnå, malah dadi marganing kasangsarané kang kaluwih-luwih gêdhé, amargå wong laki iku anyonggå gégawan kang luwih abot, ananggung panggawé kang luwih pakéwuh. Ananging barêng pårå wong wadon kang akèh-akèh mung pådha pinikir kalawan gampang, sartå ènthèng bangêt, awit tékadé mung arêp nunut mangan, nu[20]t nyandhang, mulané pårå</p>	<p>[18] oleh paman tersebut. Tanda kebenarannya, dimulai ketika saya masih sekolah sampai sudah kerja, tidak pernah ada laki-laki yang mau melakukan tindakan yang kurang baik, apalagi teman-teman saya yang satu tempat kerja, melihat saja tidak mau, melainkan jika sedang rapat berkaitan dengan pekerjaan.”</p> <p>“Aku pun seperti itu juga Diajeng, tetapi bangsaku orang Jawa itu masih sangat banyak yang rendah dan hina tekadnya, tandanya ketika mempunyai anak perempuan, sejak kecil di harapkan,</p> <p>“Suami seperti apa yang kamu inginkan besuk, anakku?”</p> <p>“Aku mau menjadi istrinya seorang asisten pejabat atau lurah.”</p> <p>Jadi artinya kalau tercukupkannya nafkah (dan) [19] kehormatannya tetap hanya berada di bawah kekuasaan laki-laki, tidak sekali-kali berharap dapat mencari nafkah sendiri yang dapat mencukupi, seperti:</p> <p>“Aku besuk jadi guru Pak”,</p> <p>“Jadi sekretaris Bu”,</p> <p>“Jadi dokter Pak”,</p> <p>“Jadi sekretaris kantor pos Bu”.</p> <p>Apalagi, untuk wanita pintar, masalah suami itu bukan masalah yang wajib diandalkan, karena jika dalam berpikir kurang tepat dan sempurna, akan menjadikan penyebab kesengsaraan yang lebih besar, karena suami itu menanggung pekerjaan yang lebih berat (dan) menanggung tanggung jawab yang lebih besar. Namun, ketika kebanyakan para wanita berpikir dengan sangat mudah dan ringan, dikarenakan tekadnya hanya akan menumpang makan, menumpang [20] berpakaian, jadi</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>wong lanang iyâ banjur ènthèng sartâ gampang bangêt pamikiré marang wong wadon, banjur sawênang-wênang, sakarsâ-karsâ, wayuh papat, wayuh limâ, sanadyan ora pisan-pisan sêmbâdâ, sartâ pâra wadoné pâdhâ nandhang pâpâ sangsârâ, kawêlas asih, kaèsi-èsi, iyâ ora pisan-pisan dirasakaké, mung dipikir gampang sartâ pinikir ènthèng, anggêpé dupèh wong nunut-nunut baé, pangrasané bilainé ora sok mbalik marang awaké dhéwé, tuwin marang anak putuné, kupiyané kâyâ kang dakcaritakaké ing ngisor iki.”</p>	<p><i>laki-laki menggampangkan pula pemikirannya terhadap wanita. Kemudian (bertindak) sewenang-wenang, semaunya sendiri, beristri empat, beristri lima, meskipun tidak mampu (menghidupi), dan para wanita merasakan kesengsaraan, (perlu) dikasiani, (dan) diolok-olok. (Laki-laki) tidak pernah menghiraukan, (wanita) hanya dipikir dengan mudah dan ringan, anggapananya karena (hidup) (seorang) (wanita) hanya menumpang-numpang saja, dikira akibat dari perbuatannya itu tidak sering kali kembali kepada dirinya sendiri dan suatu saat pada anak cucunya, contohnya seperti yang akan aku ceritakan di bawah ini.”</i></p>
<p style="text-align: center;">Tuladan kang Kapisan</p> <p>Ânâ sawijining abdi dalêm jajar kêparak jênêng Ki Dêrmâ [21] Tadhah pamêtuné ing dalêm sêsasi f 6, nanging wus êntèk ânâ ing têbasan. Ki Dêrmâ Tadhah sanadyan isih nom, bangêt kêsêd sartâ sungkanan. Nuju sawijining dinâ duwé karêp arêp rabi, sing dikarêpaké bocah wadon tilas pâra nyai, rupané bêcik, nanging ora ngêrti mârâ laku-lakuné ngupâyâ sandhang pangan, wus anggoné pâra nyai gawéné mung èjlèg ngalor-ngidul dadi kongkonan.</p> <p>Bocah wadon iku barêng ditakokaké marang bâpâ biyungé, bâpâ biyungé bungah bangêt, déné anaké payu laki pyai, mulané énggal diulungaké ing tangan loro, ora nganggo pinikir yèn</p>	<p style="text-align: center;">Contoh yang pertama</p> <p><i>Ada salah satu prajurit kraton, abdi raja bernama Ki Derma [21] Tadhah mempunyai penghasilan sebulan sebanyak f 6, tetapi sudah habis (untuk) membeli kebutuhan dengan membayar terlebih dahulu sebelum menerima barangnya. Meskipun masih muda, Ki Derma Tadhah orangnya sangat malas dan tidak mau bekerja keras. Pada suatu hari (ia) berkeinginan menikah, yang di dambakan (adalah) seorang wanita mantan nyai, yang berparas cantik. Namun, (Ki Derma Tadhah) tidak mengetahui pekerjaan (wanita) (tersebut), para nyai kerjanya hanya pergi kesana-kemari menjadi suruhan.</i></p> <p><i>Nyai tersebut ketika dilamar, bapak ibunya sangat senang karena anaknya disukai (oleh) laki-laki terhormat, sehingga (lamaran) (tersebut) cepat diterima. (Orang tuanya) tidak berpikir panjang, kalau</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>pyai iku, ora marêgi sartå wong omah-omah iku akèh kabutuané, sâyå lawas sâyå rowå, tuwin sâyå mu[22]ndhak batihé, ora nganggo ngungak balonjå mung f 6 sêsasi, iku pantêsé mung cukup kanggo ngingu kuthuk, pangan golèk dhéwé, sandhang ora nganakaké. Ki Dêrmå Tadhah iyå mêngkono ugå, pangrasané wong rabi iku parluné mung bakal darmå kongkon, darmå sênêng, ora ngirå yèn bojo iku nganggo ngingoni, nyandhang, sartå lawas-lawas bakal ånå uyahané mundhak cacah jiwané.</p> <p>Cêkaking kândhå, Ki Dêrmå Tadhah kêlakon rabi. Barêng wus lawas sâyå bangêt kacingkrangané, katambahan banjur anak-anak barang, iku sâyå kaluwih-luwih malaraté, jariké sambungan baé, gëntên nganggo, mangan mung sapisan ora warêg baé, ora ajêg. Barêng wong tuwané Nyi Dêrmå Tadhah nyumurupi kahanané anaké, kêduwungé sartå [23] gêgêtné satêngah mati, kaku atiné anaké banjur disatru sisan, ora gëlêm sâpå aruh. Ki Dêrmå Tadhah susahé wus ora kirå-kirå, sadinå-dinå mung klêmahan, lali pasêbané, kang wadon dhêlag-dhêlêg, thêngar-thêngêr, anaké pâdhå ngrêngan anangis.</p> <p>Ing kono Ki Dêrmå Tadhah mêtu budiné, gaduging ihtiyaré ora ånå manèh-manèh kajåbå mung rabi manèh golèk råndhå kang råðå</p>	<p><i>orang terhormat belum tentu dapat menghidupi dan berumah tangga itu (mempunyai) banyak kebutuhan (yang) semakin lama semakin berat dan semakin bertambah [22] jumlah anggota keluarganya. Tanpa melihat penghasilannya, yang sebulan hanya f 6, itu pantas hanya cukup untuk memelihara anak ayam. (Sedangkan), (untuk) makan mencari sendiri dan tidak mampu membeli pakaian baru. Ki Derma Tadhah (berpikiran) demikian juga. (Ia) mengira orang menikah itu hanya perlu memerintah, yang penting senang, tidak berpikir kalau istri juga harus dinafkahi, dan lama-kelamaan akan bertambah anggota keluarganya.</i></p> <p><i>Pendek cerita, Ki Derma Tadhah akhirnya menikah. Ketika sudah lama (menikah), terasa sekali kesulitannya, kemudian ditambah (ia) mempunyai anak yang semakin menambah melarat. (Ia) (memakai) jarit sampai disambung dan bergantian dalam memakainya, makan hanya sekali (sehari) (dan) (itu) (pun) tidak mengenyangkan. Ketika ibunya Ki Derma Tadhah mengetahui keadaan anaknya, (ia) [23] menyesal setengah mati (dan) sangat marah. (Kemudian), anaknya dibenci (dan) tidak mau berbicara dengannya. Kebiasaan Ki Derma Tadhah semakin buruk, sehari-hari hanya bermalas-malasan, lupa dengan tanggung jawabnya. (Sedangkan), istrinya hanya merenung (dan) lelah, (karena) anaknya tidak henti-hentinya menangis.</i></p> <p><i>(Dalam) (situasi) (seperti) (itu), Ki Derma Tadhah keluar akalnya, pemikirannya tidak lain kecuali hanya menikah lagi mencari janda yang agak</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>mobit. Kêbênêran ing sacêdhaké kono âna randha mondhok lagi têka nyar-anyaran. Pagawéyané ngobèng mbathik mênyang Pacinan, pamêtuné sadina racak-racaké f 0,75, duwé sandhangan rangkep-rangkep, banjur diirik-iriki, pangarahé diréwangi mbaludhus. Suwé-suwé kèlakon dipèk bojo, sanadya[24]n mbok pangobèng iku wus kalèbu jênêng wong blatèr, nanging rèhning wong wadon nganggo sarawungané mung bangsa wong kang ora gèpok sénggol karo pangajaran, dadi adoh marang pangulahing budi kapriyatnan, tangèh bisâ awêruh marang karêpé Ki Dêrma Tadhah, êwâ déné ora pisan-pisan pinikir, anané mung ngèlingi laki pyai.</p> <p>Ki Dêrma Tadhah bungahé ora karu-karuan, déné diujâ sartâ disludhah saanak bojoné, yèn âna kêkurangané diréwang-réwangi nggêgadhèkaké. Mbok tuwâ wêruh bangêt marang awaké, ora nganggêp maru, dianggêp lélurah, âpa barang gawé kang kèthèr dicandhak, ditandhangi, ora étung sayah. Ki Dêrma Tadhah ngaji pupung, mung mangan, turu, u[25]ra-ura, loop-laop. Lawas-lawasi dina, suwéning-suwé, wong maru, mêsthi ora âna tinêmuning pirukuné, malah cêpak bêngkrik cêcongkrahamé, labêt sâka cawanging atiné kang lanang, wuwuh imbuh anggoné ngandhêg mbok tuwâ wus ndungkap lèkkê, mbok ênom atiné</p>	<p>kaya. Kebetulan di dekat rumahnya ada janda yang baru saja datang dan mengontrak rumah. Pekerjaannya (menjadi) buruh batik di Pacinan, penghasilannya sehari sebanyak f 0,75. (Janda) (tersebut) mempunyai pakaian banyak, kemudian dilirik (oleh) (Ki Derma Tadhah). (Demi) tujuannya tersebut, (ia) sampai merayu-rayu. Lama-kelamaan akhirnya (janda) (tersebut) menjadi istrinya.</p> <p>Meskipun, [24] janda buruh batik tersebut termasuk orang yang pintar bergaul, tetapi karena seorang wanita pergaulannya hanya dengan orang-orang yang tidak tahu-menahu tentang pendidikan, jadi jauh dari pemikiran pintar. (Ia) tidak dapat mengetahui keinginan (sebenarnya) dari Ki Derma Tadhah. Tidak sekali-kali berpikir, adanya hanya mengingat (Ki Derma Tadhah) orang terhormat.</p> <p>Ki Derma Tadhah merasa senang sampai tidak tergambarkan, karena dilayani dan dijamu oleh anak (dan) istrinya. Jika ada (kebutuhan) yang kurang, (istrinya) sampai menggadaikan (barang). Istri tua tahu benar tentang (keadaan) dirinya, (dia) tidak menganggap dirinya dipoligami. (Suaminya) dianggap tuan. Pekerjaan apa pun yang belum selesai, diselesaikan tanpa mengenal lelah. Ki Derma Tadhah memanfaatkan keadaannya, (kerjaannya) hanya makan, tidur, (dan) bersenang-senang. [25] Semakin lama, orang berpoligami pasti tidak ada rukunnya, cepat dekat dengan perselisihan karena suaminya berhati dua. (Istri muda) dalam menahan (perasaannya) (terhadap) istri tua sudah pada batasnya. Hatinya</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>ribêt bangêt. Kang sapisan ora bêtah ngênêp panasing ati, kang kaping pindho duwé kirâ yèn wus mêsthi kêbrukan dikon nyanggâ kabutuané wong saomah ing sadina-dinané, sartâ nragadi wong duwé anak, ragadé akèh, bauné akèh. Balik dhèk biyèn, sanadyan gèlêm mamikalah dhuwit sawatârâ, nanging bisâ olèh ngalap bau sukuné. Awit sâkâ iku mbok nom banjur plêng-klalêng nglungani ngalih panggonan, niyaté mung pisahan karo [26] lakiné, pêpusané, sing wus kêbanjur modhal-madhul iyâ uwis.</p> <p>Kocapâ Ki Dêrmâ Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, ribêd bangêt, rumâsâ kélangan pangan, mulané polahé gêdabigan anibâ tangi, mênggah-mênggèh tansah unjal ambêgan. Pêpunting tékadé mati urip mung niat ngêtutaké mênayang ngêndi sapanané mbok nom, dhasar ing kono iku dudu omahé dhéwé, wong iyâ isih mondhok. Prakârâ mbok tuwâ iyâ mângsâ bodhoâ, mati karêpmu, urip karêpmu, awaké wèk rak iyâ abot awaké dhèwèk. Têlak karo anak iku jaré abot anak, nanging tumrapé wong wayuh têkâ abot têlak, dadi ngungkuli kéwan galak, sagalak-galakaning ma[27]can, ora kolu nguntal anaké.</p> <p>Sawusé mêngkono, Ki Dêrmâ Tadhah banjur lungâ blênyêng, tut buri mbok nom. Mbok tuwâ kari sangsârâ. Sâkâ gêdhéning susahé, kongsi kâyâ wong gèndhêng, lêngang-lêngong, lêngar-lêngêr, ora bisâ,</p>	<p>sangat bingung, yang pertama tidak kuat menahan kecemburuan, yang ke dua sudah mengira kalau pasti menanggung kebutuhan sehari-hari orang serumah dan membiayai anak dari istri tua yang membutuhkan banyak biaya dan tenaga. Kalau menilik ke belakang, ketika berhenti sementara dalam mencari uang, masih punya waktu untuk beristirahat. Oleh karena itu, istri muda lalu pergi tanpa pamit meninggalkan rumah, niatnya hanya berpisah dengan [26] suaminya dan berusaha ikhlas merelakan semua yang sudah terlanjur berantakan.</p> <p>Diceritakan, sesudah perginya istri muda, Ki Derma Tadhah sangat kebingungan, sangat sedih, sangat susah, (dan) merasa kehilangan sumber makanan. Akibatnya, tingkahnya jatuh bangun (dan) (merasa) lelah selalu menarik nafas. (Ki Derma Tadhah) bertekad hidup mati hanya niat mengikuti kemana perginya istri muda, apalagi yang ditempati bukan rumahnya sendiri melainkan masih mengontrak. Masalah istri tua hanya masa bodoh, mati terserah, hidup pun terserah. Hidup istri tua tidak lebih berarti dibandingkan hidupnya sendiri. Katanya, (diantara) (pilihan) cerai dan anak itu akan memilih anak, tetapi untuk orang yang berpoligami tentu akan memilih cerainya. Jadi, (diibaratkan) melebihi galaknya hewan, (karena) segalak-galaknya macan [27], tidak tega memakan anaknya sendiri.</p> <p>Setelah itu, Ki Derma Tadhah pergi tanpa pamit, mengikuti perginya istri muda. Istri tua merasakan kesengsaraannya. Akibat dari sangat sedihnya sampai-sampai seperti orang gila, melamun, berdiam diri, tidak dapat</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>caturan. Rinâ wêngi tansah adus êluh, tânggâ têparoné pâdhâ wêlas ndulu, ânâ kang wêwèh bêras, bumbu, lêngâ kanggo diyanan, lan sapanunggalané iyâ mung sakadaré. Ora antârâ suwé banjur manak, kang réwang mung tânggâ-tanggané, sapirâ gêdhéné kasangsarané sartâ pâpâ cintrakané mbok tuwâ tanpâ upâmâ, iku jênêng ora mati, ora urip, margâ ing atasé duwé anak mung dhéwé êngklèkâ kélé-kélé ora ânâ réwangé kang bisâ têtulung ing karibêdané. Ânâ ugâ [28] réwangé nanging anaké dhéwé tur isih cilik-cilik, rinâ wêngi mung tansah nangis nggiyêng, déning luwé wêtêngé kongsi nglêntéré.</p> <p>Ki Dêrmâ Tadhah wus mungkur gangsir ora pisan-pisan kèlingan maranganakbojoné, malah kalungguhané iyâ uwis diundur, sabab têtêlâ wus nglirwakaké ing gawéné. Mbok ênom iyâ ugâ, barambang karo jaé, pâdhâ déné kasangsarané, déning sâyâ suwé sâyâ ngrêgiyêg amiyêg-miyêg anggoné nyanggâ tadhahé Ki Dêrmâ Tadhah, sâkâ ora mung ngêlungaké sêgâ iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbéné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêksâ lèrèn ora bisâ mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik. Ki Dêrmâ Tadhah mung kari kathok thok.</p>	<p><i>berbicara, (dan) siang malam selalu menangis. Para tetangga yang mengetahui (keadaannya) mengasihaninya, (kemudian) ada yang memberi beras, bumbu, minyak tanah, dan lainnya walaupun hanya sekadarnya.</i></p> <p><i>Tidak begitu lama (setelah kepergian suaminya), istri tua melahirkan. (Persalinannya) hanya dibantu para tetangganya. Betapa sangat sedih dan kesulitan istri tua tidak tergambarkan, dapat dikatakan mati pun tidak, hidup pun juga tidak, karena mempunyai anak hanya digendhong sendirian, tidak ada yang membantu kerepotannya. Jika ada [28] yang membantu itu pun anaknya sendiri yang masih kecil. Siang malam (anaknya) menangis terus-terusan sampai lemas karena perutnya lapar.</i></p> <p><i>Ki Derma Tadhah sudah tidak mau bertanggung jawab (dan) tidak sekalipun teringat kepada anak (dan) istrinya. Apalagi (ia) sudah dikeluarkan dari pekerjaannya, karena sudah jelas mengesampingkan pekerjaannya. Istri muda juga (mengalami) (kesulitan). Bawang merah dan jahe (yang) (dimilikinya) semakin berkurang, karena semakin lama semakin berat dalam menanggung makan suaminya. (Suaminya) tidak mensyukuri (masih) (dapat) (makan) (dengan) nasi (dan) ikan. (Ia) juga merokok, berjudi, sampai kemben dan tapih (yang) (dikenakan) (istrinya) sambungan, jadinya (ia) terpaksa berhenti tidak dapat berangkat ke Pacinan untuk bekerja membatik. (Sedangkan), Ki Derma Tadhah hanya (mempunyai) celana saja.</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>Kâyâ [29] ngono mau nganggo banjur kêjujul-wuwul, yaiku mbok nom kêna prakara digugat marang juragané, nggoné nggawâ sanggan bathikan, sêsawit digadhèkaké, karampungané katrap ing paukuman kunjara lawasé rong sasi. Ing kono Ki Dêrma Tadhah jênêng kêpalu kêpênthung, tambuh-tambah paraning karêpé, wêkasan mung thingak-thinguk cêthunthungan kâyâ ênthung.</p>	<p>(Kehidupan) (yang) (sudah) (susah) seperti [29] itu, masih bertambah-tambah, yaitu istri muda terkena perkara digugat oleh juragannya, karena (bertanggung jawab) membawa batik dan jarit yang telah digadaikan. (Perkaranya) terselesaikan dengan dikenakan hukuman penjara selama dua bulan. (Keadaan) (tersebut) (membuat) Ki Derma Tadhah dapat diibaratkan (sudah jatuh tertimpa tangga)⁷. Bertambah-tambah keinginannya, berakhir (dengan) tidak mendapatkan apa pun (hanya) menoleh kesana-kesini seperti kepompong.</p>
<p>Tuladan kang Kaping Pindho</p> <p>Âna sawijining kawula dalêm pamagang jênêng Radèn Pamalih, anaking abdi dalêm mantri gladhag. Radèn Pamalih kêbênêr dadi nom, sartâ wong tuwané wus ajal, kalungguhané digèntèni saduluré kang tuwâ dhéwé. Anggoné suwitâ magang [30] olèh balonjâ sêsasiné f 3. Radèn Pamalih rupané bécik, isih jakâ, nanging kuciwané kurang kapintêran, awit sêkolahé jubêl, sâkâ mokalé, dhêmên ngabotohan, kalantur kongsi tumêkâ tuwâ, dhêmên gombyakan ubyang-ubyungan. Anggêr diulêmi wong duwé gawé, sanadyan tharèthèkan golèk silihan sandhang panganggo, mêsthi jagong, njêngglé dhisik dhéwé. Kêsèt sungkanan, pasébané plêncat kidang, sadina sêbâ, sêpasar ora, sâkâ kêrêp</p>	<p>Contoh yang Kedua</p> <p>Ada salah satu abdi raja pemagang bernama Raden Pamalih, anak dari abdi raja yang pekerjaannya menjadi tukang angkat (barang). Raden Pamalih (adalah) anak termuda dan orang tuanya sudah meninggal. Kedudukannya diganti oleh saudaranya yang paling tua. Raden Pamalih bermagang [30] memperoleh penghasilan sebulan sebesar f 3. (Ia) berwajah tampan dan masih perjaka. Namun, (yang) mengecewakan (ia) tidak begitu pintar, karena pendidikannya tidak diselesaikan disebabkan oleh rasa malas. Kesukaannya berjudi (dan) bersenang-senang (yang) (dilakukan) sampai tua. Setiap kali diundang ke tempat orang yang punya hajat, (ia) pasti datang paling awal meskipun (sampai) mencari pinjaman pakaian ke mana-mana. (Raden Pamalih) orang yang sangat malas, jarang bekerja, sehari kerja lima hari tidak kerja sebab sering</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>karipan. Anané bisâ kalêbu pamagangé, amargâ ing nalikâ iku durung ânâ pranatan magang kudu duwé dhiploma, paugêrané mung guru anak ing abdi dalêm. Panguripané Radèn Pamalih ora kurang kacingkrangan, sabên dinâ tansah [31] karèkèsan.</p> <p>Ing kono duwé tânggâ rândhâ lagi satêngah tuwâ, rupané sêdhengan, omahé bécik. Banjur pakarangané jêmbar, pintêr nyambut gawé, mobit bisâ ubad-ubêd, dhasar lagi thukul rêjêkiné, âpâ barang kang dicandhak, kabèh dadi kauntungané, mulané katon amuwah-muwuh. Radèn Pamalih bangêt kêmcêr ngilêré, sêdyâ ngêpèk bojo marang mbok rândhâ mobit iku, watêsing karêpé, mung sêdyâ rabi pangan, pangarahé ditlatèni, diludhusi, diimuli.</p> <p>Suwé-suwé, rêhning ditêmên-têmêni sêdyané, dhasar rupané bécik isih jâkâ, âpâ manèh adat watak wantuning wong Sâlâ, kayungyun bangêt marang kapriyayèn, irik-irikané mbok rândhâ magang iku dikirâ mêsthi dadi pya[32]i, mulané banjur luntur sihé, kalakon dadi bojoné Radèn Pamalih. Radèn Pamalih anggoné mêmangan énak, ing sadinâ-dinâ tansah ngêmil ora ânâ lèrèn-lèrèné, kongsi kâya bocah mêngtas lârâ lagi ngêmaruki. Ésuk soré slègrang-slègrèng salin sandhang panganggo anyar-anyar, dlèdar-dlèdèr turut lurung, sâya ndalênjêd anggoné</p>	<p>kesiangan. Adanya dapat diterima magang karena waktu itu belum ada peraturan magang (yang) mengharuskan (bergelar) diploma, aturannya hanya anaknya seorang abdi raja. Kehidupan Raden Pamalih tidak kurang kesusahannya, setiap hari hidupnya selalu [31] meminta-minta.</p> <p>(Ia) bertetangga (dengan) seorang janda (berumur) setengah tua, wajahnya biasa, rumahnya bagus, (dan) (mempunyai) halaman luas. (Ia) pintar bekerja (dan) mempunyai banyak akal untuk mencukupi kebutuhannya. Karena sudah menjadi rezekinya, barang apa pun yang dikejar semua menjadi keuntungannya. Oleh sebab itu, (ia) terlihat berkecukupan. Raden Pamalih sangat menginginkannya (dan) ingin memilikinya. (Ia) berniat, janda kaya tersebut akan dijadikan istrinya. Tujuannya menikah hanya untuk (numpong) makan, demi tujuannya tersebut (ia) bersabar dalam merayu janda tanpa punya malu.</p> <p>Semakin lama karena bersungguh-sungguh dengan keinginannya, apalagi (Raden Pamalih) berwajah tampan (dan) masih perjaka, ditambah lagi adatnya orang Sala yang senang dengan orang terhormat. (Janda) (magang) (tersebut) mengira pasti menjadi orang terhormat [32], makanya, (dia) menyukai (Raden Pamalih) (kemudian) bersedia menjadi istrinya. Raden Pamalih makan dengan makanan enak. Setiap hari, (ia) tidak berhenti ngemil seperti anak kecil yang banyak makan karena baru sembuh dari sakit. (Setiap) pagi-sore berganti-ganti pakaian yang baru-baru, (dan) berjalan-jalan sepanjang jalan. (Ia) semakin sering mencari-cari (tempat)</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>jagong ngêblêng-ngêblêng, mbanjir-banjir ngabotohan, pasébané diuwaké. Mbok rándhå sanadyan wus ora kêkurangan anggoné nguja kêkarêpané kang lanang, kâyå tâ: sing rupå panganan, sing rupå sandhang panganggo, sing kasênêngan, mung dilajo åpå kang dadi panujuning atiné, nanging sarèhning wus kalêbu ing paribasan ora ånå kucing marêm déning dhèndhèng, yè[33]n ånå tikus iya mêkså isih ditubruk. Mbok rándhå duwé pangobèng prawan ayu, Radèn Pamalih méliké bangêt, gêni sandhing nganduk, suwé-suwé kêlakon biså katurutan karêpé, kang iku wus kalêbu ing gèndhingan kêmbang jêruk lintang gedhé metu esuk, sayå rinå wong dhêmên sayå kêtarå. Cêkaké lêlakoné Radèn Pamalihkonangan kang wadon. Kang wadon bangêt ing nêpsuné, nanging såkå mung dilêmêsi rêmbug mêmanis, sartå ngarih-arih bangêt pangrimuké, kandhané mung parlu golèk anak, sing dipakolèhaké iya bojoné, rêhning wus titå ora manak, dadi bésuk yèn wus tuwå, ånåå kang ngopèn-opèni yèn ånå sukêrså kité, ngêlu mulésé. Labété wong dhêmên, sartå tunå</p> <p><i>Kênå Kêbukå. 3</i></p> <p>[34] budi déning ora sumurup marang pangajaran, mulané banjur gampang lilihé, ora nyuwalani åpå sakarêpé kang lanang. Kalakon Radèn Pamalih ngêpèk bojo pangobèng</p>	<p>(hajatan) untuk didatangi (dan) semakin sering berjudi. Kegiatan yang seperti itu lebih dipentingkan.</p> <p>Istrinya meskipun sudah tidak kurang dalam melayani keinginan suaminya, seperti: makanan, pakaian, dan apa pun yang menjadi kesukaan suaminya, diturutinya, tetapi karena diibaratkan dalam peribahasa tidak ada kucing puas dengan (ikan) dendeng, kalau [33] ada tikus masih ditabrak. Istrinya mempunyai pegawai buruh batik yang masih perawan dan cantik, Raden Pamalih ingin sekali memilikinya, ibarat api bersanding dengan handuk, lama-kelamaan kesampaian apa yang menjadi keinginannya. (Perilaku) yang seperti itu, tercantum dalam petikan lagu kembang jeruk lintang gedhe metu esuk, semakin hari orang yang jatuh hati, (perilakunya) semakin terlihat. Singkatnya, perilaku Raden Pamalih ketahuan istrinya. Istrinya sangat marah, tetapi hanya cukup ditenangkan dengan perkataan manis dan dengan bujuk rayuan, katanya hanya untuk mempunyai anak, yang diendahkan istrinya, karena sudah takdir tidak mempunyai anak, jadi besuk kalau sudah tua ada yang merawat, jika ada masalah. (Raden Pamalih) terus-terusan meminta. Karena rasa cinta dan kurang</p> <p><i>Kenya Kebuka. 3</i></p> <p>[34] wawasan sebab tidak mendapatkan pendidikan, jadi istrinya mudah luluh hatinya, (sehingga) tidak menolak semua keinginan suaminya. Akhirnya kesampaian, Raden Pamalih menikah dengan pegawai buruh batik</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>prawan ayu. Gêlising kândhâ, banjur anak-anak gumrayah, Radèn Pamalih banjur omah dhéwé awor nunggal mbok nom. Anggoné bisâ omah dhéwé sartâ bisâ ngadêg kêndhilé ênggêng-ênggêngan, iyâ mung sâkâ anggoné ngulêri lan mintêri barang darbèké mbok tuwâ. Radèn Pamalih arang-arang mênyang ênggoné mbok tuwâ, tansah tunggu brok ânâ ing ênggoné mbok nom. Anggèr mênyang ênggoné mbok tuwâ, wus mêsthi ânâ karêpé ing atasé âpâ barang kêkurangané kang kanggo mikir mbok nom saanaké. Sabên-sa[35]bên mêngkono, anggèr mârâ mênyang ênggoné mbok tuwâ wus mêsthi mung arêp nggrêgik, mung arêp ndhidhis, mung arêp ngrêrimuk, cêkaké niyaté mung sakngêrèt. Mbok tuwâ durung krâsâ-krâsâ atiné, sâkâ katandukan patrap kang ngasih-asih, ngêpèk-pèk ati, kêna atiné dirogoh rêmpêlané.</p> <p>Lawas-lawas sapirâ kuwaté bandhané mbok tuwâ, déning mung kanggo <i>njuju sêsêlan botol</i>, iku bêbasané bândhâ kanggo ngingoni wong akèh kang pâdhâ nganggur, sartâ angubungi hâwâ napsuning kasênengan, mulané mbok tuwâ banjur anêmahi kamlaratan, êntèk-êntèkan, prasasati garan gowèng baé ora ânâ kari, têkan omahé kongsi klêbu ing gadhèn. Nanging kang lanang lan mbok nom saanak-ana[36]ké, iyâ sampyuh pâdhâ ugâ nandhang sangsârâ bangêt sâkâ kêkurangané mangan, kongsi wus kêna ingaran ora lumrahing sâpêpadhaning urip. Anggoné suwitâ magang kongsi dipocot, barêng wus kâyâ mêngkono pâpâ cintakané, sartâ</p>	<p>(yang) (masih) perawan (dan) cantik. Singkat cerita, (mereka) (mempunyai) banyak anak. Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap bersama istri muda. (Ia) mempunyai rumah sendiri dan dapat mencukupi makan keluarganya hanya dari mengambil barang dan membodohi istri tua. Raden Pamalih sangat jarang datang mengunjungi istri tua, (ia) selalu bersama dengan istri muda. Setiap kali datang ke rumah istri tua, sudah pasti ada keinginan untuk (mengambil) (barang) (guna) mencukupi kebutuhan istri muda dan anak-anaknya. Sering kali [35] seperti itu, setiap datang ke rumah istri tua, pasti hanya akan memintaminta sampai (barang) yang terkecil (sekali pun), niatnya hanya akan mengambil. Istri tua hatinya belum sadar dari perlakuan(suaminya) yang merayu dengan manisnya. Sudah diberi hati minta ampela.</p> <p>Lama-kelamaan seberapa kuat kekayaan istri tua hanya untuk <i>njuju sêsêlan botol</i>, itu ungkapan (yang) (menggambarkan) kekayaan untuk menghidupi orang banyak yang tidak bekerja dan memenuhi napsu akan kesenangan (mereka), jadinya istri tua menjadi mlarat, (kekayaannya) habis (diibaratkan) (seperti) pegangan yang sudah rusak saja tidak tertinggal sampai rumahnya ikut digadaikan.</p> <p>Akan tetapi, suaminya dan istri muda beserta anak-anaknya [36], turut merasakan kesengsaraan dari kurangnya makan, sampai dapat disebut (hidupnya) tidak layak seperti masyarakat pada umumnya. (Raden Pamalih) dipecat dari magangnya. (Ketika) (hidupnya) sudah sengsara dan</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling <i>Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting</i>	Asiling <i>Terjemahan Teks SKK</i>
<p>sumurup yèn mbok tuwå mung kari igå thok, banjur pêt-kalêmpêt ora tau ngingus marang ênggoné mbok tuwå, mêrtakaké baé ora gêlêm.</p> <p>Ing kono mbok tuwå lagi kråså atiné, wus lumrah watêking wong bângså Jåwå, pådha <i>pupur sawusé bènjut</i>, yaiku mbok tuwå mangêrti yèn kang lanang anggoné ngêpèk bojo awaké iku mung kanggo nambêl kabutuan, kanggo wêwadal kasênêngan, sartå banjur éling yèn wong urip iku ora mung warêg nyawang bojo nom kang durjånå bêbudiné, [37] nisthå kêlakuané, mulané banjur njaluk pêgat. Radèn Pamalih atiné bingung, ora bingung susah prakårå anggoné arêp pisah karo mbok tuwå, lah sårpå kang arêp watang kang wus ora ånå jêjamuré, bingungé mau bab anggoné arêp golèk dhuwit kang bakal kanggo wragading pêgatan. Tinêmuning pamikiré mung bakal lapur supâyå kamiskinaké.</p>	<p><i>mengetahui kalau istri tua hanya tinggal kurus kering, kemudian (Raden Pamalih) berhenti tidak pernah lagi menemui istri tua, berkabar saja pun (ia) tidak mau.</i></p> <p><i>(Keadaan) (tersebut) (membuat) istri tua tersadar, bahwa sudah pada umumnya orang Jawa (memiliki) (watak) (seperti) (ungkapan), pupur sawuse benjut. Maksudnya, istri tua baru menyadari kalau suaminya menjadikan dia sebagai istri hanya untuk mencukupi kebutuhan, menjadi korban kesenangannya, dan kemudian (ia) teringat kalau orang hidup itu tidak hanya kenyang memandangi suami muda yang berwatak jahat dan [37] rendah perilakunya. Oleh karena itu, kemudian (ia) meminta cerai. Raden Pamalih hatinya bingung, bukan bingung karena masalah akan cerai dengan istri tua, (pikirnya) untuk apa ikut susah jika sudah tidak dapat hidup enak. Kebingungannya adalah tentang bagaimana mencari uang yang akan digunakan untuk membiayai perceraian. Pemikirannya hanya akan lapor supaya dimiskinkan.</i></p>
<p>Tuladan kang Kaping Têlu</p> <p>Ånå sawijining abdi dalêm mantri pamajêgan, jênêng Ki Bèi Kêbo Gupak. Omahé ånå ing déså Ambålåbagi ånå ing bumi ampilané (pamajêgané) bojoné loro. Mbok tuwå wus anak-anak, lanang duwé, wadon du[38]wé, sartå rupané bécik, tandang-</p>	<p><i>Contoh yang ketiga</i></p> <p><i>Ada salah satu abdi raja kepala pegawai pajak yang bernama Ki Bei Kebo Gupak. Rumahnya berada di desa Ambalabagi di tanah pinjaman (berpajak). (Ia) (mempunyai) dua istri. Istri tua mempunyai anak laki-laki dan perempuan, [38] berwajah cantik, tingkah-lakunya halus, berbakti kepada suami, dan hemat dalam menggunakan harta benda suaminya. Istri muda berwajah muram, tingkah-</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>tanduké alus, bêkti marang ing laki, tuwin gêmi nastiti anggoné ngrumati gunâ kâyâ ning laki. Mbok nom rupané kuciwâ, tandang-tanduké kasar, kaduk wani marang laki sajak sêmbrânâ tanpâ pari krâmâ, boros brah-brèh lèr-wèh, durung anak-anak, nanging tibaning sihé Ki Bèi marang mbok nom.</p> <p>Mbok tuwâ yèn ladèn mangan, lawuhané dirampad kongsi dhêdhosinan, sarwananing iwak-iwakan pêpak, jangan-jangan bângsâ duduh-duduhan ugâ pêpak, sêgané putih las-lasan. Buwah-buwahané iyâ warnâ-warnâ, kâyâ tâ: dhuku, manggis, durèn, gêdhang lan sapanunggalané, sabên Ki Bèi arêp mangan, anggêr wêruh sadhiyan-sadhiyané bok tuwâ kabèh mau, Ki Bèi wus tansah [39] pêtêng anyurêng baé ulaté, kândhâ karo sêmu sêrêng “Mbokné, aku arêp madhang, lawuhané âpâ?”</p> <p>“Lawuhanipun: ulam, têrik, ragi, dhèndhèng age, abul, abon, sêmur. Janganipun: karé, sop, thimlo, lodhèh, sambêl gorèng.”</p> <p>Ki Bèi, “Hêh, lawuh pating krilêng kâyâ matamu, iwak pating sluwir kâyâ kêpahan sisâ asu mêngkono. Moh, wus ora sidâ mangan. Ânâ manèh, kuwi buwah pating cringih, nibani êndhas rak iyâ babak bundhas ténan, sasat misani wong kowé iku.” Mbok tuwâ mung banjur mênêng ora wani cumuwit.</p> <p>Yèn arêp mangan ânâ ênggoné mbok nom ulaté padhang, sêmuné sajak [40] njêgègès “Mbokné, Mbokné, aku arêp madhang, kowé duwé lawuh âpâ, buwahé âpâ?” wangsulané sêngak anyêntak-nyêntak “Lawuhé nâpâ, niku èntèn jangan cupang, ampasé mung pating klêndhang, sambêlé korèk, sêkulé</p>	<p><i>lakunya kasar, sangat berani kepada suaminya (dan) ceroboh tanpa sopan-santun, sangat boros, belum mempunyai anak, tetapi menjadi istri kesayangan Ki Bei.</i></p> <p><i>Istri tua jika menyajikan makanan banyak lauknya sudah tertata dipiring, bermacam-macam ikan, sayuran berkuah, nasi putih berkualitas bagus. Buah-buahannya juga bermacam-macam, seperti: duku, manggis, durèn, pisang, dan yang lainnya. Setiap kali Ki Bei mau makan dan mengetahui semua yang telah disediakan istri tua, Ki Bei selalu [39] terlihat cemberut (kemudian) berkata dengan agak marah “Bu, aku mau makan, lauknya apa?”</i></p> <p><i>“Lauknya: ikan, berbagai macam lauk-pauk yang terbuat dari ikan dan daging, berbagai macam makanan yang terbuat dari tepung beras, dendeng asap, abul, abon, (dan) semur. Sayurnya: kari, sop, soto, lodeh, (dan) sambel goreng.”</i></p> <p><i>Ki Bei: “Heh, lauk warnanya hitam-hitam seperti matamu, ikan disuwiri seperti sisa dimakan anjing. Tidak mau, (aku) tidak jadi makan. Ada lagi, itu buah tajam-tajam, (kalau) kepalaku sampai kejatuhan akan menjadikan sakit, kamu itu bermaksud mencelakai orang ya.” Istri tua hanya diam tidak berani berkata.</i></p> <p><i>Kalau mau makan ditempatnya istri muda wajahnya terlihat senang dan selalu senyum [40]. “Bu, Bu, aku mau makan, kamu punya lauk apa, buahnya apa?” jawab istri muda dengan membentak “Lauknya apa, itu ada sayur cupang (yang) santannya berminyak, sambal bawang, nasi</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>abang gabah arang, thik buwah-buwahan barang, botèn duwé buwah-buwèh, niku pragen èntèn caluk kalih èlo, uyah, lombok.”</p> <p>“Lah, kuwi sêgêr sumyah krâsâ marang balung sungsung, judhêg ngurêk-urêk. Ki Bèi banjur madhang cékoh, kokohé sapanjang, banjur mangan caluk, èlo, karo lombok lan uyah, klêthak-klêthuk krêmus.</p> <p>Yèn Ki Bèi arêp turu ânâ ênggoné mbok tu[41]wâ, anggêr lagi takon iyâ mêsthi kâyâ adat sabêné, karo nêsu pêcuca-pêcucu. Wangsulane, “Punikâ kasur cukèn, kajang sirah tumpuk-tumpuk, urungipun pêthak wasuhan mawi kasabun, singêb, kamli wontên, kampuh wontên.”</p> <p>Ki Bèi turu nganggo kasur mëndal-mëndul êmpuk ngêmbak-êmbuk, malah nêpsu uniné, “Âpâ aku kok padhaké wong lârâ. Bantal ngundhung-undhung. Yèn dibruki rak iyâ gawé cilâkâ, kêmul krêbat-krêbêt rak iyâ mlêpêk-mlêpêki.”</p> <p>Yèn ânâ ênggoné mbok nom, mung dicêpaki: klâsâ bângkâ salêmbar, bantalé mori kêtêl kapuké katut saatiné, mung siji tur lêthêk. Éwâ déné jaréné kêbênêran malah silir, banjur turu nglêmpus.</p> <p>[42] Anuju ing wayah bêngi wayah jam 8, langité rêsik sumilak, lintangé abyor pating krêtêp. Ki Bèi ngisis ânâ ing latar, bojoné loro pãdhâ sumandhing, mbok tuwâ diungkuraké, mbok nom pitakon, “Ki Bèi, Ki Bèi, nikâ lintang-lintang nãpã?”</p> <p>“Lintang bimâ sêkti mêlik-mêlik</p>	<p>merah (yang) masih terdapat kulit padi, kok buah-buahan segala, tidak punya buah-buahan, itu di tempat bumbu ada asam muda, buah elo, garam, dan cabai.”</p> <p>“Lah, itu segar (dan) enak terasa sampai tulang sumsum, (ia) kebingungan mencari-cari (di tempat) (bumbu). Ki Bei lalu makan dengan lahap, (ia) terus-terusan bersendawa, kemudian (ia) memakan asam, buah elo, cabai dan garam, dikunyah sampai berbunyi keletak.</p> <p>Jika Ki Bei mau tidur di rumah istri tua [41], setiap bertanya pasti seperti biasanya, sambil marah dan cemberut. (Istri tua) menjawab: “Ini kasur kapuk, bantal bertumpuk-tumpuk, sepreinya putih dicuci menggunakan sabun, selimut berbahan bulu domba, jarit (juga) ada.”</p> <p>Ki Bei tidur menggunakan kasur yang sangat empuk (pun) marah, katanya: “Apa aku kamu samakan dengan orang sakit. Bantal bertumpuk-tumpuk. Kalau kejatuhan akan membuat celaka, selimut dikibaskan terus-menerus membuat sesak nafas saja. (Sedangkan), kalau ada di rumah istri muda hanya disediakan: selebar tikar keras, bantalnya kain tenun berbahan mori berisi kapuk sebijinya, hanya ada satu dan kotor sekali. Akan tetapi, kata (Ki Bei) kebetulan (sekali) (dapat) membuat sejuk, lalu tidur lelap.</p> <p>[42] Pada malam hari, pukul 8, langit terang-benderang, banyak bintang bergemerlapan. Ki Bei mencari angin di halaman, kedua istri berada disampingnya, istri tua duduknya dibelakangi. Istri muda bertanya: “Ki Bei, Ki Bei, itu bintang-bintang apa?”</p> <p>“Bintang bima sakti berkelip-kelip</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>kâyâ kowé.”</p> <p>Mbok tuwâ ugâ banjur milu-milu pitakon. Wangsulane, “Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâyâ êndhasmu”. Sanalikâ rasané atiné kâyâ dibyuki wâwâ arêng kêsambi. Ki Bèi banjur njaluk rokok marang mbok tuwâ, barêng diudud, Ki Bèi calathu sêru, “Êh, nglinthing rokok dhêdhêl angudhêl-udhêl kâyâ rêmpêluné kang nglinthing ngéné”. Tujuné kang nglinthingaké mbok nom, mbok tuwâ [43] banjur mangsuli, “Punikâ wau ingkang nglinthing inggih nyâwâ panjênêngan, mundri panjênêngan”. Ki Bèi mangsuli têmbungé alus alumêr, galur, âpâ bungkil. Karo ngadêg banjur bubar.</p> <p>Ing kono mbok nom mêtêng, barêng wus 7 sasi, thukul brênggèh ing atiné. Ciptané anak-anakâ kaé bakal tanpâ gunâ, amargâ ing têmbê kang bakal nggêntêni kalungguhané bapakné, iyâ mêtêhi anak kang kèbênêr dadi tuwâ, yaiku anak mbok tuwâ, mulané banjur mothah kândhâ marang Ki Bèi karo parêmbêhan, clathuné thêl-thêlan, njaluk prajangi têtang Paréntah, yèn ing bêsuk kudu anak kang mêtêhi sâkâ mbok nom kang nggêntêni kalungguhané Ki Bèi, yèn ora dilêksanani, mbok no[44]m angur bâyâ banjur dipêgat.</p> <p>Ki Bèi judhêg rasaning atiné, yèn mungguhing ing Ki Bèi dhéwé, sanadyan sèwuâ panjaluk kang kâyâ mêngkono, pâdhâ sanalikâ mêtêhi banjur dipituruti, nanging barêng kalungguhan iku gadhuhan, kang kagungan Paréntah, mângkâ bab iku wus anâ anggêrê dhéwé kang ora bisâ owah gingsir. Dadi atiné Ki Bèi anané mung judhêg thok, sajêgê lagi kuwi</p>	<p>seperti kamu.” (kata) (Ki Bei).</p> <p>Istri tua lalu ikut-ikutan bertanya. Jawab (Ki Bei): “Itu bintang (jaran dhawuk)⁸ banyak ubannya seperti (rambut) di kepalamu”. Seketika hatinya terasa seperti dikasih tumpukan arang yang masih membara. Ki Bei lalu meminta rokok pada istri tua, ketika dirokok, Ki Bei berkata keras, “Eh, menggulung rokok saja berantakan seperti ampelanya yang menggulung”. Untungnya yang menggulung istri muda, istri tua pun [43] menjawab, “Ini tadi yang menggulung nyawa kamu sendiri, kesayanganmu”. Ki Bei menjawab dengan sangat lembut (dan) panjang, sambil berdiri kemudian (ia) pergi.</p> <p>Istri muda kemudian hamil, ketika sudah 7 bulan muncul niat buruk di hatinya. Punya anak pun tidak ada gunanya, karena akhirnya yang akan mengganti kedudukan bapaknya, pasti anak yang tertua, yaitu anak dari istri tua, makanya (ia) kemudian meminta terus-terusan kepada Ki Bei sambil mengancam, perkataannya tajam, meminta perjanjian kejelasan Pemerintah, kalau besok harus anak istri muda yang menggantikan kedudukan Ki Bei, kalau tidak dipenuhi istri muda [44] lebih baik menggugurkan bayinya lalu diceraikan.</p> <p>Hati Ki Bei merasa bingung, kalau baginya sendiri, meskipun seribu permintaan yang seperti itu, seketika itu pasti dituruti, tetapi ketika kedudukan itu hanya pemberian dan yang mempunyai Pemerintah, maka tentang hal tersebut sudah ada aturan sendiri yang tidak dapat diubah. Jadi di hatinya hanya ada rasa bingung. Sampai sekarang baru kali ini</p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>rumâsâ nandhang kasusahan, karibêdan sajagad ngalumpuk ambyuk dadi siji. Suwé-suwé kêtêmu pamikiré, witing kasusahan sababé mung sâkâ kalungguhané, mulané banjur nyuwun nyopot, sartâ ugâ kalakon dipocot. Lawas-lawas bandhané êntèk, déning koncatan darajadé, iku banjur njalari tibaning kasangsarané wong ka[45]têlu pisan, tumêkâ saanak-anaké pâdhâ katut milu pâpâ cintâkâ.</p> <p style="text-align: center;">Tuladan kang Kaping Pat</p> <p>Ânâ sawijining abdi dalêm prayagung bupati wus kagungan putrâ gumrayah, awit ampilé iyâ akèh, iku wus dadi carané pârâ wong ngagung ing Sâlâ. Radèn Tumênggung Anumau olèh triman putri dalêm, wus dadi adat wêwatoné pârâ panjênêngan nâta wiwit jaman kunâ-kunâ, yèn kagungan karsâ narimakaké putriné, iku mêsthi kudu golèk priyâ kang wus kanyatahan duwé anak akèh. Putri dalêm garwané Radèn Tumênggung Anumau kagungan pêpancèn dhahar rupâ dhuwit ing dalêm sêsasiné f 200.</p> <p>Barêng wus lawas-lawas, sing kakung mau bangêt ang[46]goné ora nggalih marang garwané, sabab sâkâ ora sagêd angêndhakaké gêdhéné sih katrêsnané marang pârâ ampil-ampilé, dadi garwané ora olèh ati sathithik-sathithikâ, prasasat ora tau sâpâ aruh. Anggêr ngêndikan karo kang garwâ sanadyan mung sakêcap rong kêcap, mung sarwâ nglarakaké, nyênyêrikaké panggalih thok.</p>	<p><i>merasa sangat kesusahan dan kesulitan yang menumpuk menjadi satu, lama-kelamaan terpikirkan (kalau) dimulainya kesusahannya di sebabkan hanya karena kedudukannya, oleh sebab itu lalu meminta dicopot dan terpenuhi keinginannya, semakin lama kekayaannya semakin habis, karena kehilangan kedudukannya, akibatnya ketiga orang tersebut menjadi sengsara [45], sampai semua anaknya ikut merasakan kesengsaraan.</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Contoh yang Ke empat</i></p> <p><i>Ada salah satu abdi raja bupati sudah mempunyai banyak anak, karena istrinya juga banyak, itu sudah menjadi kebiasaan orang yang berkududukan tinggi di Sala. Raden Tumenggung Anumau mendapatkan seorang putri raja, sudah menjadi adat kebiasaan dari para raja yang di mulai dari jaman kuna, jika mempunyai keinginan memberikan anak perempuannya harus mencari laki-laki yang sudah mempunyai banyak anak. Putri raja, istri Raden Tumenggung Anumau diberi jatah makan berupa uang sebulannya f 200.</i></p> <p><i>Ketika sudah semakin lama (menjalani) (kehidupan) (berkeluarga), suaminya melupakan [46] istri muda, karena tidak dapat mengurangi besarnya rasa sayang kepada istri-istrinya yang lain, sehingga istri muda tidak mendapatkan sedikit pun hatinya, sampai tidak pernah saling berbicara. Setiap kali berbicara dengan istri muda meskipun hanya berbicara sepatah dua patah kata yang ada hanya menyakiti hatinya saja.</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>Sâyâ suwé satindak-tanduké Radèn Tumênggung sâyâ sawênang-wênang wus tanpå kéring. Sadina-dina kang garwâ mung tansah kanggo samâta-mâta. Rêntèng-rêntèng, gêgujêngan, tindakan, lèlênggahan karo ampil-ampilé ana ngarsané kang garwâ. Watêking putri utama anuhoni trahing kusuma, kaya mengkono iku ora pisan pisan kengis ing sêmu kurang rêna, anané mung [47] kèndêl thok, iya sanadyan sajroning panggalih kaya njêblos-jêblosa. Nanging sâyâ suwé slirané kang ora kuwawi, déning mung jênêng dicêcênggring, mulané sarirané sâyâ kêra nggagang aking, wêkasan banjur anêmahi sêda jalaran saka bangêt ngênêsing panggalih.</p> <p>Kahananing lêlakon kang kaya mengkono mau kabèh wus padha kauningan ingkang Sinuhun. Wantuning putra siniya-siya nora mawa nganggo rêringaning pama tara, mung bandha kaduga, dupèh wong lanang, menang, mulané bangêt ing bênduné. Radèn Tumênggung Anumau banjur kaundur saka kalungguhané, (dipocot) kedadéyané kabèh-kabèh banjur padha baé uga nandhang kasangsara kang kaluwih-luwih gedhé, angur kang wus sêda, wus ora ngraosaké panas pêrih.</p> <p>[48] Tuladan kang Kaping Lima</p> <p>Ana sawijining abdi dalêm naib ing kaondêran sakuloning nagara Surakarta, bojoné têtêlu, wus padha anak-anak kabèh. Mbok tuwa anaké akèh dhéwé,</p>	<p><i>Semakin lama perilaku Raden Tumenggung semakin sewenang-wenang, tanpa ada yang di takuti. Setiap hari istrinya hanya dijadikan pajangan. (Raden Tumenggung) (tidak) (pisah) (dari) (para) (istri-istri) (lainnya), bersanding, bersendau gurau, berpergian, duduk-duduk dengan istri-istri lainnya di hadapan istri muda. Sifat utama dari seorang putri berasal dari keturunan orang luhur, kejadian seperti itu tidak sekali-kali terlihat pada ekspresinya (bahwa) (hatinya) kurang senang, adanya hanya [47] diam saja, meskipun di dalam hatinya merasa sangat sakit. Akan tetapi, semakin lama dia tidak kuat, karena hatinya hanya disakiti, makanya badannya semakin kurus kering, akhirnya meninggal dunia karena hatinya sangat sedih.</i></p> <p><i>(Semua) perilaku Raden Tumenggung sudah diketahui oleh Raja. Putrinya disiya-siya tanpa terkira, hanya karena harta (dan) (ia) seorang laki-laki (kemudian) menang. (Oleh karena itu), (Raja) menjadi sangat marah. Kemudian, Raden Tumenggung Anumau diturunkan dari kedudukannya (dicopot) akhirnya semuanya sama-sama merasakan kesengsaraan yang lebih besar, lebih tenang yang sudah meninggal, sudah tidak merasakan sakit.</i></p> <p>[48] Contoh yang Ke lima</p> <p><i>Ada salah satu abdi raja penghulu di wilayah barat kota Surakarta, mempunyai istri tiga, sudah mempunyai anak semua. Istri tua paling banyak mempunyai anak, (anak)</i></p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>pambarêpé lanang. Ki Naib asih bangêt marang mbok wuragil. Mbok tuwâ kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyâ anak-anaké. Nyêkolahké bayaran sêtali baé, anggêr dijaluki bayaran, ngoso-oso dhuwité disêbar-sêbar, lagi têkan pangkat têlu, banjur dikon nyopot, jaré ngrugèn-ngrugèni, sartâ ora bisâ kalap bauné. Ki Naib anggêr rãdã sulâyâ karo mbok nom, âpâ sabab sãkã kurang pa[49]wèhé, utãwã âpâ sabab sãkã kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwâ kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu, banjur diaban-abani âpâ, digêbugi. Wus tau digêbugi kongsi gogrok wêtêngané, sababé sãkã Ki Naib dinêsoni mbok wuragil prakãrã anggoné maiti kanggo main cêki kurang akèh. Lawas-lawas sanadyan pamêtuné Ki Naib iku ugã wus kalêbu cukup, yèn bojoã siji, malah wis turah, barêng bojoné têlu, dadi iyã rãdã comprèng. Awit sãkã sabab kang mêngkono, Ki Naib banjur nglakokaké akal kang silib, tindaké rusuh, wani-wani ngundhakaké wragad, srakah, talak, putêran lan liyã-liyané, wus ngiwut baé. Anuju ing sawijining di[50]nã,</p>	<p>pertama laki-laki. Ki Naib sangat sayang kepada istri muda. Istri tua yang sangat dibenci, sama sekali tidak dipikirkan, apalagi (memikirkan) anaknya. Menyekolahkan yang bayarnya hanya (setali)⁹ saja, setiap kali dimintai uang, (sambil) marah-marah uangnya dibuang-buang, baru sampai pangkat tiga (sudah) disuruh keluar, katanya merugikan dan memberatkan. (Setiap kali) Ki Naib bertengkar dengan istri muda, di sebabkan kurangnya (dalam) pemberian [49], atau di sebabkan karena kurang terpenuhinya kesenangannya, istri tua yang menjadi pelampiasan kemarahan suaminya, kemudian dibentak atau dipukuli. (Istri tua) sudah pernah dipukuli sampai perutnya turun, karena Ki Naib dimarahi istri muda masalah pemberian uang untuk main kartu kurang banyak. Lama-kelamaan meskipun penghasilan Ki Naib itu sudah termasuk cukup, jika beristri satu sudah lebih, karena istrinya tiga, jadi agak kekurangan. Oleh karena itu, Ki Naib melakukan kecurangan, bertindak buruk, berani meninggikan harga, serakah, telak, berkuasa dan lain-sebagainya, tekadnya mengambil sedapatnya. Pada suatu hari [50],</p>
<p><i>Kên्या Kêbukã. 4</i></p> <p>mbok wuragil kalah anggoné ngabotohan, barang panganggoné kongsi êntèk kabèh pãdhã digadhèkaké, bangêt muring-muringé, ulêkaning nêpsu marang Ki Naib. Nêpsuné Ki Naib marang mbok tuwã, banjur dipãlã asu, anaké, nyumurupi lêkasé bapakné</p>	<p><i>Kenya Kebuka. 4</i></p> <p>istri muda kalah berjudi, semua barang yang dipakainya telah habis digadaikan, (dia) sangat marah, pelampiasan kemarahan kepada Ki Naib. (Pelampiasan) kemarahan Ki Naib kepada istri tua, lalu dipukul sambil berkata anjing. Anaknya mengetahui mulanya bapaknya</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>kâyâ mêngkono iku, bangêt wêlas marang mbokné, sâkâ ngêrti yèn ora luput, banjur mârâ, karêpé arêp misah. Bapakné sêling surup, anaké ditarkâ ngéwangi biyungé, sartâ arêp wani, mulané anaké banjur dirangkèt sasir-siré sisan, nganti dadi layadan.</p> <p>Sabubaré iku, anaké lârâ bangêt sartâ sêrik bangêt atiné, karusuhaning tindaké bapakné kabèh, pâdhâ dilaporaké ing Paréntah, rèntès ora ânâ kang cicir siji. Ka[51]lakon diurus, pakolèh ing papriksan kabèh aturé Ki Naib pâdhâ tèmên, wong-wong kang pâdhâ dipriksâ Paréntah, nyâtâ kabèh, mulané Ki Naib banjur dipocot, lagi antârâ satahun lawasé wus anandhang sangsârâ gêdhé, sâkâ kurang mangan kurang nyandhang, sartâ banjur gêlêm anglakoni njêjaluk mrânâ-mrânâ.</p> <p>“Dhiajêng, anggonku ngandhakaké têtuladan limang lèlakon ing dhuwur iku, kâyâ-kâyâ wus anyukupi kanggo pasak sèn alaning wong wayuh, kasangsarané pâdhâ angêbèki, sartâ jênêng wus pêpak. Iku dudu dongèng, Dhiajêng, ânâ tèmênan, aku nyumurupi dhéwé. La, âpâ manêh aku kèlingan, layang wacan karangané sawi[52]jining priyayi kang asandi asmâ Suwârâ, yaiku bab âlâ laki rabi. Ing kono akèh bangêt tulâdhâ-tulâdhâ kasangsaraning wong kang pâdhâ wayuh. Déné layang mau basané alus tur gampang dimangêrtèni marang sâpâ sing mâcâ. Sartâ manut katêranganing</p>	<p><i>bersikap seperti itu, merasa sangat kasihan kepada ibunya, karena tahu kalau (ibunya) tidak salah, lalu (anaknya) datang tujuannya mau melerai. Ki Naib salah mengira, anaknya dikira membantu ibunya dan mau lancang, makanya anaknya ikut dipukul sepuasnya sampai kesakitan. Setelah (kejadian) tersebut, anaknya (merasa) sangat sakit dan hatinya pun tersakiti, perbuatan bapaknya yang semena-mena kemudian semua dilaporkan ke Pemerintah, (diceritakan) dengan runtut (kejadian) (yang) (sebenarnya) (sampai) tidak ada satu pun yang terlewatkan. Akhirnya [51] diurus, Ki Naib diperiksa, (ia) (menceritakan) semua apa adanya, orang-orang yang diperiksa pemerintah semua (berkata) jujur, akhirnya Ki Naib dicopot. Baru sekitar setahun lamanya sudah merasakan kesengsaraan yang teramat besar, dari kurangnya makan dan pakaian, kemudian mau meminta-minta kemana-mana.</i></p> <p><i>“Diajeng, aku menceritakan ke lima contoh cerita tersebut, seperti sudah mencukupi untuk bertaruh (bahwa) berpoligami itu tidak baik, banyak (mengalami) berbagai kesengsaraan. Itu bukan dongeng Diajeng, memang ada, aku mengetahui sendiri. La, apa lagi aku teringat buku bacaan karangannya salah [52] seorang yang namanya disamakan Suwara, yaitu tentang buruknya pasangan suami-istri. Di dalam bukunya banyak sekali contoh-contoh kesengsaraan orang yang berpoligami. Buku tadi bahasanya halus dan mudah dipahami oleh siapa saja yang membaca. Dan menurut keterangan</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>sing ngarang, tuladhâ-tuladhâ mau pancèn nyâtâ. Wah, Dhiajêng, pancèn bêcik bangêt buku iku kanggo wacané wong lanang lan wong wadon.”</p> <p>“La, buku wau manawi tumbas dhatêng pundi, Mbakyu?”</p> <p>“Mênyang Balé Pustakâ ing Wêltêvrédhên, Dhiajêng. Bukuné apik, rêgané sathithik. Tinimbang dhuwit kogawé tuku barang-barang kang ora maédahi, aluwung kotukokaké buku kuwi arak luwih utâmâ, tur dhuwit sathithik bisâ gawé bingah ing ati lan undhaking kawruh.” [53]</p> <p>“Mbakyu, sasampunipun kulâ mirêngakên tuladan gangsal lampahan kadi déné ingkang panjênêngan ngandikakakên kasbut ing nginggil wau sadâyâ, kulâ rumaos botên sagêd angrasakên dhatêng gêngipun kasangsaraning pârâ èstri, tuwin sawênang-wênangipun têtayang jalêr. Ngèngêti panggalihanipun Mbakyu, ihtiyaripun pârâ èstri sagêd mêngtas saking kabalabak ing sagantên panyawiyah, sartâ panyiksâ siyâ-siyaniipun pârâ tiyang jalêr, botên wontên malih-malih kajawi namung saking sami angsal pangajaran. Wosing pangajaran, lajêng sagêd pados panggêsangan piyambak ingkang nyêkapi, dados botên lajêng dipunpadhakakên godhong kanggé pincuk, kanggé wêwungkus. Nanging kulâ lajêng ngèngêti garwanipun Radèn Tumênggung Anukâ sêbut ing tuladan kaping saka[54]wan wau, kagungan pêpancèn dhahar f 200, sawulanipun, arak sampun ngungkuli pawêdalanipun pârâ èstri ingkang angsal pangajaran, Mbakyu, suprandosipun têkâ taksih mêksanipun padhakakên uwuh têtês makatên kémawon, punikâ kulâ judhêg</p>	<p>yang mengarang, contoh-contoh tadi memang nyata. Wah, Diajeng, memang sangat baik buku itu untuk bacaan laki-laki dan wanita.”</p> <p>“La, buku tadi jika beli kemana, (Mbakyu)⁴?”</p> <p>“Datang ke Balai Pustaka di Weltevreden, Diajeng. Bukunya bagus, harganya murah. Daripada uang digunakan untuk membeli barang-barang yang tidak berguna, lebih baik untuk membeli buku itu akan lebih berguna, apalagi keluar uang sedikit dapat membuat hati senang dan menambah pengetahuan. [53]</p> <p>“(Mbakyu)⁴, setelah saya mendengarkan ke lima contoh cerita seperti yang Anda ceritakan tadi, saya merasa tidak dapat merasakan besarnya kesengsaraan para wanita dan kesewenang-wenangannya laki-laki. (Saya) teringat pemikiran (Mbakyu)⁴, (tentang) usaha para wanita (untuk) dapat keluar dari ketenggelaman di lautan penyesuaian dan penyesuaian dari laki-laki, tidak ada lagi kecuali mendapatkan pendidikan. Inti ilmu yang diperoleh kemudian untuk mencari kehidupan sendiri yang mencukupi, jadi tidak disamakan daun untuk (memincuk)⁶ dan membungkus. Akan tetapi, saya teringat istrinya Raden Tumenggung Anuka disebutkan di contoh yang ke empat [54] tadi, (dia) mempunyai jatah makan sebulannya (sebesar) f 200, itu sudah melebihi pendapatan para wanita yang mendapatkan pendidikan (Mbakyu)⁴, meskipun sudah datang masih disamakan sampah basah seperti itu, saya sangat bingung,</p>

Lajêngipun tabel

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>sangêt, Mbakyu.”</p> <p>“Iku kowé jênêngé isih durung bisa nyandhak marang karêpku, Dhiajêng. Prakârâ kang kâya mangkono iku, salawasé siji loro bakal mêsthi pādha isih ana kang nglakoni baé, nanging rak iya mung kari siji loro, ora kok kabèh-kabèh pādha kâya mêngkono kuwi.</p> <p>Mulané parlu pādha pinikir murih ing sirnané, yaiku saka pamikirku mung para wong wadon parlu bangêt kudu pādha maju-maju marang pangajaran, amarga wong kang wus olèh panga[55]jaran, iku kajaba banjur duwé kapintêran kênâ kanggo golèk sandhang pangan kang nyukupi kalawan metu saka awaké dhéwé, iya banjur bisa kabuka atiné. Mêsthi mangêrti yèn parlu-parluning parlu, iku mungguhing wong urip mung ngudi kacukuping sandhang pangan, utamané kasêmbadan, atiné bisa sênêng, mau wus ana têtuladané, satêméné anak bojo iku kalah karo sandhang pangan. Dadi yèn para wadon wus pādha kabuka atiné kâya mêngkono kabèh, iku banjur ora pisan-pisan amikir kalawan parlu marang prakârâ laki, déning prakârâ laki iku mung golèk sêsanggan kang luwih abot bangêt. Dadi yèn kurang sampurna pamikiré, amêsthi bakal mung tumiba ing kasangsaran uga kang kaluwih-luwih gèdhé, sartâ wu[56]s ora kênâ binalèn manèh-manèh, mulané para wadon wajib kalawan parlu bangêt amikir:</p> <ol style="list-style-type: none"> I. kang dadi pangarêping parlu, mung kacukuping sandhang pangan, saranané kudu pādha maju marang pangajaran, II. kudu mêsthi mangêrti marang karêpé wong lanang kang duwé 	<p>(Mbakyu)⁴. ”</p> <p><i>“Itu namanya, kamu masih belum dapat menangkap apa yang aku maksudkan, Diajeng. Masalah yang seperti itu, selamanya satu dua pasti masih ada yang menjalani, tetapi hanya tersisa satu dua, tidak semuanya seperti itu.</i></p> <p><i>Makanya, perlu dipikirkan (cara) untuk menghapusnya, yaitu dari pemikiranku hanya para wanita sangat perlu mendapatkan pendidikan, karena orang yang sudah mendapatkan pendidikan [55] itu, selain mempunyai kepintaran yang dapat (digunakan) untuk mencari nafkah yang mencukupi dengan (cara) keluar dari dirinya sendiri, kemudian baru dapat terbuka hatinya, harus tahu kalau yang terpenting itu untuk orang hidup yang utama tercapai, (yaitu) hanya mencari tercukupkannya nafkah, (maka) hatinya dapat merasa senang, tadi sudah ada contohnya. Sebenarnya seorang anak dan istri itu kalah dengan nafkah. Jadi kalau para wanita sudah terbuka hatinya, kemudian tidak pernah terpikirkan dan membutuhkan seorang suami, karena seorang suami itu hanya (akan) menjadikan beban yang lebih berat. Jadi kalau salah dalam pemikiran, tentu hanya akan jatuh di kesengsaraan yang lebih besar dan sudah [56] tidak dapat diulang lagi, makanya para wanita wajib dan sangat perlu berpikir:</i></p> <ol style="list-style-type: none"> <i>I. yang menjadi tujuan terpenting, hanya tercukupkannya nafkah, caranya harus mendapatkan pendidikan,</i> <i>II. harus mengerti dengan keinginan laki-laki</i>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>karêp arêp ngêpèk bojo, karêpé kapriyé, parluné âpâ.</p> <p>Yèn winâtâ ra kirâ-kirâ pancèn ora ânâ antarané bisâ gawé wuwuh ing kacukupé sandhang pangané, tumêkâ bakal ing tênggê buriné, parluné âpâ laki. Aku iyâ wus mangêrti karêpé pârâ wong wadon kang pâdhâ durung olèh pangajaran, nggoné pâdhâ mikir perlu bangêt marang prakârâ laki iku, sapisan sumêlang yèn ora bisâ nurunaké wiji, kang kaping pindho, pangarêp-arêpé ana kang awèh sa[57]ndhang pangan nyukupi, kaping têlu wosing uwos mung sâkâ bodhoné, iku kosok bali karo tékadku.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Aku sumêlang bangêt yèn bisâ nurunaké wiji nanging pâdhâ tumibâ sangsârâ, sartâ tinitah dadi wong bodho. 2. Pangarêp-arêpku, bisâ golèk sandhang pangan dhéwé kang nyukupi. 3. Sanadyan aku dudu wong pintêr, nanging âjâ kongsi dadi wong bodho. Supâyâ kalis sêsâkâ panggawéning wong lanang kang ambêk sawiyah siyâ-siyâ âpâ rasiksâ, amargâ aku iki iyâ pâdhâ déné uwong kâyâ wong lanang. <p>“Kaluhuran dhawuh panjênêngan, Mbakyu, sapunika sampun sagêd dhong, saupami pârâ èstri punika sadâyâ sampun sami kabukâ manahipun kados panggalih panjênêngan makatên, kintên kulâ ing[58]gih sagêd anyirnakakên dhatêng pandamêlipun pârâ tiyang jalêr anggènipun sami gadhah ambêk sawênang-wênang. Sâyâ tiyang jalêr ingkang sampun angsal pangajaran, mênawi botên lajêng sami mêngâ</p>	<p><i>yang berkeinginan menjadikan istrinya, apa keinginan (dan) perlunya.</i></p> <p><i>Jika memang tidak dapat membuat lebih dari tercukupkannya nafkah pada akhirnya, apa perlunya seorang suami. Aku juga sudah mengerti keinginan dari para wanita yang belum mendapatkan pendidikan, (mereka) berpikir sangat membutuhkan suami, karena yang pertama khawatir kalau tidak dapat menurunkan anak, yang kedua harapannya ada yang mencukupi nafkah [57], ketiga intinya hanya karena sangat bodoh, itu berlawanan dengan tekadku.</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Aku sangat khawatir kalau dapat menurunkan anak tetapi, kemudian sengsara dan ditakdirkan menjadi orang bodoh.</i> 2. <i>Harapanku dapat mencari nafkah sendiri yang mencukupi.</i> 3. <i>Meskipun aku bukan orang pintar, tetapi jangan sampai menjadi orang bodoh. Supaya terbebas dari perlakuan laki-laki yang mempunyai watak penyalah-penyalah atau penyalah, karena aku ini juga sama seperti laki-laki.</i> <p><i>“Bagus sekali apa yang Anda katakan (Mbakyu)⁴, sekarang sudah jelas, seumpama para wanita semuanya sudah terbuka hatinya seperti hati Anda, saya kira [58] dapat menghilangkan perilaku laki-laki yang mempunyai watak sewenang-wenang. Apalagi laki-laki yang sudah mendapatkan pendidikan, jika tidak pada terbuka</i></p>

Lajêngipun *tabel*

Asiling Teks SKK Sasampunipun Dipun-sunting	Asiling Terjemahan Teks SKK
<p>manahipun luntur wêlasasihipun, punikâ inggih pancèn têtêlâ mukir dhatêng kamanungsanipun.”</p> <p>“Satêmêné iyâ ngono Dhiajêng, iyâ sanadyan ing kukum ngwênangaké wayuh papat, nanging wong pãdhâ kadunungan budi, rak iyâ bisa mêmikir, wong wus gênah yèn panggawé kang âlâ, têtêpã gawé pitênah panganiâyã marang sapãdhã-pãdhã mêngkono, âpã iku kudu dilakoni. Bobot timbang karigumantung kang pãdhâ arêp disiksa disawiyah, disiya-siyã, âpã iyâ lêstari manut miturut baé, yèn aku, yã, suthik. Wong wayuh iku [59] atiné cawang, wong cawang atiné iku ora pisan-pisan kêna pinarcâyã marang ing sabarang baé.”</p> <p>“Kulâ sapunikâ inggih mong sapurunã, Mbakyu, Mbakyu. Sakécã ijèn. Gêsang kaliyan sênêng sakarsã-karsã tanpã sangsâyã. Êlo kok sampun siyang Mbakyu, kulâ badhé mantuk.</p> <p>“Iyã Dhiajêng, iyã.”</p> <p style="text-align: center;">Tamat</p>	<p><i>hatinya maka akan berkurang rasa kasihnya, ini sudah jelas memungkiri kemanusiaannya.”</i></p> <p><i>“Sebenarnya iya seperti itu, Diajeng, iya meskipun hukum membolehkan berpoligami sampai empat orang istri, tetapi orang yang mempunyai pikiran, pasti dapat berpikir, jika sudah tahu perilaku yang buruk tetap saja menganiaya kepada sesama seperti itu, apa itu harus dijalankan. Pertimbangannya tergantung yang mau disiksa, disiya-siya, apa akan selamat jika hanya menurut saja, kalau aku, ya tidak mau. Orang yang poligami itu [59] hatinya bercabang, orang yang hatinya bercabang apa pun tidak sekali-kali dapat dipercaya.”</i></p> <p><i>“Sekarang saya hanya semau saya (Mbakyu)⁴, (Mbakyu)⁴. Lebih enak sendirian. Hidup dengan kesenangan tanpa kesedihan. Loh kok sudah siang (Mbakyu)⁴, saya mau pulang.”</i></p> <p><i>“Iya, Diajeng, iya.”</i></p> <p style="text-align: center;">Tamat</p>

2. Cathêthan Terjemahan Teks SKK

Adhêdhasar asiling *terjemahan teks SKK* ing nginggil kapanggihakên têmbung-têmbung ingkang angêl dipundamêl *terjemahan-ipun* kanthi *metode terjemahan harfiah* sãhã wontên bêbasan ingkang botên dipundamêl *terjemahan-ipun* amargi, kanggé njagi têngesipun bêbasan kasêbut supados têtêp asli. Awit saking mênikã, prêlunipun katrangan utawi cathêthan *terjemahan* supados

terjemahan teks SKK mênikå langkung cêthå. Cathêthan *terjemahan* kasêbut kaandharakên ing ngandhap mênikå.

1. MILO

Têmbung MILO kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 3. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939: 315) têmbung MILO têgêsipun pamulangan MULO (salajêngipun pamulangan wiwitan). MULO cêkakan saking *Meer Uitgebreid Lager Onderwijs*, inggih mênikå *SMP (Sekolah Menengah Pertama)* nalikå jaman Walandi ing Indonesia. *Meer Uitgebreid Lager Onderwijs* têgêsipun pawiyatan dhasar ingkang langkung wiyar (https://id.wikipedia.org/wiki/Meer_Uitgebreid_Lager_Onderwijs).

2. Bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh

Têmbung bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 4. Têmbung bang-bangan têgêsipun jarit ingkang mawi warni abrit (Poerwadarminta, 1939: 30). Wondéné têmbung parang rusak gêndrèh têgêsipun coraking bathikan (Poerwadarminta, 1939: 472). Dados, têgêsipun bang-bangan bathik parang rusak gêndrèh, inggih mênikå bathik corak parang rusak gêndrèh wêrninipun abrit.

3. Kêtlêtuh

Têmbung kêtlêtuh kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 6. Adhêdhasar *Baoesastra Djawa* (Poerwadarminta, 1939), têmbung kêtlêtuh botên kapanggihakên têgêsipun, nanging kajumbuhakên kaliyan *konteks* ukaranipun

têmbung kêtêlêuh sagêd dipuntêgêsi pinêsthi. *SKK* mênika dipuncithak taun 1924, adhêdhasar isining *teks SKK* dipunandharakên bilih taun mênika taksih kathah pârâ wanitâ ingkang botên dipunlêbêtakên ing pamulangan, amargi anggêpanipun masarakat botên wontên prêlunipun tiyang èstri gadhah kasagêdan, ingkang wigatos sampun sagêd ngliwêt, kêlan sampun cêkap (Pranata, 1924: 14).

4. Mbakyu

Têmbung mbakyu têngêsipun sêdhêrêk èstri ingkang kapêrnah sêpuh (Poerwadarminta, 1939: 26). Têmbung mbakyu botên dipundamêl *terjemahan*-ipun supados têngêsing têmbung têtêp asli.

5. Mêmincuk

Têmbung linggâ mêmincuk inggih mênika pincuk (Poerwadarminta, 1939: 492) têngêsipun ron pisang dipunpincuk sartâ dipunbitingi ing ngandhap lancip (kanggé wadhah sêkul lsp.). Têmbung mêmincuk botên dipundamêl *terjemahan*-ipun, amargi kangge njagi têngêsipun supados têtêp asli.

6. Gurêm thêthèkèr

Têmbung gurêm thêthèkèr kapanggihakên ing *teks SKK* kâcâ 15-16. Gurêm têngêsipun tumaning ayam (Poerwadarminta, 1939: 157). Têmbung thêthèkèr têngêsipun thakur-thakur (Poerwadarminta, 1939: 649). Têmbung gurêm thêthèkèr minangkâ paribasan dados botên dipundamêl *terjemahan*-ipun supados têngêsipun têtêp asli.

7. Kêpalu kêpênthung

Têmbung kêpalu kêpênthung kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 29. Têmbung kasêbut dipundamêl *terjemahan*-ipun dados *sudah jatuh tertimpa tangga*, amargi adhêdhasar *konteks* ukaranipun bêbasan kêpalu kêpênthung têngêsipun sami kaliyan *pribahasa sudah jatuh tertimpa tangga*, inggih mênikå sampun sangsårå taksih katambah-tambah kacilakan sanèsipun (<http://www.kamusperibahasa.com/arti-peribahasa-indonesia/sudah-jatuh-tertimpa-tangga/>).

8. Jaran dhawuk

Têmbung jaran dhawuk kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 42. Jaran dhawuk têngêsipun lintang (Poerwadarminta, 1939: 82).

9. Sêtali

Têmbung sêtali kapanggihakên ing *teks SKK* kâcå 48. Têmbung sêtali têngêsipun 25 sèn (Poerwadarminta, 1939: 600).

E. Ringkêsan *Teks SKK*

Wontên ing salêbêting *teks SKK* ngêwrat gangsal cariyos tuladhanipun tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh, supados langkung gampil anggènipun mahami *kategorisasi* sårå *analisis* isining *teks SKK*. Languk rumiyin kaandharakên ringkêsan gangsal cariyos awonipun mayuh ingkang kawiwitan

saking cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah, Radèn Pamalih, Ki Bèi Kêbo Gupak, Radèn Tumênggung Anumau, sâhå ingkang pungkasan cariyosipun Ki Naib.

1. Cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah

Dipuncariyosakên wontên abdi dalêm jajar kêparak asmanipun Ki Dêrmå Tadhah. Sabên sasi pamêdalipun f 6. Ki Dêrmå Tadhah gadhah garwå kathahipun kalih. Garwå sapisan, inggih mênikå tiyang èstri tilas nyai. Sansâyå dangu anggènipun nglampahi gêsang bêbrayan, ugi katambah gadhah putrå damêl panggêsanipun Ki Dêrmå Tadhah sansâyå mlarat. Salajêngipun Ki Dêrmå Tadhah gadhah sêdyå badhé kråmå malih kaliyan råndhå ingkang sampun nyambut damêl. Ancasipun kråmå malih, supados garwanipun sagêd mbiyantu nyêkapi kabêtahanipun.

Salajêngipun, Ki Dêrmå Tadhah mayuh mbok råndhå. Mbok råndhå sadèrèngipun kråmå kaliyan Ki Dêrmå Tadhah, dipuncariyosakên sampun naté kråmå. Mbok råndhå sampun nyambut damêl dados buruh mbatik ing Pacinan. Sadintên pamêdalipun kirang langkung f 0,75. Sasampunipun kråmå, garwå ênèm ingkang mbiyantu Ki Dêrmå Tadhah anggènipun ngayani kulawarganipun. Sansâyå dangu garwå ênèm kawratan anggènipun ngayani Ki Dêrmå Tadhah, garwå sêpuh, sâhå putranipun. Mênåpå malih, Ki Dêrmå Tadhah sampun botên srêgêp anggènipun nyambut damêl, amargi kabêtahan padintênipun sampun dipuncêkapi déning garwå ênèm.

Garwå ênèm kawratan anggènipun ngayani kulawarganipun. Katambah tuwuh raos sujånå amargi antawisipun garwå sêpuh sâhå garwå ênèm tungguil griyå. Awit saking kawontênan kasêbut, garwå ênèm langkung milih pisah kaliyan

Ki Dêrmå Tadhah. Sasampunipun pisah, garwå ênèm késah nilarakên Ki Dêrmå Tadhah ingkang nyêbabakên Ki Dêrmå Tadhah kécalan pangupå jiwå. Ki Dêrmå Tadhah botên kiyat ngraosakên gêsangipun ingkang sêngsårå.

Awit saking mênikå, Ki Dêrmå Tadhah nututi késahipun garwå ênèm satêmah nilarakên garwå sêpuh sårå putrå-putranipun. Panjênênganipun sampun botên purun tanggêl jawab malih dhatêng garwå sêpuh sårå putrå-putranipun. Garwå sêpuh sårå putrå-putranipun nêmahî kasangsaran. Katambah garwå sêpuh gadhah putrå malih ingkang anggènipun nglairakên tanpå dipunréncangi déning Ki Dêrmå Tadhah. Sadåyå karépotanipun namung dipunbiyantu déning tånggâ-têparonipun ingkang wêlas nyumêrêpi kawontênanipun garwå sêpuh.

Cariyos salajêngipun, Ki Dêrmå Tadhah gêsang kaliyan garwå ênèm. Sadåyå kabêtahan Ki Dêrmå Tadhah garwå ênèm ingkang nyêkapi. Ki Dêrmå Tadhah gêsang kanthi sêkêcå ingkang nyêbabakên piyambakipun langkung kêsèd malih anggènipun nyambut damêl. Kawontênan kasêbut ndadosakên kalênggahanipun dipuncopot, amargi sampun nglirwakakên padamêlanipun. Salajêngipun, garwå ênèm ingkang nyambut damêl sårå ingkang ngladhosi sadåyå kaprêluan garwanipun. Saking nyamêktakakên dhêdhaharanipun Ki Dêrmå Tadhah ingkang ngêmundhakên sêkul ulam. Ki Dêrmå Tadhah ugi ngginakakên candu sårå ngabotohan.

Awit saking mênikå, garwå ênèm sampun botên kiyat anggènipun nyêkapi kabêtahan garwanipun. Piyambakipun ngantos gadhêkakên sanggan bathikan kanggé ngayani Ki Dêrmå Tadhah. Kawontênan kasêbut njalari piyambakipun kénging paukuman kunjårå, amargi dipungigat déning juraganipun.

Pungkasanipun, Ki Dêrmå Tadhah namung ngingak-thinguk cêthunthungan, amargi botên sagêd gêsang kanthi sêkécå malih, ingkang dipunsêbabakên sampun botên wontên malih garwå ingkang nyêkapi sadâyå kabêtahanipun.

2. Cariyosipun Radèn Pamalih

Wontên sawijining kawulå dalêm pamagang asmanipun Radèn Pamalih. Kacariyosakên Radèn Pamalih pasuryanipun bagus sårå taksih ênèm, nanging kuciwanipun kapintêranipun kirang. Radèn Pamalih anggènipun nyambut damêl kêsèd amargi asring karipan. Panggêsanganipun ugi kacingkrangan. Panjênênganipun gadhah tånggå råndhå satêngah sêpuh ingkang griyanipun saé, pêkaranganipun jêmbar, sårå pintêr nyambut damêl. Radèn Pamalih gadhah niat ndadosakên ‘mbok råndhå’ garwanipun, amargi kêpéngin bandhanipun.

Danguning-dangu amargi dipuntêmên-têmêni sêdyanipun, ‘mbok råndhå’ kalampahan dados garwanipun Radèn Pamalih. Sasampunipun kråmå kaliyan ‘mbok råndhå’ panggêsanganipun Radèn Pamalih sansâyå saé, sadâyå kabêtahan ‘mbok råndhå’ ingkang nyêkapi. ‘Mbok råndhå’ gadhah paburuh bathik ingkang ayu sårå taksih kênyå. Radèn Pamalih mélik sangêt. Cêkakipun, lèlakonipun Radèn Pamalih konangan garwanipun. Mbok råndhå nêpsu sangêt, nanging namung dipunrêmbug ingkang mamanis inggih mênikå namung prêlu pados putrå, amargi ‘mbok råndhå’ sampun titå botên gadhah putrå, dados bènjing manawi sampun sêpuh wontên ingkang ngrimat.

Kalampahan Radèn Pamalih dados garwanipun paburuh bathik. Sasampunipun kråmå, Radèn Pamalih kaliyan garwå ênèm gadhah putrå kathah.

Salajêngipun, Radèn Pamalih ndamêl griyâ piyambak nunggil kaliyan garwâ ênèm sâhâ putrâ-putranipun. Radèn Pamalih tansah nênggoni garwâ ênèm sahâ awis-awis tindak ing griyanipun garwâ sêpuh. Takên kabar kémawon botên purun. Manawi tindak ing griyanipun garwâ sêpuh mêsthi wontên kapreluan, inggih mênikâ namung badhé mênindhêt mênâpâ kémawon barang gadhah garwâ sêpuh kanggé nyêkapi kabêtahanipun garwâ ênèm sâhâ putrâ-putranipun.

Sansâyâ dangu garwâ sêpuh nêmahî kamlaratan, amargi sadayanipun dipunpêndhêt déning Radèn Pamalih, ngantos griyanipun dipungadhékakên. Garwâ sêpuh nêmbé kraos, bilih garwanipun krâmâ kaliyan piyambakipun, namung kanggé nyêkapi sadâyâ kabêtahanipun piyambak, botên amargi raos trêsnâ. Mênâpâ malih sasampunipun krâmâ kaliyan garwâ ênèm, garwâ sêpuh ugi ingkang nyêkapi kabêtahaning garwâ ênèm sâhâ putrâ-putranipun. Awit saking mênikâ, garwâ sêpuh nyuwun pisah. Kawontênan mênikâ ndadosakên Radèn Pamalih sâhâ garwâ ênèm saputrâ-putranipun sampyuh nandhang kasangsaran.

3. Cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak

Cariyos kaping tigâ inggih mênikâ cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak. Panjênênganipun nyambut damêl dados abdi dalêm mantri pamajêgan. Ki Bèi gadhah garwâ kathahipun kalih. Garwâ sêpuh sampun gadhah putrâ déné garwâ ênèm dèrèng. Garwâ sêpuh pasuryanipun saé, tindak-tandukipun alus, bêktos, tuwin gêmi nastiti. Wondéné garwâ ênèm pasuryanipun kuciwâ, tindak-tandukipun kasar, kumêndêl marang laki, boros, nanging tibaning sihipun Ki Bèi. Sadâyâ tindak-tandukipun Ki Bèi namung nyêrikakên garwâ sêpuh, sanadyan

garwå sêpuh anggènipun ngladhosi sadâyå kabêtahan Ki Bèi langkung saé katimbang garwå ênèm.

Satunggaling dintên ing wayah dalu pukul wolu, langitipun rêsik sumilak sâhå lintangipun abyor pating krêtêp. Ki Bèi ngisis wontên ing latar, kêkalih garwanipun sami sumandhing, garwå sêpuh dipunungkurakên, déné garwå ênèm nyuwun pirså “Ki Bèi, Ki Bèi, mênikå lintang-lintang mênâpâ?”. “Lintang bimå sêkti mêlik-mêlik kâyå kowé”. Garwå sêpuh ugi nyuwun pirså, wangsulanipun Ki Bèi “Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâyå êndhasmu”. Sanalikå raos manahipun kados déné dipunbyuki mawå arêng. Sabên dintênipun, Ki Bèi sagêdipun namung ndamêl tatu manahipun garwå sêpuh inggih saking pangandikanipun utawi patrapipun.

Cariyos salajêngipun, garwå ênèm ngandhut. Piyambakipun sujånå kaliyan garwå sêpuh, amargi benjing ingkang badhé nyulihi kalênggahanipun Ki Bèi putra ingkang paling sêpuh inggih mênikå putranipun garwå sêpuh. Salajêngipun, garwå ênèm nyuwun kaliyan Ki Bèi supados kalênggahanipun benjing ingkang nyulihi inggih putranipun. Manawi botên dipunturuti, garwå ênèm langkung milih pisah kaliyan Ki Bèi. Panyuwunanipun garwå ênèm botên sagêd kalaksanan, amargi kalênggahan kasêbut saking pamarintah ingkang botên sagêd dipunéwahi.

Ki Bèi pados cârå anggènipun ngrampungakên prakawisipun. Prakawis kasêbut dipunsêbabakên botên sanès amargi kalênggahanipun. Awit saking mênikå, Ki Bèi nyuwun dhatêng pamarintah supados nyopot kalênggahanipun. Sasampunipun dipuncopot, kulawargå Ki Bèi nêmahî kasangsaran.

4. Cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau

Dipuncariyosakên wontên sawijining abdi dalêm prayagung bupati ingkang sampun gadhah putrâ kathah, amargi garwanipun ugi kathah asmanipun Radèn Tumênggung Anumau. Panjênênganipun angsal triman putri dalêm. Sampun dados adatipun pârâ panjênêngan nâta manawi gadhah kêrsâ nrimakakên putrinipun, mênikâ mêsthi kédah pados priyâ ingkang sampun gadhah putrâ kathah.

Danguning-dangu ingkang kakung botên nggalih marang putri dalêm, amargi piyambakipun botên sagêd ngirangi agêngipun sih katrêsnanipun marang pârâ ampil-ampilipin, satêmah putri dalêm botên angsal sih katrêsnanipun. Sabên ngêndikâ déning ingkang garwâ ênèm sanadyan namung sakêcap wontênipun namung nyênyêrik panggalih kémawon. Garwâ ênèm namung kanggé samâtâ-mâtâ, déné pârâ ampilipun sami gêgujêngan, tindakan, lêlênggahan kaliyan Radèn Tumênggung ing sangajênging garwâ ênèm.

Kawontênan ingkang kados makatên botên kêngis ing sêmu kirang rêna, wontênipun namung kèndêl kémawon, sanadyan sajroning panggalih sakit sangêt. Sansâyâ dangu garwâ ênèm botên kuwawâ anggènipun mênggalih tumindak ing garwanipun ingkang asring nyênyêrik. Jalaran saking mênikâ, putri dalêm nêmahî pêjah. Pungkasaning, Radèn Tumênggung kaundur saking kalênggahanipun ingkang nyêbababakên kasangsaraning gêsangipun.

5. Cariyosipun Ki Naib

Cariyos ingkang pungkasan cariyosipun Ki Naib ingkang gadhah garwå kathahipun tigå. Sadåyå garwanipun sampun gadhah putrå. Garwå sêpuh ingkang gadhah putrå paling kathah, pambarêpipun putrå. Ki Naib nyambut damêl dados abdi dalêm naib ing sakuloning tlatah Suråkartå. Garwå wuragil dados garwå ingkang paling dipuntrêsnani déné garwå sêpuh ingkang paling dipunsêngiti. Tumindakipun garwå wuragil botên saé, piyambakipun asring ngabotohan ngantos barangipun têlas dipungadhèkakên. Manawi kawon anggènipun ngabotohan, Ki Naib ingkang dados ulêkaning nêpsu. Wondéné dukanipun Ki Naib dhatêng garwå sêpuh ngantos têngêl målå.

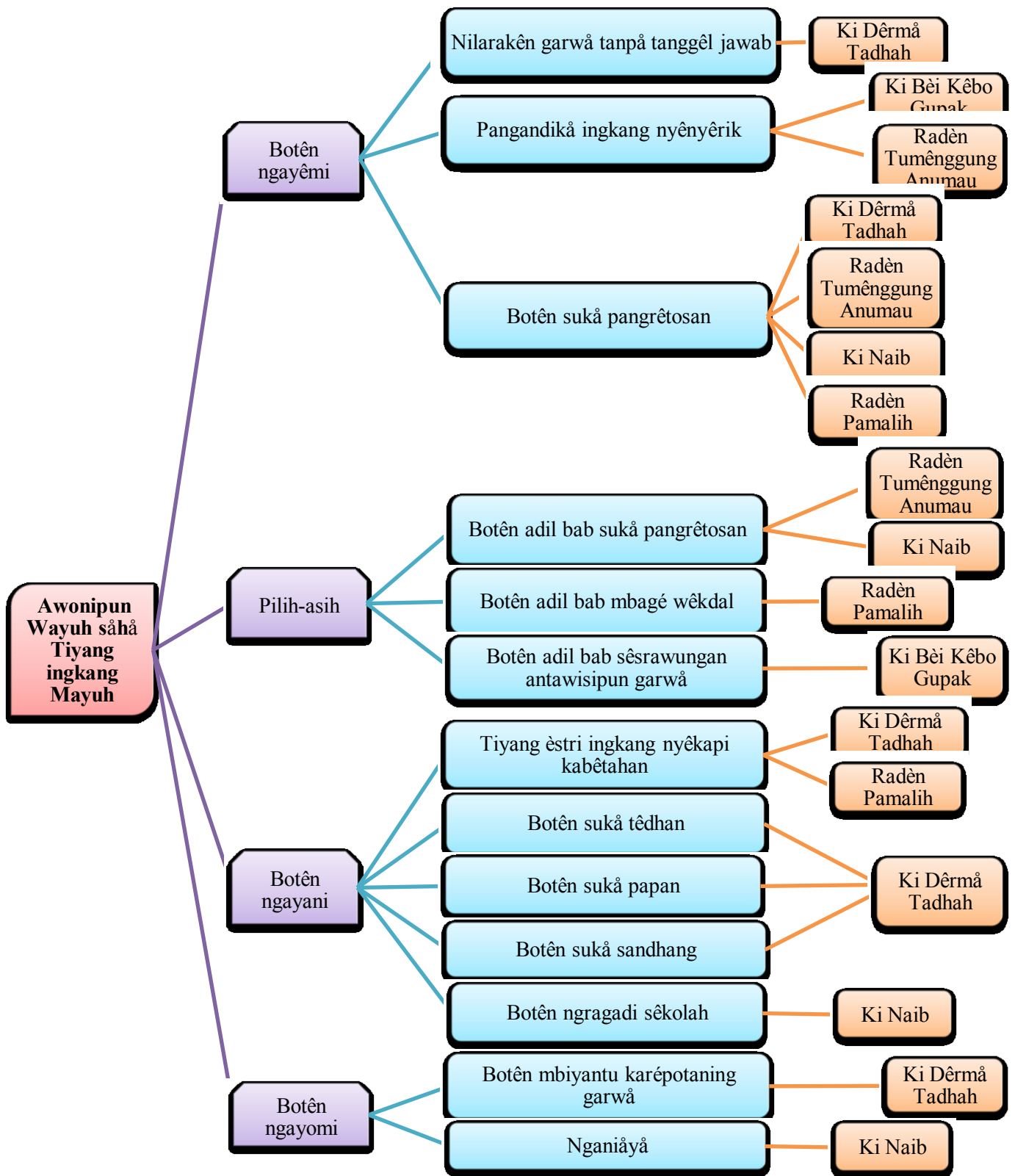
Satunggaling dintên, putranipun garwå sêpuh nyumurupi tumindakipun Ki Naib ingkang målå ibunipun, salajêngipun putranipun badhé misah, nanging Ki Naib sêling-surup dipunkintên putranipun badhé mbiyantu ibunipun lajeng putranipun dipunpålå ugi. Saking kadadéyan mênikå ndamêl putranipun sêrik dhatêng bapakipun, lajêng bapakipun dipunlaporakên dhatêng pamaréntah. Pungkasaning Ki Naib dipuncopot kalênggahanipun, dêrèng wontên satahun laminipun sampun nandhang sêngsårå ingkang agêng, saking kirang dhahar sårå kirang nyandhang, lajêng kêrså nglampahi nyênyuwun dhatêng sintên kémawon.

F. *Kategorisasi Péranganing Bab Wayuh*

Isining *teks SKK*, inggih mênikå nyariyosakên bab awonipun tiyang kakung ingkang mayuh. Awonipun tiyang kakung ingkang mayuh kasêbut kaandharakên mawi gangsal tulådå cariyos awonipun mayuh. Kawiwitan saking

cariyosipun *Ki Dêrmå Tadhah*, salajêngipun wontên *Radèn Pamalih*, *Ki Bèi Kêbo Gupak*, *Radèn Tumênggung Anumau*, sâhå ingkang pungkasan cariyosipun *Ki Naib*.

Saking gangsal pârågå tiyang kakung kasêbut, dipuncariyosakên kadospundi anggènipun pârå pârågå kasêbut nglampahi wayuh. Tumindakipun saking pârå parågå kasêbut wontên ingkang ndamêl salah satunggaling garwanipun kasiyå-siyå. Awonipun mayuh ingkang kapanggihakên adhêdhasar gangsal cariyos kasêbut, inggih mênikå tumindak ingkang botên ngayêmi, pilih-asih, botên ngayani, sâhå botên ngayomi. Saking sakawan tumindak awonipun mayuh mênikå sagêd dipunpérang-pérang malih. Langkung jêlasipun sagêd dipunpirsani lumantar *bagan* ingkang kawayahakakên ing ngandhap mênikå.

Bagan 1: Awonipun wayuh sâhâ tiyang ingkang mayuh

Adhêdhasar *bagan* ing nginggil, kapanggihakên sakawan tumindak awonipun tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh miturut isining *teks SKK*. Andharanipun kados wontên ing ngandhap mênika.

1. Botên ngayêmi

Ingang kalêbêt tumindak ingkang botên ngayêmi dhatêng garwå. Kapratêlakakên kados ing ngandhap mênika:

- a. manawi sawêg ngêndika antawisipun laki-rabi wontênipun namung nyêrikakên manah, kados cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak sâhå Radèn Tumênggung Anumau,
- b. nilarakên garwå tanpå tanggêl jawab lair sâhå utawi batos kanggé nunggil kaliyan garwå sanèsipun, kados cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah, sâhå,
- c. botên nyukani pangrêtosan bab bêbrayan, kados cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah, Radèn Pamalih, Radèn Tumênggung Anumau, sâhå Ki Naib.

2. Pilih-asih

Tumindak ingkang nêdahakên tiyang kakung pilih-asih dhatêng salah satunggaling garwanipun sagêd kapérang dados tigang tumindak. Kaandharakên kados ing ngandhap mênika:

- a. botên adil bab nyukani pangrêtosan, têngesipun tiyang kakung ingkang kalangkung-langkung anggènipun nyukani pangrêtosan dhatêng salah satunggaling garwanipun kémawon déné garwå sanèsipun botên dipungatosakên. Wontên ing *teks SKK* kados cariyosipun Radèn Tumênggung sâhå Ki Naib,

- b. botên adil bab mbagé wêkdal utawi jadwal nunggil griyå antawisipun garwå, têngêsipun tiyang kakung ingkang langkung kathah nunggil kaliyan salah satunggaling garwå ingkang langkung dipuntrêsnani déné garwå sanèsipun gêsang kanthi piyambakan. Wontên ing *teks SKK* kados cariyosipun Radèn Pamalih, sâhå,
- c. botên adil bab sêrawungan kaliyan pårå garwanipun, têngêsipun nalikå srawung kaliyan garwå ingkang dipunasihi anggènipun ngêndikå manis sâhå sêmunipun rênå. Manawi srawung kaliyan garwå ingkang dipunsêngiti anggènipun ngêndikå namung ndamêl tatuning manah ugi kanthi pasuryan ingkang botên rênå. Wontên ing *teks SKK* kados cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak.

3. Botên ngayani

Tumindakipun tiyang kakung ingkang botên ngayani kulåwarganipun, inggih mênikå botên nyukani kåyå dhatêng kulåwarganipun, kapårå èstrinipun ingkang nyêkapi sadåyå kabêtahaning kulåwargå. Têngêsipun botên nyukani kåyå, kapratêlakakên kados ing ngandhap mênikå:

- a. botên nyukani têdhan, sandhang, sâhå papan, kados cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah,
- b. botên ngragadi sêkolah anakipun kados cariyosipun Ki Naib.

4. Botên ngayomi

Tumindakipun tiyang kakung ingkang botên ngayomi dhatêng garwanipun, inggih mênikå tumindak ingkang botên ngrêkså dhatêng garwå sâhå putranipun. Kapratêlakakên kados ing ngandhap mênikå:

- a. nganiâyâ, inggih mênikâ málâ utawi nggêbug, kados cariyosipun Ki Naib,
- b. botên mbiyantu karépotaning garwâ nalikâ ngurus putranipun utawi ngurus émah-émah, kados cariyosipun Ki Dêrmâ Tadhah.

Lampahing anggènipun ngrêmbag ingkang sapisan dipuntindakakên, inggih mênikâ langkung rumiyin dipunpadosi *data-nipun ing teks SKK* adhêdhasar andharan ing nginggil, inggih mênikâ pêthikan *teks* ingkang mahyakakên parâgâ tumindak awon, ingkang botên ngayêmi, pilih-asih, botên ngayani, sâhâ botên ngayomi. Salajêngipun, *data* ingkang sampun kapanggihakên mênikâ dipunwayakakên ing *kartu data* pangrêmbaging *teks SKK* ingkang dipunsêrat lumantar *tabel*. Têmbung-têmbung ingkang dipuncithak kandêl ingkang kawrat ing *indikator* minangkâ *kata kunci* kanggé ndamêl pangrêmbaging *teks* bab awonipun tiyang kakung ingkang mayuh. *Tabel kategorisasi* péranganing bab awonipun mayuh kasêrat kados ing ngandhap mênikâ.

Tabel 33: Tabel kategorisasi péranganing bab awonipun tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
1	Botên ngayêmi	1.a. Ki Dêrmâ Tadhah		Botên suka pangrê-tosan bab bêbrayan
		1.a.1 ...prakâra mbok tuwâ iyâ mangsâ bodhoâ, mati karêpmu, urip karêpmu... SKK (26)	1.a.1 ... <i>Masalah istri tua hanya masa bodoh, mati terserah, hidup pun terserah... SKK (26)</i>	
		1.a.2 ...Mbok tuwâ kari sangsârâ. Sâkâ gêdhéning susahé, kongsi kâyâ wong gêndhêng, lêngang-lêngong, lêngar-lêngêr, ora bisâ caturan, rinâ wengi tansah adus êluh.... SKK (27)	1.a.3 ... <i>Istri tua merasakan kesengsaraannya. Akibat dari sangat sedihnya sampai-sampai seperti orang gila, melamun, berdiam diri, tidak mau berbicara, (dan) siang malam selalu menangis... SKK (27)</i>	Nilar-akên garwâ tanpâ tanggêl jawab

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
1	Botên ngayêmi	1.a. Ki Dêrmå Tadhah		Nilar-akên garwå tanpå tanggêl jawab
		1.a.3 ...Ora antårå suwé banjur manak, kang réwang mung tånggå-tanggané, sapirå gêdhéné kasangsarané, sartå pårå cintrakané mbok tuwå tanpå upåmå, iku jênêng ora mati, ora urip... SKK (27)	1.a.4 ... <i>Tidak begitu lama (setelah kepergian Ki Dêrmå Tadhah), istri tua melahirkan. (Persalinannya) hanya dibantu para tetangganya. Betapa besar kesengsaraan dan kesulitan istri tua tanpa terkecuali, dapat disebut tidak mati juga tidak hidup... SKK (27)</i>	
		1.b Radèn Pamalih		Botên sukå pangrê-tosan bab bêbrayan
		1.b.1 ...mbok tuwå mung kari igå thok, banjur pêt-kalêmpêt ora tau ngingus marang ênggoné mbok tuwå, mêtakaké baé ora gêlêm.... SKK (37)	1.b.1 ... <i>istri tua hanya tinggal kurus kering, kemudian (Raden Pamalih) berhenti tidak pernah lagi menemui istri tua, berkabar saja pun (ia) tidak mau... SKK (37)</i>	
		1.c Ki Bèi Kebo Gupak		Pangan-dikå ingkang nyênyê-rik
		1.c.1 ...mbok nom pitakon: “Ki Bèi, Ki Bèi, nikå lintang-lintang nåpå?”. “Lintang bimå sêkti mêlik-mêlik kåyå kowé.” Mbok tuwå ugå banjur milu-milu pitakon. Wangsulané: “ Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kåyå êndhasmu ”. Sanalikå rasané atiné kåyå dibyuki måwå arêng... SKK (42)	1.c.1 ... <i>Istri muda bertanya: “Ki Bei, Ki Bei, itu bintang-bintang apa?”. “Bintang bima sakti berkelip-kelip seperti kamu.” (kata) (Ki Bei). Istri tua lalu ikut-ikutan bertanya. Jawab (Ki Bei): “Itu bintang jaran dhawuk banyak ubannya seperti (rambut) di kepalamu”. Seketika hatinya terasa seperti dikasih tumpukan arang yang masih membara... SKK (42)</i>	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
1	Botên ngayêmi	1.d Radèn Tumênggung Anumau		Pangan-dikâ ingkang nyên-yêrik
		1.d.1 ...Anggêr ngêndikan karo kang garwâ sanadyan mung sakêcap rong kêcap, mung sarwâ nglarakaké, nyên-yêrikaké panggalih thok... SKK (46)	1.d.1 ... <i>Setiap kali berbicara dengan istri muda meskipun hanya berbicara sepatah dua patah kata yang ada hanya menyakiti hatinya saja... SKK (46)</i>	
		1.d.2 ...Sadinâ-dinâ kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ. Rêntêng-rêntêng, gêgujêngan, tindakan, lêlênggahan karo ampil-ampilé ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ... SKK (46-47)	1.d.2 ... <i>Setiap hari istrinya hanya dijadikan pajangan. (Raden Tumenggung) (tidak) (pisah) (dari) (para) (istri-istri) (lainnya), bersanding, bersendau gurau, berpergian, duduk-duduk dengan istri-istri lainnya di hadapan istri muda. Sifat utama dari seorang putri berasal dari keturunan orang luhur, kejadian seperti itu tidak sekali-kali terlihat pada ekspresinya (bahwa) (hatinya) kurang senang, adanya hanya diam saja, meskipun di dalam hatinya merasa sangat sakit... SKK (46-47)</i>	Botên sukâ pangrê-tosan bab bêbrayan
		1.d.3 ...sâyâ suwé slirané kang ora kuwawi, déning mung jênêng dicêcênggring, mulané sarirané sâyâ kêrà nggagang aking, wêkasan banjur anêmahi sédâ jalaran sâkâ bangêt ngênêsing panggalih...SKK (47)	1.d.3 ... <i>semakin lama dia tidak kuat, karena hatinya hanya disakiti, makanya badannya semakin kurus kering, akhirnya meninggal dunia karena hatinya sangat sedih... SKK (47)</i>	
		1.e Ki Naib		
		1.e.1 ...Ki Naib anggêr rādâ sulâyâ karo mbok nom, âpâ sabab sâkâ kurang pawèhé, utâwâ âpâ sabab sâkâ	1.e.1 ... <i>(Setiap kali) Ki Naib bertengkar dengan istri muda, di sebabkan kurangnya (dalam)</i>	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
1	Botên ngayêmi	1.e Ki Naib		Botên sukâ pangrê-tosan bab bêbrayan
		kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwâ kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu... SKK (48-49)	<i>pemberian, atau di sebabkan karena kurang terpenuhinya kesenangannya, istri tua yang menjadi pelampiasan kemarahan suaminya, kemudian dibentak... SKK (48-49)</i>	
2	Pilih-asih	2.a Radèn Pamalih		Botên adil bab mbagé wêkdal
		2.a.1 ...Gêlising kândhâ, banjur anak-anak gumrayah, Radèn Pamalih banjur omah dhéwé awor nunggal mbok nom... SKK (34)	2.a.1 ...Singkat cerita, (mereka) (mempunyai) banyak anak. Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap bersama istri muda... SKK (34)	
		2.a.2 ...Radèn Pamalih arang-arang mênyang ênggoné mbok tuwâ, tansah tunggu brok ânâ ing ênggoné mbok nom. Anggêr mênyang ênggoné mbok tuwâ, wus mêsthi ânâ karêpé ing atasé âpâ barang kêkurangané kang kanggo mikir mbok nom saanaké... SKK (34)	2.a.2 ...Raden Pamalih sangat jarang datang mengunjungi istri tua, (ia) selalu bersama dengan istri muda. Setiap kali datang ke rumah istri tua, sudah pasti ada keinginan untuk (mengambil) (barang) (guna) mencukupi kebutuhan istri muda dan anak-anaknya... SKK (34)	
		2.b Ki Bèi Kêbo Gupak		Botên adil bab sêsrawungan antawis-ipun garwâ
		2.b.1 ...sabên Ki Bèi arêp mangan, anggêr wêruh sadhiyan-sadhiyané mbok tuwâ kabèh mau, Ki Bèi wus tansah pêtêng anyurêng baé ulaté, kândhâ karo sêmu sêrêng “Mbokné, aku arêp madhang, lawuhané âpâ?”. Yèn arêp mangan ânâ	2.b.1 ...Setiap kali Ki Bei mau makan dan mengetahui semua yang telah disediakan istri tua, Ki Bei selalu terlihat cemberut (kemudian) berkata dengan agak marah “Bu, aku mau makan, lauknya apa?”. Kalau mau makan ditempatnya	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
2	Pilih-asih	2.b Ki Bèi Kêbo Gupak		Botên adil bab sêsrawungan antawisipun garwâ
		<p>ênggoné mbok nom ulaté padhang, sêmuné sajak njêgègès “Mbokné, Mbokné, aku arêp madhang, kowé duwé lawuh âpâ, buwahé âpâ?”.... SKK (38-40)</p>	<p>istri muda wajahnya terlihat senang dan selalu senyum. “Bu, Bu, aku mau makan, kamu punya lauk apa, buahnya apa?”.... SKK (38-40)</p>	
		<p>2.b.2 ...mbok nom pitakon: “Ki Bèi, Ki Bèi, nikâ lintang-lintang nâpâ?”. “Lintang bimâ sêkti mêlik-mêlik kâya kowé.” Mbok tuwâ ugâ banjur milu-milu pitakon. Wangsulane: “Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâya êndhasmu.” Sanalikâ rasané atiné kâya dibiuki mawâ arêng kêsambi... SKK (42)</p>	<p>2.b.2 ...Istri muda bertanya: “Ki Bei, Ki Bei, itu bintang-bintang apa?”. “Bintang bima sakti berkelip-kelip seperti kamu.” (kata) (Ki Bei). Istri tua lalu ikut-ikutan bertanya. Jawab (Ki Bei): “Itu bintang jaran dhawuk banyak ubannya seperti (rambut) di kepalamu.” Seketika hatinya terasa seperti dikasih tumpukan arang yang masih membara... SKK (42)</p>	
		<p>2.b.3 ...Yèn Ki Bèi arêp turu ânâ ênggoné mbok tuwâ, anggêr lagi takon iyâ mêsthi kâya adat sabêné, karo nêsu pêcucupêcucu. Yèn ânâ ênggoné mbok nom, mung dicêpaki: klâsâ bângkâ salêmbar, bantalé mori kêtêl kapuké katut saatiné, mung siji tur lêthêk. Éwâ déné jaréné kêbênêran malah silir, banjur turu nglêmpus... SKK (40-41)</p>	<p>2.b.3 ...Jika Ki Bei mau tidur di rumah istri tua, setiap bertanya pasti seperti biasanya, sambil marah dan cemberut. (Sedangkan), kalau ada di rumah istri muda hanya disediakan selempar tikar keras, bantalnya kain tenun berbahan mori berisi kapuk sebijinya, hanya ada satu dan kotor sekali. Akan tetapi, kata (Ki Bei) kebetulan (sekali) (dapat) membuat sejuk, lalu tidur lelap... SKK (40-41)</p>	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
2	Pilih-asih	2.c Radèn Tumênggung Anumau		Botên adil bab sukâ pangrê-tosan
		2.c.1 ...Barêng wus lawas-lawas, sing kakung mau bangêt anggoné ora nggalih marang garwané, sabab sâkâ ora sagêd angêndhakaké gêdhéné sih katrêsnané marang pârâ ampil-ampilé, dadi garwané ora olèh ati sathithik-sathithikâ... SKK (45-46)	2.c.1 ...Ketika sudah semakin lama, suaminya melupakan istri muda, karena tidak dapat mengurangi besarnya rasa sayang kepada istri-istrinya yang lain, sehingga istri muda tidak mendapatkan sedikit pun hatinya... SKK (45-46)	
		2.c.2 ...Sadina-dina kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ. Rêntèng-rêntèng, gêgujêngan, tindakan, lèlênggahan karo ampil-ampilé ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ... SKK (46-47)	2.c.2 ...Setiap hari istrinya hanya dijadikan pajangan. (Raden Tumenggung) (tidak) (pisah) (dari) (para) (istri-istri) (lainnya), bersanding, bersendau gurau, berpergian, duduk-duduk dengan istri-istri lainnya di hadapan istri muda. Sifat utama dari seorang putri berasal dari keturunan orang luhur, kejadian seperti itu tidak sekali-kali terlihat pada ekspresinya (bahwa) (hatinya) kurang senang, adanya hanya diam saja, meskipun di dalam hatinya merasa sangat sakit... SKK (46-47)	
		2.d Ki Naib		
		2.d.1 ...Ki Naib asih bangêt marang mbok wuragil. Mbok tuwâ kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyâ anak-anaké... SKK (48)	2.d.1 ...Ki Naib sangat sayang kepada istri muda. Istri tua yang sangat dibenci, sama sekali tidak dipikirkan, apalagi (memikirkan) anak-anaknya... SKK (48)	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
3	Botên ngayani	3.a Ki Dêrmå Tadhah		Tiyang èstri ingkang nyêkapi kabêtah-an
		3.a.1 ...Ki Dêrmå Tadhah bungahé ora karu-karuan, déné diujå sartå disludhah saanak bojoné, yèn ånå kêkurangané diréwang-réwangi nggêgadhèkaké. Mbok tuwå wêruh bangêt marang awaké, ora nganggêp maru, dianggêp lêlurah, åpå barang gawé kang kèthèr dicandhak, ditandhangi, ora étung sayah. Ki Dêrmå Tadhah ngaji pupung, mung mangan, turu, ura-ura, loap-laop... SKK (24-25)	3.a.1 ... <i>Rasa senang (yang) (dirasakan) Ki Derma Tadhah tidak menggambarkan, karena dilayani dan dijamu oleh anak (dan) istrinya. Jika ada (kebutuhan) yang kurang, (istrinya) sampai menggadaikan (barang). Istri tua tahu benar tentang dirinya, (dia) tidak menganggap dirinya dipoligami. (Suaminya) dianggap tuan. Pekerjaan apa pun yang belum selesai, diselesaikan tanpa mengenal lelah. Ki Derma Tadhah memanfaatkan keadaannya, (kerjaannya) hanya makan, tidur, (dan) bersenang-senang... SKK (24-25)</i>	
		3.a.2 ...mbok ênom atiné ribêt bangêt, kang sapisan ora bêtah ngênêp panasing ati, kang kaping pindho duwé kirå yèn wus mêsthi kêbrukan dikon nyånggå kabutuané wong saomah ing sadina-dinané, sartå nragadi wong duwé anak, ragadé akèh, bauné akèh... SKK (25)	3.a.2 ... <i>hati (istri muda) sangat bingung, yang pertama tidak kuat menahan kecemburuan, yang ke dua sudah mengira jika pasti akan menanggung kebutuhan sehari-hari orang serumah dan membiayai anak dari istri tua yang membutuhkan banyak biaya dan tenaga... SKK (25)</i>	
		3.a.3 ...Kocapå Ki Dêrmå Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, ribêt bangêt, rumåså kélangan pangan... SKK (26)	3.a.3 ... <i>Diceritakan, sesudah perginya istri muda, Ki Derma Tadhah sangat kebingungan, sangat sedih, sangat susah, (dan) merasa kehilangan sumber makanan... SKK (26)</i>	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
3	Botên ngayani	3.a Ki Dêrmå Tadhah		Botên suka papan
		3.a.4 ...dhasar ing kono iku dudu omahé dhéwé, wong iyå isih mondhok.... SKK (26)	3.a.4 ... <i>apalagi yang ditempati bukan rumah (Ki Dêrmå Tadhah) sendiri melainkan masih mengontrak... SKK (26)</i>	
		3.a.5 ...ora ååå réwangé kang biså têtulung ing karibêdané, ååå ugå réwangé nanging anaké dhéwé tur isih cilik-cilik, rinå wêngi mung tansah nangis nggiyêng, déning luwé wêtêngé kongsi nglëntéré... SKK (27-28)	3.a.5 ... <i>tidak ada yang membantu kerepotan (istri) (tua). Jika ada yang membantu itu pun anaknya sendiri yang masih kecil. Siang malam (anaknya) menangis terus-terusan sampai lemas karena perutnya lapar... SKK (27-28)</i>	Botên suka têdhan
		3.a.6 ...Ki Dêrmå Tadhah, såråå ora mung ngêlungaké sêgå iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbêné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêkså lèrèn ora biså mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik. Ki Dêrmå Tadhah mung kari kathok thok... SKK (28)	3.a.6 ... <i>Ki Derma Tadhah tidak mensyukuri (masih) (dapat) (makan) (dengan) nasi (dan) ikan. (Ia) juga merokok, berjudi, sampai kemben dan tapih (yang) (dikenakan) (istrinya) (hanya) sambungan, jadinya (ia) terpaksa berhenti tidak dapat berangkat ke Pacinan untuk bekerja membatik. (Sedangkan), Ki Derma Tadhah hanya (mempunyai) celana saja... SKK (28)</i>	Botên suka san-dhang
		3.a.7 ...Ki Dêrmå Tadhah wus mungkur gangsir ora pisan-pisan kêlingan marang anak bojoné, malah kalungguhané iyå uwis diundur, sabab têtélå wus nglirwakaké ing gawéné...	3.a.7 ... <i>Ki Derma Tadhah sudah tidak mau bertanggung jawab (dan) tidak sekalipun teringat kepada anak (dan) istrinya. Apalagi (ia) sudah dikeluarkan dari</i>	Tiyang èstri ingkang nyêkapi kabêtah-an

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
3	Botên ngayani	3.a Ki Dêrmå Tadhah		Tiyang èstri ingkang nyêkapi kabêtahan
		SKK (28)	pekerjaannya, karena sudah jelas mengesampingkan pekerjaannya... SKK (28)	
		3.a.8 ...mbok ênom iyå ugå, barambang karo jaé, pådhå déné kasangsarané, déning sâyå suwé sâyå ngrêgiyêg amiyêg-miyêg anggoné nyånggå tadhahé Ki Dêrmå Tadhah, sâkå ora mung ngêlungaké sêgå iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbêné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêkså lèrèn ora biså mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik... SKK (28)	3.a.8 ...Istri muda juga (mengalami) (kesulitan). Bawang merah dan jahe (yang) (dimilikinya) semakin berkurang, karena semakin lama semakin berat dalam menanggung makan suaminya. (Suaminya) tidak mensyukuri (masih) (dapat) (makan) (dengan) nasi (dan) ikan. (Ia) juga merokok, berjudi, sampai kemben dan tapih (yang) (dikenakan) (istrinya) sambungan, jadinya (ia) terpaksa berhenti tidak dapat berangkat ke Pacinan untuk bekerja membuat... SKK (28)	
		3.b Radèn Pamalih		
		3.b.1 ...Radèn Pamalih banjur omah dhéwé awor nunggal mbok nom, anggoné biså omah dhéwé sartå biså ngadêg kèndhilé ênggêng-ênggêngan, iyå mung sâkå anggoné ngulêri lan mintêri barang darbèké mbok tuwå... SKK (34)	3.b.1 ...Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap bersama istri muda. (Ia) mempunyai rumah sendiri dan dapat mencukupi makan keluarganya hanya dari mengambil barang dan membodohi istri tua... SKK (34)	
		3.b.2 ...Sabên-sabên mêngkono, anggêr mårå mênyang ênggoné mbok tuwå wus mêsthi mung arêp nggrêgik, mung arêp	3.b.2 ...Sering kali seperti itu, setiap datang ke rumah istri tua, pasti hanya akan meminta-minta sampai (barang) yang terkecil	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
3	Botên ngayani	3.b Radèn Pamalih		Tiyang èstri ingkang nyêkapi kabêtah-an
		ndhidhis, mung arêp ngrêrimuk, cêkaké niyaté mung sakngêrèt... SKK (34-35)	(sekali pun), niatnya hanya akan mengambil... SKK (34-35)	
		3.b.3 ...Lawas-lawas sapirå kuwaté bandhané mbok tuwå, déning mung kanggo njuju sêsêlan botol, iku bêbasané båndhå kanggo ngingoni wong akèh kang pådha nganggur... SKK (35)	3.b.3 ...Lama-kelamaan seberapa kuat kekayaan istri tua hanya untuk njuju sêsêlan botol, itu ungkapan (yang) (menggambarkan) kekayaan untuk menghidupi orang banyak yang tidak bekerja... SKK (35)	
		3.b.4 ...mbok tuwå mangêrti yèn kang lanang anggoné ngêpèk bojo awaké iku mung kanggo nambêl kabutuan, kanggo wêwadal kasênêngan, sartå banjur éling yèn wong urip iku ora mung warêg nyawang bojo nom kang durjånå bêbudiné... SKK (36)	3.b.4 ...istri tua baru menyadari kalau suaminya menjadikan dia sebagai istri hanya untuk mencukupi kebutuhan, menjadi korban kesenangannya, dan kemudian (ia) teringat kalau orang hidup itu tidak hanya kenyang memandangi suami muda yang berwatak jahat... SKK (36)	
		3.c Ki Naib		Botên nragadi sêkolah
		3.c.1 ...Mbok tuwå kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyå anak-anaké. Nyêkolahké bayaran sêtali baé, anggêr dijaluki bayaran, ngoso-oso dhuwité disêbar-sêbar, lagi têkan pangkat têlu, banjur dikon nyopot, jaré ngrugèn-ngrugèni, sartå ora biså kalap bahuné... SKK (48)	3.c.1 ...Istri tua yang sangat dibenci, sama sekali tidak dipikirkan, apalagi (memikirkan) anak-anaknya. Menyekolahkan yang bayarnya hanya setali saja, setiap kali dimintai uang, (sambil) marah-marah uangnya dibuang-buang, baru sampai pangkat tiga (sudah) disuruh keluar, katanya merugikan dan memberatkan... SKK (48)	

Lajêngipun tabel

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
4	Botên ngayomi	4.a Ki Dêrmâ Tadhah		Botên mbiyantu karé-potaning garwâ
		4.a.1 ...Ora antârâ suwé banjur manak, kang réwang mung tânggâ-tanggané, sapirâ gêdhéné kasangsarané, sartâ pâpâ cintrakané mbok tuwâ tanpâ upâmâ, iku jênêng ora mati, ora urip, margâ ing atasé duwé anak mung dhéwé êngklèkâ kélé-kélé ora ânâ réwangé kang bisâ têtulung ing karibêdané... SKK (27)	4.a.1 ... <i>Tidak begitu lama (setelah kepergian Ki Dêrmâ Tadhah), istri tua melahirkan. (Persalinannya) hanya dibantu para tetangganya. Betapa sangat sedih dan kesulitan istri tua tidak tergambarkan, dapat dikatakan mati pun tidak, hidup pun juga tidak, karena mempunyai anak hanya digendhong sendirian, tidak ada yang membantu kerepotannya...</i> SKK (27)	
		4.b Ki Naib		Ngani-âyâ
		4.b.1 ...Ki Naib anggêr rādâ sulâyâ karo mbok nom, âpâ sabab sâkâ kurang pawèhé, utawâ âpâ sabab sâkâ kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwâ kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu, banjur diaban-abani âpâ, digêbugi. Wus tau digêbugi kongsi gogrok wêtêngané... SKK (48-49)	4.b.1 ... <i>Setiap kali Ki Naib bertengkar dengan istri muda, di sebabkan kurangnya (dalam) pemberian, atau di sebabkan karena kurang terpenuhinya kesenangannya, istri tua yang menjadi pelampiasan kemarahan suaminya, kemudian dibentak atau dipukuli. (Istri tua) sudah pernah dipukuli sampai perutnya turun...</i> SKK (48-49)	
		4.b.2 ...Nêpsuné Ki Naib marang mbok tuwâ, banjur dipâlâ asu... SKK (50)	4.b.2 ... <i>(Pelampiasan) kemarahan Ki Naib kepada sambil berkata anjing...</i> SKK (50)	
		4.b.3 ...Bapakné sêling surup, anaké ditarkâ ngéwangi biyungé, sartâ arêp wani, mulané anaké	4.b.3 ... <i>Ki Naib salah mengira, anaknya dikira membantu ibunya dan mau lancang, makanya anaknya</i>	

Lajêngipun *tabel*

No.	Awonipun mayuh	Indikator		Dudutan
		Teks	Terjemahan	
4	Botên ngayomi	4.b Ki Naib		Ngani- âyâ
		banjur dirangkèt sasisiré sisan, nganti dadi layadan... SKK (50)	ikut dipukul sepenuhnya sampai kesakitan... SKK (50)	

G. Pangrêmbaging Isining *Teks SKK* Bab Wayuh

Adhêdhasar *tabel kategorisasi* sampun kapanggihakên *data-nipun* bab awonipun tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh. Saking *data* ingkang sampun kapanggihakên kasêbut, salajêngipun dipunandharakên pangrêmbaging *teks*-ipun adhêdhasar sabên *indikator*-ipun. Andharan pangrêmbaging *teks* bab awonipun mayuh kawayakakên kados ing ngandhap mênika.

1. Botên Ngayêmi

Botên ngayêmi, têngesipun botên sukâ raos ingkang nyêngsêmakên sâhâ ngayêm-ayêm dhatêng èstrinipun. Tumindakipun tiyang kakung ingkang kalêbêt botên ngayêmi, inggih mênika nilarakên garwâ sartâ putranipun tanpâ tanggêl jawab lair sâhâ utawi batos kanggé nunggil kaliyan garwâ sanèsipun, nalika sawêg ngêndikâ antawisipun laki-rabi wontênipun namung ndamêl tatu manahing garwâ, sâhâ botên wontên raos trêsnâ-asih utawi botên sukâ pangrêtosan bab bêbrayan.

Raos ayêm têntrem dipunbêtahakên déning satunggaling kulawargâ kanggé nglampahi gêsang bêbrayan supados sagêd langgêng. Sasampunipun krâmâ, tiyang èstri sagêd ngraosakên ayêm têntrem nalika tiyang kakung sagêd ngrumêksâ sâhâ tanggêl jawab dhatêng kulawarganipun (Hasan, 2003: 13).

Wontên ing ngandhap mênikå, minångkå tumindakipun tiyang kakung ingkang botên ngayêmi dhatêng kulåwarganipun, kaandharakên kados makatên.

a. Nilarakên garwå tanpå tanggêl jawab

Tiyang kakung mênikå gadhah tanggêl jawab ingkang agêng tumraping kulåwargå. Tanggêl jawabipun tiyang kakung salah satunggalipun, inggih mênikå wontên kanggé kulåwarganipun. Têgêsipun tiyang kakung wontên kanggé kulåwargå, inggih mênikå sagêd mawi raganipun kanthi ngrêkså, sagêd mawi sukå raos trêsnå, utawi sukå panyêngkuyung saha sanèsipun, ingkang wigatos tiyang kakung mênikå wontên kanggé kulåwarganipun inggih lumantar jasmani sårå utawi rohaninipun.

Nalikå laki-rabi ngraosakên bingah manåpå déné sisah, nglampahi padamêlan ingkang awrat manåpå déné ènthèng, nêmahî prakawis ingkang angèl manåpå déné gampil, sårå sanèsipun. Kêkalihipun kêdah sêsarêngan anggènipun nglampahi, supados sagêd dipunraosakên kanthi sêsarêngan ugi.

Andharan ing nginggil kosok-wangsulipun kaliyan panggêsangan wayuh ingkang dipunlampahi déning Ki Dêrmå Tadhah. Dipuncariyosakên bilih Ki Dêrmå Tadhah nututi kêsahipun garwå ênèm ingkang kêsah nilarakên piyambakipun, amargi garwå ênèm sampun botên kiyat manawi dipunwayuh. Pramila, nyêbabakên Ki Dêrmå Tadhah nilarakên garwå sêpuh, satêmah panggêsanganipun garwå sêpuh nêmahî kasangsaran sårå kasisahan. Cariyosipun kados cuplikan *teks SKK* ing ngandhap mênikå.

1.a.2 ...Mbok tuwå kari sangsårå. **Såå gêdhéning susahé, kongsi kåyå wong gêndhêng, lêngang-lêngong, lêngar-lêngêr, ora biså caturan, rinå wêngi tansah adus êluh...** *SKK* (27)

Terjemahan-ipun

1.a.2 ...*Istri tua merasakan kesengsaraannya. Akibat dari sangat sedihnya sampai-sampai seperti orang gila, melamun, berdiam diri, tidak mau berbicara, (dan) siang malam selalu menangis...* SKK (27)

Cuplikan *teks* sanèsipun

1.a.3 ...*Ora antårå suwé banjur manak, kang réwang mung tånggã-tanggané, sapirå gêdhéné kasangsarané, sartå pårå cintrakané mbok tuwå tanpa upåmå, iku jênêng ora mati, ora urip...* SKK (27)

Terjemahan-ipun

1.a.3 ...*Tidak begitu lama (setelah kepergian Ki Dêrmå Tadhah), istri tua melahirkan. (Persalinannya) hanya dibantu para tetangganya. Betapa sangat sedihnya dan kesulitan istri tua tidak tergambarkan, dapat dikatakan mati pun tidak, hidup pun juga tidak....* SKK (27)

Saking kalih cuplikan *teks* ing nginggil, nggambarakên karibêdaning garwå sêpuh ingkang dipuntilar déning tiyang kakung. Miturut Salim (1995: 22) salah satunggaling kawajibanipun tiyang kakung, inggih mênikå tansah sukå pangrêtosaning bêbrayan dhatêng garwanipun kanthi tanggêl jawab ingkang agêng. Salah satunggalipun tumindak ingkang nêdahakên tiyang kakung botên sukå pangrêtosan dhatêng garwanipun, inggih mênikå kanthi cårå nilarakên garwanipun, satêmah tiyang kakung botên sagêd ngrêkså dhatêng kulåwarganipun.

Kados cariyosipun garwå sêpuh ingkang dipuntilar déning Ki Dêrmå Tadhah. Garwå sêpuh sawêg ngandhut tamtu kémawon mbêtahakên pangrêtosan ingkang langkung agêng saking tiyang kakung. Sasanèsipun pangrêtosan ugi mbêtahakên pambiyantu mliginipun nalikå ngurusi padamêlan émah-émah, amargi tiyang èstri ingkang sawêg ngandhut botên kénging nyambut damêl

ingkang awrat. Karibêdanipun garwå sêpuh botên namung nalikå ngandhut kémawon, nanging nalikå babaran ugi sami kémawon ribêdipun.

Tiyang èstri ingkang badhé babaran mbêtahakên garwanipun kanggé ngréncangi sâhå sukå panyêngkuyung, supados èstrinipun botên ajrih sâhå sagêd ugi nambah kêkiyatan kanggé babaran, satêmah anggènipun babaran sagêd gangsar. Ing cariyos kasêbut garwå sêpuh ingkang babaran tanpå dipunrêncangi déning garwanipun, milå tânggi-têpalih sami sukå pambiyantu, amargi wêlas-asih. Ugi nalikå garwå sêpuh taksih kédah ngrimat putrå-putranipun ingkang taksih sami alit, ndamêl wêlas dhatêng tiyang sanès ingkang sumêrêp.

Putrå mênikå minångkå asiling raos trêsnå-asih antawisipun laki-rabi, milå dados tanggêl jawab kêkalihipun. Tamtu kémawon tiyang èstri ingkang gadhah putrå manâpå malih taksih alit, anggènipun ngrimat nêmahî karibêdan manawî tanpå dipunbiyantu déning garwanipun. Kawontênan ingkang kados makatên, manawî tiyang ètri botên kiyat anggènipun nglampahi gêsang sagêd ndamêl sakit pamanahipun kados déné garwå sêpuh. Pungkasanipun putrå-putranipun ingkang ngraosakên kasangsaran. Tumindakipun tiyang kakung ingkang nilarakên garwanipun tanpå tanggêl jawab mênikå botên saé, amargi ndamêl garwanipun kasiyå-siyå. Dipuntilarakên tanpå dipunsukani *nafkah* lair sâhå utawi batos, nanging ugi botên dipunpisah.

Lampahing akad nikah ingkang lumampah ing Indonesia asring dipunwaosakên *ta'liq thalaq* déning pangantèn kakung ingkang ngrêwrat janji utawi kasaguhan kanggé botên nilarakên garwanipun ingkang dangunipun tigang sasi tanpå dipunsukani kâyå (Salim, 1995: 41). Manawî botên dipuntindakakên

manâpâ ingkang dados janjinipun tiyang kakung, tiyang èstri kêparêng *nuntut* ingkang dados hakipun sâhâ mênikâ dados utangipun ingkang garwâ ingkang kédah dipunbayar. Dados, nalikâ tiyang èstri sampun botên dipunkayani ingkang dangunipun ngantos tigang sasi déning garwanipun, piyambakipun angsal nyuwun pisah kaliyan garwanipun.

b. Pangandikâ ingkang nyênyêrik

Cârâ anggènipun srawung antawisipun tiyang kakung kaliyan garwanipun salah satunggalipun kanthi cârâ nalikâ wicantênan migunakakên têmbung-têmbung ingkang saé sâhâ alus, satêmah botên nyêrikakên manahing garwanipun (Jahrani, 1996: 65). Andharan kasêbut botên kados déné panggêsangan wayuh ingkang dipunlampahi déning Ki Bèi Kêbo Gupak sâhâ Radèn Tumênggung Anumau. Kêkalhipun botên sagêd njagi manahing salah satunggalipun garwâ. Kados pêthikan *teks* cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak ing ngandhap mênikâ.

1.c.1 ...mbok nom pitakon: “Ki Bèi, Ki Bèi, nikâ lintang-lintang nâpâ?”. “Lintang bimâ sêkti mêlik-mêlik kâya kowé.” Mbok tuwâ ugâ banjur milu-milu pitakon. Wangsulane: **“Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâya êndhasmu”. Sanalikâ rasané atiné kâya dibiuki mawâ arêng... SKK (42)**

Terjemahan teks-ipun

1.c.1 ...Istri muda bertanya: “Ki Bei, Ki Bei, itu bintang-bintang apa?”. “Bintang bima sakti berkelip-kelip seperti kamu.” (kata) (Ki Bei). Istri tua lalu ikut-ikutan bertanya. Jawab (Ki Bei): **“Itu bintang jaran dhawuk banyak ubannya seperti (rambut) di kepalamu”. Seketika hatinya terasa seperti dikasih tumpukan arang yang masih membara... SKK (42)**

Adhêdhasar pêthikan *teks* kasêbut nggambarakên bilih tiyang kakung ingkang botên sagêd njagi manahing garwanipun. Anggènipun nyênyêrik garwanipun, inggih mênikâ kanthi ngêndikâ migunakakên têmbung-têmbung

ingkang botên sakéca dipunmirêngakên, dados wontênipun namung nyakiti manah kémawon. Salim (1995: 24) ngandharakên bilih tiyang kakung botên kénging ngêndikå ingkang sagêd ndamêl tatu manahing garwanipun, amargi tiyang èstri mênikå gadhah sipat ingkang alus. Awit saking mênikå, tiyang kakung kêdahipun anggènipun ngêndikå dhatêng garwanipun migunakakên têmbung-têmbung ingkang saé, supados ngrêmênakên dipunmirêngakên, satêmah kulawarganipun sagêd bagyå mulyå.

Tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh, wontên ing sangajênging garwå sanèsipun botên kénging ngêndikå ingkang sagêd nyakiti manahing salah satunggal garwanipun, amargi mênikå sagêd nyêbabakên garwå ingkang dipunsakiti mênikå dipuninå déning garwå sanèsipun (Jahrani, 1996: 65). Kados déné ingkang dipuntindakakên déning Ki Bèi ingkang nyakiti manahing garwå sêpuh wontên ing sangajênging garwå ênèm.

Sasanèsipun mênikå, Ki Bèi manawi ngendikå kaliyan garwå sêpuh kanthi pasêmon ingkang botên rênå, dukå, sårå pècuca-pècucu. Jahrani (1996: 65) ngandharakên bilih manawi ngêndikå dhatêng garwanipun saénipun kanthi pasêmon ingkang katon bingah, supados anggènipun bêbrayan sagêd bagyå mulyå. Wondéné, manawi Ki Bèi ngêndikå dhatêng garwå ênèm pasêmonipun padhang, sêmunipun sajak njêgègès, nanging garwå ênèm anggènipun mangsuli asring kanthi nyêntak-nyêntak.

Tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh kêdah sagêd njagi *hubungan* antawisipun garwå, satêmah botên kadadosan satunggalipun garwå ngêndikakakên awonipun garwå sanèsipun utawi kakiranganing garwå sanèsipun

ing sangajênging kakungipun. Manawi prakawis mênikå ngantos kadadosan, tiyang kakung kêdah nuturi sâhå nyêbutakên kasaénan garwanipun ingkang sampun dipuninå kasêbut. Tiyang kakung ugi kêdah sagêd njagi awonipun pangandikan èstrinipun ingkang dipunsêbabakên raos sujånå, inggih ingkang katujukakên dhatêng piyambakipun utawi dhatêng salah satunggal garwanipun (Jahrani, 1996: 65).

Cariyos salajêngipun, inggih mênikå cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau ingkang angsal triman putri dalêm. Radèn Tumênggung nunggil griyå kaliyan sadåyå garwanipun. Garwå ênèm inggih mênikå putri dalêm botên dipuntrêsnani déning Radèn Tumênggung, dados manawi ngêndikå wontênipun namung nyênyêrik. Tumindakipun Radèn Tumênggung ingkang langkung asring tindakan, lèlênggahan, sâhå gêgujêngan kaliyan garwå-garwå sanèsipun wontên ing sangajênging putri dalêm ndamêl tatuning manahipun, sanadyan botên kêngis ing sêmu kirang rênå. Pêthikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

1.d.1 ...Anggêr ngêndikå karo kang garwå sanadyan **mung sakêcap rong kêcap, mung sarwå nglarakaké, nyênyêrikaké panggali thok...** SKK (46)

Terjemahan teks-ipun

1.d.1 ...*Setiap kali berbicara dengan istri muda meskipun hanya berbicara sepatah dua patah kata yang ada hanya menyakiti hatinya saja...* SKK (46)

Adhêdhasar pêthikan *teks* ing nginggil nggambarakên tiyang kakung ingkang sagêdipun namung nyênyêrik manahing garwå. *Komunikasi* antawisipun laki-rabi minångkå satunggaling bab ingkang wigatos tumraping gêsang bêbrayan. Manawi *komunikasi* kémawon sampun botên saé, inggih wontênipun namung

sami nyênyêrik, tamtu kémawon gêsang bêbrayan kasêbut botên badhé bagyâ mulyâ. Miturut Istiqomah (2004: 19), raos ayêm ayom têtêrêm, raos bingah, utawi raos kuciwâ, raos botên rêmên, bosên mênikâ dipunpangaribawani déning pangandikâ ingkang dipunmirêngakên.

Congkrahipun satunggaling kulawargâ asring kawiwitan saking pocapan. Kosok-wangsulipun, têtêrêmipun satunggaling kulawargâ ugi alêlandhasan saking pocapan ingkang ngêwrat raos trêsnâ-asih. Pocapan ingkang saé antawisipun garwâ botên amargi cârâ anggènipun ngêndikâ ingkang alus utawi kasar, nanging pocapan ingkang nyênyêrik utawi botên. Sanadyan anggènipun ngêndikâ kanthi alus, nanging sêdyanipun kanggé ndamêl tatu manah, milâ sagêd njalari satunggaling kulawargâ pasulayan.

Kosok-wangsulipun, sanadyan anggènipun ngêndikâ radi kasar, nanging botên nyêrikakên manah mênâpâ malih sêdyanipun ingkang rilâ kanggé kasaénan, milâ sagêd sansâyâ nambah raos trêsnâ-asih antawisipun laki-rabi. Dados, ingkang wigatos mênikâ anggènipun ngêndikâ, kêkalhipun kédah sagêd njagi manah supados botên nyêrikakên sâhâ têbih saking padudon.

c. Botên sukâ pangrêtosan

Nyukani pangrêtosan dhatêng garwâ minangkâ salah satunggalipun cârâ kanggé njagi gêsang bêbrayanipun supados têtêp rukun sâhâ langgêng. Sajatosipun, ingkang paling dipunbêtahakên déning tiyang èstri, inggih mênikâ pangrêtosan saking tiyang kakung. Ananging, kadhang kâlâ tiyang kakung mênikâ anggènipun mahyakakên pangrêtosan caranipun bédâ kaliyan manâpâ ingkang

dipunkajêngakên déning garwanipun. Tiyang kakung anggènipun mahyakakên pangrêtosan kanthi tumindak, upaminipun nyambut damêl kanthi saèstu kanggé ngayani kulâwarganipun ingkang ndadosakên awis-awis kondur.

Kamangkå tiyang èstri langkung rêmên manawi garwanipun asring wontên griyå sårå sagêd nglampahi wêkdal kanthi sêsarêngan. Tumindak sanèsipun tiyang kakung sagêd ngalêmbånå manåpå kémawon ingkang sampun dipuntindakakên déning garwanipun, kados déné nalikå tiyang èstri olah-olah jêjanganan sagêd dipunalêmbånå bilih raosipun écå, lsp. Prakawis-prakawis alit bab pangalêmbånå mênikå botên angèl dipuntindakakên déning tiyang kakung manawi wontên raos trêsnå dhatêng garwanipun, nanging tiyang kakung kadhang kålå nganggêp bab mênikå botên wigatos, amargi ngraos sampun sagêd ngayani. Tiyang kakung kêdah tansah sabar sårå longgar anggènipun sawung kaliyan pårå garwanipun.

Adhêdhasar *teks SKK* kapanggihakên parågå ingkang botên sukå pangrêtosan dhatêng garwanipun, inggih mênikå Ki Dêrmå Tadhah, Radèn Pamalih, Radèn Tumênggung Anumau, sårå Ki Naib. Wontên ing ngandhap mênikå langkung rumiyin kababar cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah. Pêthikan *teks-ipun* kados makatên.

1.a.1 ...**prakårå mbok tuwå iyå mångså bodhoå**, mati karêpmu, urip karêpmu... *SKK* (26)

Terjemahan teks-ipun

1.a.1 ...**Masalah istri tua hanya masa bodoh**, mati terserah, hidup pun terserah... *SKK* (26)

Adhêdhasar cuplikan *teks* ing nginggil nêdahakên bilih tiyang kakung ingkang botên sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun. Kamangka, nyukani pangrêtosan dhatêng tiyang èstri mênikâ botên angèl. Tiyang èstri rêmên dipungatosakên ing prakawis-prakawis ingkang alit, kados takên kabaripun mênikâ sampun sagêd ndamêl bingah sâhâ rumaos dipungatosakên. Miturut Salim (1995: 22) nyukani pangrêtosan bab bêbrayan dhatêng tiyang èstri kanthi tanggêl jawab ingkang agêng kalêbêt saking salah satunggalipun kawajiban tiyang kakung.

Awit saking mênikâ, tiyang kakung kêdah sukâ bab pangrêtosan dhatêng garwanipun, saking pangrêtosan ingkang alit ngantos pangrêtosan ingkang agêng. Ananging, sukâ pangrêtosan dhatêng tiyang èstri kraos angèl dipuntindakakên manawi tiyang kakung botên gadhah raos trêsnâ dhatêng garwanipun. Kawontênan mênikâ ingkang nyêbabakên Ki Dêrmâ Tadhah nilarakên garwâ sêpuh, amargi piyambakipun sampun botên wontên raos trêsnâ malih kanggé garwanipun, satêmah nglirwakakên tanggêl jawabipun.

Pêthikan *teks* ingkang salajêngipun inggih mênikâ cariyosipun Radèn Pamalih. Pêthikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikâ.

1.b.1 ...mbok tuwâ mung kari igâ thok, banjur **pêt-kalêmpêt ora tau ngingus marang ênggoné mbok tuwâ, mêrtakaké baé ora gèlêm...** SKK (37)

Terjemahan teks-ipun

1.b.1 ...istri tua hanya tinggal kurus kering, kemudian (Raden Pamalih) berhenti **tidak pernah lagi menemui istri tua, berkabar saja pun (ia) tidak mau...** SKK (37)

Adhêdhasar *teks* ing nginggil nêdahakên tiyang kakung ingkang botên sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun, ngantos prakawis ingkang alit kémawon, inggih mênikâ takên kabar garwanipun botên dipuntindakakên. Dipuncariyosakên bilih Radèn Pamalih krâmâ malih, garwâ sêpuh dipuntilar piyambakan lajêng Radèn Pamalih nunggil griyâ kaliyan garwâ ênèm. Radèn Pamalih awis-awis nyambangi dhatêng griyanipun garwâ sêpuh. Takên kabar kémawon botên dipuntindakaken.

Bab alit kados déné takên kabar rumaos awrat dipuntindakakên manawi botên wontên raos trêsnâ. Kamangkâ tiyang mbangun bêbrayan mênikâ dipunlêlandhêsi raos trêsnâ-asih. Manawi salah satunggalipun botên gadhah raos trêsnâ lajêng mbangun balé wismâ, tamtu kémawon wontên ancas sanès ingkang nglêlandhêsi mbangun gêsang bêbrayan kasêbut. Kados déné Radèn Pamalih ingkang krâmâ kaliyan garwâ sêpuh amargi mélik bandhanipun. Nalikâ Radèn Pamalih krâmâ malih kaliyan garwâ ênèm ingkang pasuryanipun langkung ayu sâhâ taksih ênèm, Radèn Pamalih langkung milih nunggil griyâ kaliyan garwâ ênèm. Garwâ sêpuh nêmahî kamlaratan, amargi bandhanipun dipunpêndhêt déning Radèn Pamalih kanggé nyêkapi kabêtahaning garwâ ênèm sâhâ putrâ-putranipun.

Fauzil (2007: 94-95) ngandharakên bilih kekiranganing salah satunggalipun garwâ sagêd dipuntingali saking sakawan prakawis, inggih mênikâ saking raganipun, pakulinan ing sabên dintênipun, kêkirangan ingkang asipat *psikis*, sâhâ *akhlaqi*. Kêkirangan kasêbut sagêd ugi ingkang kalêbêt sagêd dipundandosi kanthi gampil utawi angèl. Sagêd ugi kêkirangan kasêbut langkung

saé dipuntampi, supados sagêd sansâyâ nuwuhakên raos trêsnâ, sanadyan sajatosipun kêkirangan kasêbut sagêd dipundandosi. Sagêd ugi kêkirangan kasêbut botên sagêd dipundandosi, satêmah ingkang dipunprêlukakên inggih mênikâ sêdyâ kanggé nampi sâhâ rilâ kaliyan mênâpâ ingkang wontên ing dhiri garwanipun.

Manawi sampun mangrêtos bab kêkirangan salah satunggalipun garwâ, sagêd kanggé dhasar kadospundi anggènipun tumindak ingkang trêp dhatêng garwanipun, satêmah gêsang bêbrayanipun dipunkêbaki raos bagyâ mulyâ. Sêsêrêpan bab kêkirangan antawisipun garwâ sagêd kanggé ngiyatakên raos trêsnâ manawi sêsêrêpan kasêbut nuwuhakên sikap rilâ nampi kêkirangan antawisipun garwâ. Tiyang èstri sansâyâ nambah raos trêsnanipun nalikâ rumaos dipuntampi sâhâ dipuntrêsnani manâpâ wontênipun déning tiyang kakung.

Ananging, andharan kasêbut botên jumbuh kaliyan gêsang bêbrayan ingkang dipuntindakakên déning Radèn Pamalih. Piyambakipun nilarakên garwâ sêpuh, amargi kêkirangan garwâ sêpuh botên langkung ayu katimbang garwâ ênèm, yuswanipun sampun satêngah sêpuh, bandhanipun ugi sampun têlas, sâhâ ingkang wigatos sampun botên wontên malih raos trêsnâ dhatêng garwâ sêpuh. Mênikâ sikap durjânâ ingkang dipuntindakakên déning Radèn Pamalih, satêmah garwâ sêpuh nêmahî kamlaratan.

Sasanèsipun cariyos Radèn Pamalih, wontên malih cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau. Piyambakipun ugi botên sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikâ.

1.d.2 ...Sadinâ-dinâ kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ.
Rèntèng-rèntèng, gègujêngan, tindakan, lèlènggahan karo ampil-ampilé

ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku **ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ... SKK (46-47)**

Terjemahan-ipun

1.d.2 ...*Setiap hari istrinya hanya dijadikan pajangan. (Raden Tumenggung) (tidak) (pisah) (dari) (para) (istri-istri) (lainnya), bersanding, bersendau gurau, berpergian, duduk-duduk dengan istri-istri lainnya di hadapan istri muda. Sifat utama dari seorang putri berasal dari keturunan orang luhur, kejadian seperti itu tidak sekali-kali terlihat pada ekspresinya (bahwa) (hatinya) kurang senang, adanya hanya diam saja, meskipun di dalam hatinya merasa sangat sakit... SKK (46-47)*

Adhêdhasar cuplikan *teks* ing nginggil, nggambarakên tumindakipun tiyang kakung ingkang botên pangrêtosan dhatêng manahing garwâ. Tamtu kémawon tumindakipun Radèn Tumênggung kasêbut ndamêl sakit manahipun garwâ ênèm. Sêjatosipun ingkang paling dipunbêtahakên déning tiyang èstri, inggih mênikâ pangrêtosan saking garwanipun. Wontên kabêtahan kanggé dipunmirêngakên, dipungatosakên, kabêtahan kanggé dipuntampi, dipunalêm, dipunkajèni, ngantos kabêtahan ingkang katingal gampil dipuntindakakên, inggih mênikâ kabêtahan kanggé dipunpirsani sâhâ mirsani tiyang ingkang dipuntrêsni (Fauzil, 2007: 99). Sajatosipun kabêtahan-kabêtahan kados makatên ingkang dipunbêtahakên kanggé njagi gêsang bêbrayanipun dados ayêm ayom têntrêm.

Tumraping tiyang kakung ingkang nglampahi wayuh botên saé nalikâ ningalakên sêswunganipun kaliyan garwâ wontên ing sangajênging garwâ sanès. Sêswungan kasêbut kados nalikâ sawêg *bermesraan* kaliyan garwâ sanèsipun. Manawi ngantos dipunmirêngakên sâhâ dipunpirsani déning garwâ asanès anggènipun *bermesraan* sagêd ndamêl tatuning manah ugi nuwuhakên raos sujânâ. Tumindak ingkang kados makatên botên sagêd dipuntindakakên déning

Radèn Tumênggug, satêmah garwå ênèm nglampahi gêsangipun kanthi raos sisah.

Cuplikan *teks* Radèn Tumênggung sanèsipun, kados makatên.

1.d.3 ...sâyå suwé slirané kang ora kuwawi, déning mung jênêng dicêcênggring, mulané sarirané sâyå kêrå nggagang aking, **wêkasan banjur anêmahi sêdå jalaran sårå bangêt ngênêsing panggalih...** SKK (47)

Terjemahan-ipun

1.d.3 ...*semakin lama dia tidak kuat, karena hatinya hanya disakiti, makanya badannya semakin kurus kering, akhirnya meninggal dunia karena hatinya sangat sedih...* SKK (47)

Adhêdhasar *teks* kasêbut, nggambarakên garwå ênèm ingkang ngraosakên sisah, amargi sabên dintên tansah dipuncêcênggring déning Radèn Tumênggung Anumau ingkang ndadosakên ngênêsing panggalih, satêmah nyêbabakên garwå ênèm nêmahi sêdå. Sikapipun tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh kêdah adil nalikå sawung kaliyan garwå-garwanipun. Botên kénging tiyang kakung mbédakakên anggènipun sawung kaliyan garwå-garwanipun, miturut saking ingkang paling dipuntrêsnani ngantos ingkang botên dipuntrêsnani.

Tuladhanipun sikap ingkang adil, inggih mênikå nalikå sawêg ngêndikå kêdah ingkang saé dhatêng sadâyå garwanipun, ngawontênakên pêpanggihan ingkang saé, pasuryanipun katingal bingah, sukå pangalêmbånå manåpå ingkang sampun dipuntindakakên sabên èstrinipun (Jahrani, 1996: 65). Sadâyå tumindak kasêbut kêdah adil, ugi sukå pangrêtosan dhatêng garwanipun botên kénging dipunbédakakên.

Tuladhanipun, nalikå wontên salah satunggalipun garwå nêmahi sakit, lajêng jadwalipun tiyang kakung nunggil griyå kaliyan garwå ingkang sakit kasêbut. Piyambakipun têtêp sukå pangrêtosan kanthi nênggoni sårå ngrimat

supados énggal mantun. Andharan mênika kosok wangsulipun kaliyan Radèn Tumênggung. Ngantos garwâ ênèm nêmahî pêjah kémawon, Radèn Tumênggung botên wontên raos wêlas asih, manâpâ malih ngantos kêrsâ nênggoni sâhâ ngrimat nalikâ taksih gêsang.

Cariyos ingkang salajêngipun, inggih mênika cariyosipun Ki Naib ingkang botên sukâ pangrêtosan ugi dhatêng garwanipun. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênika.

1.e.1 ...Ki Naib anggêr râdâ sulâyâ karo mbok nom, âpâ sabab sâkâ kurang pawêhé, utâwâ âpâ sabab sâkâ kurang kasêmbadan kasênêngané, **iku mbok tuwâ kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu...** SKK (48-49)

Terjemahan-ipun

1.e.1 ...*(Setiap kali) Ki Naib bertengkar dengan istri muda, di sebabkan kurangnya (dalam) pemberian, atau di sebabkan karena kurang terpenuhinya kesenangannya, istri tua yang menjadi pelampiasan kemarahan suaminya, kemudian dibentak...* SKK (48-49)

Adhedhasar *teks* ing nginggil nêdahakên tiyang kakung ingkang botên sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun. Salah satunggalipun tumindak ingkang kalêbêt saking sukâ pangrêtosan, inggih mênika sukâ raos asih lumantar pangandikanipun tiyang kakung dhatêng garwanipun. Pangandikan ingkang dipunmaksud, inggih mênika pangandikan kanthi têtêmbungan ingkang saé sâhâ botên nyêntak-nyêntak, amargi têtêmbungan ingkang botên saé sagêd ndamêl manahipun garwâ sakit sâhâ sagêd nyêbabakên pisahipun anggènipun gêsang bêbrayan (Al-Awayisyah, 2004: 31).

Gêsang bêbrayan ingkang dipunlampahi déning garwa sêpuhipun Ki Naib têbih saking raos bagyâ mulyâ. Garwâ sêpuh asring dipundukani déning Ki Naib ngantos têngêl ugi nyakiti raganipun, mênika dipunsêbabakên jalaran tumindakipun

garwå ênèm ingkang pasulayan dhatêng Ki Naib. Tiyang èstri mênikå mbêtahakên raos dipuntampi manâpâ wontênipun, dipuntrêsnani kanthi tulusing manah, sâhå dipungatosakên (Fauzil, 2007: 294). Raos ingkang kados makatên tumraping garwå sêpuh dèrèng naté ngraosakên, wontênipun dipunsakiti sabên dintênipun inggih raganipun sâhå manahipun. Pramila garwå sêpuh langkung milih pisah kaliyan garwanipun. Pungkasanipun Ki Naib dipunkunjâra, amargi tumindakipun piyambak inggih mênikå nganiâyå dhatêng garwå sâhå putranipun.

2. Pilih-asih

Pilih-asih inggih mênikå botên adil. Tiyang kakung ingkang pilih-asih, inggih mênikå tiyang kakung ingkang botên adil dhatêng pârå garwanipun. Kawajibanipun tiyang kakung, inggih kêdah adil anggènipun sukå *nafkah* lair dumugi batos dhatêng garwanipun. Tiyang kakung ingkang nglampahi wayuh lajêng botên sagêd nindakakên adil dhatêng sadâyå garwanipun sanadyan képingin adil, milå botên kénging tiyang kakung langkung trêsnå-asih dhatêng garwå ingkang paling dipuntrêsnani kémawon, satêmah garwå sanèsipun botên dipunsukani pangrêtosan (*terjemahan* surat An-Nisa':129). Tumindakipun tiyang kakung ingkang nggambarakên tumindak ingkang botên adil adhêdhasar *teks SKK*, kados andharan ing ngandhap mênikå.

a. Botên adil bab mbagé wêkdal

Manawi tiyang kakung kalangkung-langkung anggènipun nrêsnani salah satunggalipun garwå, milå sagêd alêlandhasi nindakakên tumindak ingkang botên adil anggènipun mbagé wêkdal kanggé nunggil griyå kaliyan pârå garwanipun.

Prakawis bab nunggil griyå antawisipun garwå kêdah jêlas, dados wontên jadwal kapan tiyang kakung wontên ing griyanipun garwå ingkang satunggal manawi gadhah griyå piyambak utawi wontên ing kamar pribadi. Péranganing jadwal kêdah jêlas sâhå adil tumrapping garwå ingkang saras, sakit, nggarap santun, utawi *nifas*.

Tiyang kakung ingkang nunggil kaliyan garwanipun ingkang dangunipun namung satunggal dalu kémawon sampun sagêd ndamêl raos bingah sâhå dados panglipuring manah tumrapping èstri. Tumrapping tiyang kakung ugi sagêd ndamêl bingahing manah, sanadyan tanpâ sarèsmi, nanging sagêd namung kanthi cârâ tingal-aningali, wicantênan, gêgujêngan, ngaras, sâhå sapanunggalipun (Daud lumantar Jährani, 1996: 61). Pêthikan *teks* cariyosipun Radèn Pamalih ingkang nggambarakên tiyang kakung tumindak botên adil anggènipun mbagé wêkdal dhatêng pârâ garwanipun, kados ing ngandhap mênika.

2.a.1 ...Gêlising kândhå, banjur anak-anak gumrayah, **Radèn Pamalih banjur omah dhéwé awur nunggal mbok nom...** SKK (34)

Terjemahan-ipun

2.a.1 ...*Singkat cerita, (mereka) (mempunyai) banyak anak. Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap bersama istri muda...* SKK (34)

Sanèsipun cuplikan *teks* Radèn Pamalih.

2.a.2 ...**Radèn Pamalih arang-arang mênyang ênggoné mbok tuwå, tansah tunggu brok ånå ing ênggoné mbok nom.** Anggèr mênyang ênggoné mbok tuwå, wus mêsthi ånå karêpé ing atasé åpå barang kêkurangané kang kanggo mikir mbok nom saanaké... SKK (34)

Tejemahan teks-ipun

2.a.2 ...*Raden Pamalih sangat jarang datang mengunjungi istri tua, (ia) selalu bersama dengan istri muda. Setiap kali datang ke rumah istri tua,*

sudah pasti ada keinginan untuk (mengambil) (barang) (guna) mencukupi kebutuhan istri muda dan anak-anaknya... SKK (34)

Adhêdhasar kalih *teks* ing nginggil, nêdahakên tiyang kakung ingkang botên adil anggènipun mbagé wêkdal kanggé nunggil griyâ kaliyan pârâ garwanipun. Radèn Pamalih botên sagêd mbagé wêkdal anggènipun nunggil griyâ kanthi adil antawisipun garwâ sêpuh sâhâ garwâ ênèm, amargi piyambakipun langkung agêng raos trêsnanipun dhatêng garwâ ênèm. Kamangkâ, tiyang ingkang nglampahi wayuh kêdah sagêd adil bab mbagé wêkdal anggènipun nunggil griyâ kaliyan garwâ-garwâ sanèsipun.

Miturut pârâ *ulama fiqh* utawi *ulama tafsir* ngandharakên bilih kêdah sagêd tumindak adil anggènipun mbagé wêkdal gêsang sêsarêngan kaliyan garwâ satunggal dhatêng satunggalipun (Zuhaili lumantar Mursalin, 2007: 24). Nalikâ pârâ garwâ dipundadosakên satunggal griyâ tanpâ wontên raos lilâ saking pârâ garwanipun mênikâ sagêd alêlandhasi pasulayan sâhâ sagêd ugi nuwuhakên raos sujânâ dhatêng pârâ garwanipun. Dados, tiyang kakung ingkang botên ndadosakên pârâ garwanipun gêsang wontên ing satunggal griyâ mênikâ langkung saé, amargi sagêd nêbihakên saking pasulayan sâhâ botên nuwuhakên raos sujânâ antawisipun garwâ. Mânâpâ malih sagêd kanggé njagi mânâpâ ingkang dados wadining kulâwargâ saking garwâ sanèsipun.

Ugi botên wajib kanggé tiyang kakung ndamêl jadwal ingkang sami kanggé nindakakên sarèsmi dhatêng garwâ satunggal kaliyan satunggalipun, mênikâ minangkâ *sunah* kémawon (Muslim lumantar Jährani, 1996: 61). Miturut andharan kasêbut ingkang wigatos inggih mênikâ tiyang kakung sagêd mbagé wêkdal ingkang adil kanggé nunggil kaliyan pârâ garwanipun. Inkang

dipunsêbut nunggil kaliyan pàrà garwanipun, inggih mênikå botên atêgês kêdah nindakakên sarèsmi, nanging cêkap sumandhing ngréncangi garwanipun sâhå nglampahi wêkdal kanthi sêsarêngan.

Nalikå satunggaling dintên tiyang kakung badhé tindakan sâhå mbêtahakên salah satunggal garwå kanggé ngréncangi, panjênênganipun gadhah hak kanggé milih satunggal saking pàrà garwanipun kanggé ngréncangi tindakan. Manawi mênikå botên dipunsarujuki déning pàrà garwanipun sâhå nyêbabakên pasulayan, langkung saénipun tiyang kakung ngundhi antawisipun pàrà garwå kanggé nêmtokakên sintên ingkang badhé ngréncangi. Bab ingkang kados makatên ugi dipuntindakakên déning Rasulullah saw, inggih mênikå ngundhi garwanipun kanggé ngréncangi nalikå Rasulullah saw badhé tindakan (Jahrani, 1996: 61).

b. Botên adil bab sêsrawungan antawisipun garwå

Tiyang ingkang nglampahi wayuh kêdah sagêd nindakakên adil dhatêng sadâyå garwanipun, sâhå botên kénging mênggahing tiyang kakung langkung asih kaliyan garwå ingkang paling dipuntrêsnani kémawon. Lampahing wayuh ingkang dipuntindakakên déning Ki Bèi Kêbo Gupak nggambarakên tiyang kakung ingkang pilih-asih dhatêng salah satunggalipun garwå, satêmah garwå sanèsipun kasiyå-siyå sâhå nêmahni kasangsaran.

Tumindak ingkang botên adil kasêbut, inggih mênikå tumindakipun tiyang kakung ingkang mbédakakên anggènipun srawung dhatêng pàrà garwanipun. Manawi sawêg nunggil kaliyan garwå ingkang dipuntrêsnani anggènipun

ngêndikå kanthi saé sâhå pasuryanipun padhang. Manawi nunggil kaliyan garwå ingkang botên dipuntrêsnani anggènipun ngêndikå kanthi nyêntak-nyêntak sâhå sêmunipun sêrêng.

Kados cariyosipun Ki Bèi ingkang langkung asih dhatêng garwå ênèm katimbang garwå sêpuh. Kacariyosakên bilih Ki Bèi nalikå dhahar langkung rêmên dipunladhosi déning garwå ênèm, sanadyan namung kasamêktakakên dhêdhaharan ingkang kirang écå sâhå langkung rêmên saré wontên ing panggénanipun garwå ênèm, sanadyan namung dipunsamêktakakên klåså bangkå kanggé saré. Manawi ingkang ngladhosi garwå sêpuh, sanadyan sampun kasamêktakakên dhêdhaharan ingkang écå utawi nalikå badhé saré sampun kasamêktakakên panggénan ingkang saé, Ki Bèi têtêp botên rêmên, wontênipun namung dukå kémawon.

Cariyosipun Ki Bèi kosok wangsulipun kaliyan andharan *terjemahan* ing surat An-Nisa':129, sanadyan botên sagêd nindakakên adil bab sukå raos trêsnå-asih dhatêng garwå-garwanipun, nanging botên kénging tiyang kakung ngantos nilarakên sâhå botên sukå pangrêtosan dhatêng salah satunggalipun garwå. Kados déné Ki Bèi ingkang wontênipun dukå dhatêng garwå sêpuh sâhå ndamêl sêriking manah anggènipun ngêndikå. Pêthikan *teks* cariyosipun Ki Bèi Kêbo Gupak kados ing ngandhap mênikå.

2.b.1 ...sabên Ki Bèi arêp mangan, anggêr wêruh sadhiyan-sadhiyané mbok tuwå kabèh mau, **Ki Bèi wus tansah pêtêng anyurêng baé ulaté, kândhå karo sêmu sêrêng** “Mbokné, aku arêp madhang, lawuhané apa?”. Yèn arêp mangan ånå ênggoné mbok nom **ulaté padhang, sêmuné sajak njêgègès** “Mbokné, Mbokné, aku arêp madhang, kowé duwé lawuh apa, buwahé apa?”.... SKK (38-40)

Terjemahan-ipun

2.b.1 ...Setiap kali Ki Bei mau makan dan mengetahui semua yang telah disediakan istri tua, **Ki Bei selalu terlihat cemberut (kemudian) berkata dengan agak marah** “Bu, aku mau makan, lauknya apa?”. Kalau mau makan ditempatnya istri muda **wajahnya terlihat senang dan selalu senyum**. “Bu, Bu, aku mau makan, kamu punya lauk apa, buahnya apa?”.... SKK (38-40)

Cuplikan teks sanèsipun, kados makatên.

2.b.2 ...mbok nom pitakon: “Ki Bèi, Ki Bèi, nika lintang-lintang napa?”. **“Lintang bima sêkti mêlik-mêlik kâya kowé.”** Mbok tuwâ ugâ banjur milu-milu pitakon. Wangsulane: **“Kaé lintang jaran dhawuk mabluk kâya êndhasmu”**. Sanalika rasané atiné kâya dibiuki mawâ arêng kêsambi... SKK (42)

Terjemahan teks-ipun

2.b.2 ...Istri muda bertanya: “Ki Bei, Ki Bei, itu bintang-bintang apa?”. **“Bintang bima sakti berkilat-kilat seperti kamu.”** (kata) (Ki Bei). Istri tua lalu ikut-ikutan bertanya. Jawab (Ki Bei): **“Itu bintang jaran dhawuk banyak ubannya seperti (rambut) di kepalamu”**. Seketika hatinya terasa seperti dikasih tumpukan arang yang masih membara... SKK (42)

Cuplikan teks cariyosipun Ki Bèi ingkang pungkasan, kados makatên.

2.b.3 ...Yèn Ki Bèi arêp **туру а́на́ ênggoné mbok tuwâ, anggêr lagi takon iya mêsthi kâya adat sabêné, karo nêsu pêcuca-pêcucu**. Yèn ana ênggoné mbok nom, mung dicêpaki: klâsa bangka salêmbar, bantalé mori kêtêl kapuké katut saatiné, mung siji tur lêthêk. Éwâ déné jaréné kêbênêran malah silih, banjur turu nglêmpus... SKK (40-41)

Terjemahan teks-ipun

2.b.3 ...Jika Ki Bei mau tidur di rumah istri tua, setiap bertanya pasti seperti biasanya, sambil marah dan cemberut. (Sedangkan), kalau ada di rumah istri muda hanya disediakan: selempar tikar keras, bantalnya kain tenun berbahan mori berisi kapuk sebijinya, hanya ada satu dan kotor sekali. Akan tetapi, kata (Ki Bei) kebetulan (sekali) (dapat) membuat sejuk, lalu tidur lelap... SKK (40-41)

Adhêdhasar tigang teks ing nginggil, nêdahakên tiyang kakung ingkang pilih-asih nalika ngêndika kaliyan para garwanipun. Kacariyosakên bilih Ki Bèi

Kêbo Gupak gadhah garwå kathahipun kalih. Garwå sêpuh ingkang dipunsêngiti, déné garwå ênèm ingkang dipuntrêsnani. Manawi bab sukå kâyå Ki Bèi Kêbo Gupak têtêp nyukani kâyå dhatêng pårå garwanipun, panjênênganipun sagêd tanggêl jawab anggènipun ngayani kulåwarganipun. Inggih ndamêl kuciwå, inggih mênikå Ki Bèi Kêbo Gupak mbédakakên anggènipun ngêndikå kaliyan pårå garwanipun.

Salah satunggalipun cårå nalikå srawung antawisipun tiyang kakung kaliyan pårå garwanipun, inggih mênikå nalikå wicantênan migunakakên têmbung-têmbung ingkang saé sårå alus, satêmah botên nyênyêrik (Jahrani, 1996: 65). Tiyang èstri gadhah sipat ingkang alus, milå tiyang kakung botên kénging tumindak kasar, manåpå déné ngêndikå ingkang kasar, amargi gampil ndamêl sakit manahing garwå.

Manåpå malih tumraping tiyang ingkang nindakakên wayuh anggènipun mbédakakên pangandikå wontên ing sangajênging garwå asanès. Kawontênan mênikå sagêd ndamêl garwå kasêbut dipuninå déning garwå sanèsipun. Kados déné andharan miturut Jahrani (1996: 65) bilih botên kénging tiyang kakung nyêbutakên kêkiranganipun utawi ngalêmbånå salah satunggalipun garwå kanthi kalangkung-langkung. Nyêbutakên kêkirangan salah satunggalipun garwå sagêd nyêbabakên garwå kasêbut dipuninå déning garwå sanèsipun sårå ngalêmbånå salah satunggalipun garwå sagêd nyêbabakên drêngki garwå asanès.

Sabiq (2007: 27) lumantar Mursalin, ngandharakên kasunyatanipun tumindak ingkang adil bab raos trêsnå mênikå pancèn angèl. Allah Swt kémawon ingkang sagêd nêmtokakên sårå molak-malik pangraosing tiyang kakung dhatêng

pårå garwanipun, kalêbêt ugi bab sarèsmi. Ingkang paling wigatos, botên sagêdipun tumindak adil bab sih katrêsnan dhatêng pårå garwanipun kasêbut botên amargi tumindak ingkang dipunsêjå.

Allah Swt ingkang sagêd nêmtokakên pangraosipun tiyang kakung. Kadhang sagêd langkung asih dhatêng garwå ênèm, kadhang sagêd langkung asih dhatêng garwå sêpuh. Kawontênan kasêbut dipunkêparêngakên manawi botên dipunsêjå, nanging botên atêgês nalikå kirang trêsnå-asihipun dhatêng salah satunggalipun garwå, lajêng garwå kasêbut botên dipungatosakên kapårå malah dipunsakiti manahipun.

c. Botên adil bab sukå pangrêtosan

Tumindakipun tiyang kakung ingkang botên adil bab sukå pangrêtosan kados cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau sâhå Ki Naib. Pêthikan *teks*-ipun Radèn Tumênggung Anumau kados ing ngandhap mênikå.

2.c.1 ...Barêng wus lawas-lawas, sing kakung mau bangêt **anggoné ora nggalih marang garwané, sabab sâkå ora sagêd angêndhakaké gêdhéné sih katrêsnané marang pårå ampil-ampilé, dadi garwané ora olèh ati sathithik-sathithikå...** SKK (45-46)

Terjemahan-ipun

2.c.1 ...*Ketika sudah semakin lama, suaminya melupakan istri muda, karena tidak dapat mengurangi besarnya rasa sayang kepada istri-istrinya yang lain, sehingga istri muda tidak mendapatkan sedikit pun hatinya...* SKK (45-46)

Adhêdhasar pêthikan *teks* ing nginggil nêdahakên tiyang kakung ingkang botên sukå pangrêtosan dhatêng garwå ênèm. Cariyosipun Radèn Tumênggung Anumau ingkang botên nrêsnani garwå ênèm, amargi anggènipun kråmå botên

alêlandhasan raos trêsnâ. Radèn Tumênggung namung angsal triman saking kraton, amargi adatipun priyantun Sâlâ ing jaman rumiyin ngramakakên putri dalêm kaliyan tiyang kakung ingkang sampun gadhah putrâ gumrayah.

Awit saking mênikâ, Radèn Tumênggung botên nrêsnani garwâ ênèm sâhâ langkung trêsnâ kaliyan garwâ-garwâ sanèsipun. Miturut *Kompilasi Hukum Islam* bab hak sâhâ kawajiban laki-rabi pérangan 1 *pasal* 77 lumantar Hasan (2003: 163) kaandharakên bilih antawisipun garwâ wajib nrêsnani, ngurmati, sâhâ nyukani pambiyantu lair sâhâ utawi batos. Manawi wontên raos trêsnâ, tiyang kakung sagêd sukâ pangrêtosan ingkang agêng dhatêng garwanipun. Sadâyâ kawajiban ingkang kêdah dipuntindakakên tamtu kémawon kalaksanan, kalêbêt ugi sukâ pangrêtosan. Tiyang kakung botên kuwawi ngantos ndamêl garwanipun sisah, manâpâ malih ngantos nyakiti manahipun.

Rasulullah saw ngukur martabatipun tiyang kakung kanthi cârâ nalikâ piyambakipun srawung kaliyan garwanipun. Botên njunjung drajadipun tiyang èstri kajawi tiyang kakung ingkang *mulia*. Botên ngawonakên tiyang èstri kajawi tiyang kakung ingkang awon ugi. Awit saking mênikâ, tiyang kakung sampun ngantos nyakiti manah sâhâ botên sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun (Fauzil, 2007: 168).

Andharan sanèsipun bab lampahing wayuh ingkang dipuntindakakên déning Radèn Tumênggung Anumau ingkang botên nêdahakên sukâ pangrêtosan kaandharakên wontên *teks* salajêngipun. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikâ.

**2.c.2 ...Sadinâ-dinâ kang garwâ mung tansah kanggo samâtâ-mâtâ.
Rèntèng-rèntèng, gêgujêngan, tindakan, lèlêngahan karo ampil-**

ampilé ânâ ngarsané kang garwâ. Watêking putri utâmâ anuhoni trahing kusumâ, kâyâ mêngkono iku ora pisan-pisan kêngis ing sêmu kurang rênâ, anané mung kèndêl thok, iyâ sanadyan sajroning panggalih kâyâ njêblos-jêblosâ... SKK (46-47)

Terjemahan-ipun

2.c.2 ...Setiap hari istrinya hanya dijadikan pajangan. (Raden Tumenggung) (tidak) (pisah) (dari) (istri-istri) (lainnya), bersanding, bersendau gurau, berpergian, duduk-duduk dengan istri-istri lainnya di hadapan istri muda. Sifat utama dari seorang putri berasal dari keturunan orang luhur, kejadian seperti itu tidak sekali-kali terlihat pada ekspresinya (bahwa) (hatinya) kurang senang, adanya hanya diam saja, meskipun di dalam hatinya merasa sangat sakit... SKK (46-47)

Miturut pârâ *ulama fiqh* utawi *ulama tafsir* ngandharakên bilih kêdah tumindak adil anggènipun mbagé wêkdal kanggé gêsang sêsarêngan antawisipun garwâ satunggal kaliyan satunggalipun (Zuhaili lumantar Mursalin, 2007: 24). Manawi botên sagêd mbagé wêkdal kanthi adil anggènipun nunggil kaliyan garwâ, tamtu kémawon wontên salah satunggal garwâ ingkang botên dipunsukani pangrêtosan, amargi botên naté sêsarêngan. Kados déné Radèn Tumênggung ingkang wêkdalipun namung kanggé garwâ-garwâ sêpuh, déné kaliyan garwâ ênèm botên asring sêsarêngan, wicantênan kémawon awis-awis.

Radèn Tumênggung langkung rêmên sêsarêngan kaliyan garwâ asanès wontên ing sangajênging putri dalêm. Tumraping tiyang èstri, ningali tumindakipun tiyang kakung ingkang kados makatên tamtu kémawon ndamêl manahipun sakit. Rumaos botên dipungatosakên sâhâ botên dipuntrêsnani. Miturut Ruqayyah Waris Maqsood lumantar Fauzil (2007: 166-168) ngandharakên bilih manawi tiyang kakung nampik pêpinginanipun garwanipun kanggé dipunsukani pangrêtosan, piyambakipun kêdah pirsâ bilih samangké ing

dintên *pengadilan*, piyambakipun bakal angsal pitakénan ingkang angèl dipunwangsul.

Sabdanipun Rasulullah saw, tiyang kakung ingkang paling saé antawisipun tiyang kakung asanès, inggih mênikå tiyang kakung ingkang tumindakipun paling saé dhatêng garwå sâhå kulåwarganipun. Nalikå tiyang kakung sampun nindakakên kawajibanipun minångkå tiyang muslim sâhå sampun tumindak ingkang saé ugi dhatêng sêsami, nanging botên sukå pangrêtosan dhatêng garwanipun, mênikå atêgês tumindakipun sami kémawon tumindak ingkang botên saé. Tumindak ingkang sawênang-wênang dhatêng garwanipun kasêbut dipun-*murkai* déning Allah Swt.

Ingang kalêbêt saking tumindak ingkang sawênang-wênang, inggih mênikå nilarakên garwå, nyakiti manahipun, *merampas kehangatan* raos trêsnanipun, ngashorakên kinurmatanipun, botên dipunmirêngakên pamanggihipun, sâhå botên nyukani hak kanggé gêsang ingkang bagyå mulyå kaliyan kakungipun. Awit saking mênikå, sukå pangrêtosan dhatêng garwå mênikå wigatos, amargi Allah Swt kémawon ndawuhi tiyang kakung supados sukå pangrêtosan dhatêng garwanipun.

Cariyos sanèsipun, inggih mênikå cariyosipun Ki Naib ingkang pilih-asih dhatêng garwanipun sâhå putranipun. Ki Naib dipuncariyosakên gadhah garwå kathahipun tigå. Garwå ingkang paling dipuntrêsnani garwå wuragil sâhå garwå ingkang dipunsêngiti garwå paling sêpuh kalêbêt ugi putranipun. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

2.d.1 ...Ki Naib asih bangêt marang mbok wuragil. **Mbok tuwå kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyå anak-anaké...** SKK (48)

Terjemahan teks-ipun

2.d.1 ...*Ki Naib sangat sayang kepada istri muda. Istri tua yang sangat dibenci, sama sekali tidak dipikirkan, apalagi (memikirkan) anaknya...* SKK (48)

Adhêdhasar *teks* ing nginggil, nggambarakên tiyang kakung ingkang botên sukå raos pangrêtosan dhatêng garwå sêpuh sâhå putranipun. Syalabi lumantar Mursalin (2007: 25) ngandharakên bilih sikap adil kalêbêt sarat nindakakên wayuh ingkang botên namung dipuntindakakên dhatêng èstri-èstrinipun kémawon, nanging ugi kêdah adil mênggahing dhirinipun piyambak sâhå putrâ-putranipun.

Nalikå tiyang kakung botên sagêd ngayani putranipun kanthi saé, botên sagêd matêsi ingkang dados napsunipun piyambak, sâhå botên sagêd njumbuhakên gêsangipun kaliyan kabêtahan putrâ-putranipun, mênikå ingkang dipunwastani nganiâyå dhatêng putrâ-putranipun. Botên kênging tiyang kakung mbédakakên katrêsnan dhatêng putranipun, kanthi cârå ingkang dipuntrêsnani dipunkayani ingkang botên dipuntrêsnani botên dipunkayani. Manawi nyêkapi kabêtahan putranipun kêdah tumindak adil, tanpå mbédakakên putranipun garwå ingkang dipuntrêsnani mênåpå garwå ingkang botên dipuntrêsnani.

3. Botên Ngayani

Adhêdhasar *teks SKK* ingkang kalêbêt saking tumindakipun tiyang kakung ingkang botên ngayani kulåwarganipun, inggih mênikå tiyang kakung ingkang botên sukå kåyå dhatêng èstri sâhå putrâ-putranipun, kados tå botên sukå têdhan, papan, sandhang, sâhå botên nragadi sêkolah putranipun. Kapårå èstrinipun

ingkang nyêkapi kabêtahaning kakungipun. Andharan bab botên ngayani kasêbut kawayahakên ing ngandhap mênikå.

a. Tiyang èstri nyêkapi kabêtahan kulåwargå

Menggahing tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh ingkang kawrat wontên ing *teks SKK*, amargi gadhah ancas ingkang awon. Salah satunggal anacasipun, inggih mênikå mélik dhatêng bandhå èstrinipun utawi kêpéngin gêsang kanthi sakécå, inggih mênikå tanpå nyambut damêl, satêmah tiyang èstri ingkang ngayani kulåwarganipun. Andharan kasêbut nggambarakên lampahing wayuh ingkang dipuntindakakên déning Ki Dêrmå Tadhah sårå Radèn Pamalih.

Inkang sapisan badhé kababar cariyos lampahing wayuh Ki Dêrmå Tadhah. Pêthikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

3.a.1 ...Ki Dêrmå Tadhah bungahé ora karu-karuan, déné diujå sartå disludhah saanak bojoné, yèn ååå kêkurangané diréwang-réwangi nggêgadhèkaké. Mbok tuwå wêruh bangêt marang awaké, ora nganggêp maru, dianggêp lêlurah, åpå barang gawé kang kèthèr dicandhak, ditandhangi, ora étung sayah. **Ki Dêrmå Tadhah ngaji pupung, mung mangan, turu, ura-ura, loap-laop...** *SKK* (24-25)

Terjemahan teks-ipun

3.a.1 ...*Rasa senang (yang) (dirasakan) Ki Derma Tadhah tidak tergambarkan, karena dilayani dan dijamu oleh anak (dan) istrinya. Jika ada (kebutuhan) yang kurang, (istrinya) sampai menggadaikan (barang). Istri tua tahu benar tentang dirinya, (dia) tidak menganggap dirinya dipoligami. (Suaminya) dianggap tuan. Pekerjaan apa pun yang belum selesai, diselesaikan tanpa mengenal lelah. Ki Derma Tadhah memanfaatkan keadaannya, keadaannya, (kerjaannya) hanya makan, tidur, (dan) bersenang-senang...* *SKK* (24-25)

Saking pêthikan *teks* ing nginggil nêdahakên bilih tiyang kakung ingkang botên ngayani kulåwarganipun. Sabên dintên kagiyatanipun namung dhahar, saré, ura-ura, sårå loap-laop. Garwå sêpuhipun ingkang ngurusi urusan émah-émah.

Wondéné, garwå ênèm ingkang nyambut damêl kanggé ngayani kulawarganipun. Kamangkå miturut (Jahrani, 1996: 56) tiyang kakung ingkang sampun gadhah garwå satunggal, nanging dèrèng sagêd nyukani kâyå ingkang cêkap, milå tiyang kakung kasêbut botên kénging mayuh. Kawajibanipun tiyang kakung, inggih mênikå ngayani garwanipun. Katimbang samangké nglirwakakên kâyå salah satunggalipun garwå ingkang sagêd nyêbabakên doså, langkung saé manawi botên sagêd ngayani sampun ngantos nindakakên wayuh.

Tumindak ingkang dipuntindakakên Ki Dêrmå Tadhah kosok wangsulipun. Panjênênganipun mayuh mbok råndhå, amargi piyambakipun mangrêtos bilih mbok råndhå mênikå mobit. Ancasipun kråmå supados mbok råndhå ingkang nyêkapi sadâyå kabêtahan kulawarganipun, amargi Ki Dêrmå Tadhah anggènipun bêbrayan kawontênanipun sawêg rêkaos anggènipun ngayani garwå sårå putranipun. Pêthikan *teks* cariyos Ki Dêrmå Tadhah kados ing ngandhap mênikå.

3.a.2 ...mbok ênom atiné ribêt bangêt, kang sapisan ora bêtah ngênêp panasing ati, kang kaping pindho **duwé kirå yèn wus mêsthi kêbrukan dikon nyanggå kabutuané wong saomah ing sadinå-dinané, sartå nragadi wong duwé anak, ragadé akèh, bauné akèh...** SKK (25)

Terjemahan-ipun

3.a.2 ...*Hati (istri muda) sangat bingung, yang pertama tidak kuat menahan kecemburuan, yang ke dua sudah mengira jika pasti akan menanggung kebutuhan sehari-hari orang serumah dan membiayai anak dari istri tua yang membutuhkan banyak biaya dan tenaga...* SKK (25)

Adhêdhasar *teks* ing nginggil, sanèsipun kédah nyêkapi kabêtahan kulawarganipun katambah ugi tuwuh raos sujånå dhatêng garwå sêpuh, nyêbabakên garwå ênèm langkung milih pisah kaliyan Ki Dêrmå Tadhah. Garwå

ênèm sampun botên kiyat manawi kêdah ngayani Ki Dêrmå Tadhah, garwanipun, sâhå putranipun. Salim (1995: 24) ngandharakên bilih botên kênging tiyang èstri dipunutus nyambut damêl ingkang awrat kanggé nyêkapi kabêtahan kulåwargå, kamångkå tiyang kakung namung nyambut damêl sarênaning manahipun.

Allah Swt sampun kanthi adil anggènipun nyiptakakên manungså antawisipun tiyang kakung sâhå tiyang èstri gadhah kêkirangan sâhå kaluwihanipun piyambak. Pramila, tiyang kakung dipunwajibakên ngayani kulåwarganipun, amargi tiyang kakung dipunparingi kakiyatan utawi têngå ingkang langkung agêng déning Allah Swt katimbang tiyang èstri. Tiyang èstri mênika kawajibanipun ngurus kulåwargå, ingkang mbêtahakên têngå langkung sêkêdhik. Awit saking mênika, tiyang èstri botên dipunwajibakên kanggé ngayani kulåwarganipun.

Cariyos salajêngipun, sasampunipun garwå ênèm kêsah Ki Dêrmå Tadhah ngraosakên sisah sangêt. Pêthikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênika.

3.a.3 ...Kocapå Ki Dêrmå Tadhah, salungané mbok nom, bingung bangêt, susah bangêt, ribêt bangêt, **rumåså kélangan pangan...** SKK (26)

Terjemahan-ipun

3.a.3 ...*Diceritakan, sesudah perginya istri muda, Ki Derma Tadhah sangat kebingungan, sangat sedih, sangat susah, (dan) **merasa kehilangan sumber makanan...*** SKK (26)

Teks ing nginggil nêdahakên bilih tiyang kakung namung nadhah pamêdalaning garwanipun, dados nalikå dipuntilar déning tiyang èstri nyêbabakên raos bingung, amargi ingkang nyêkapi kabêtahan padintênanipun sampun botên wontên malih. Salim (1995: 41) ngandharakên bilih tiyang kakung mênika wajib nyukani kåyå dhatêng garwanipun, botên sawalikipun. Kawontênan Ki Dêrmå

Tadhah ingkang bingung, amargi botên sagêd gêsang kanthi sakéca malih langkung milih nyusul garwâ ênèm sartâ nilarakên garwâ sêpuh sâhâ putrâ-putranipun. Cuplikan *teks*-ipun kados makatên.

3.a.7 ...Ki Dêrmâ Tadhah wus mungkur gangsir ora pisan-pisan kèlingan marang anak bojoné, **malah kalungguhané iyâ uwis diundur, sabab têtêlâ wus nglirowakaké ing gawéné...** SKK (28)

Terjemahan-ipun

3.a.7 ...*Ki Derma Tadhah sudah tidak mau bertanggung jawab (dan) tidak sekalipun teringat kepada anak (dan) istrinya. **Apalagi (ia) sudah dikeluarkan dari pekerjaannya, karena sudah jelas mengesampingkan pekerjaannya...*** SKK (28)

Cuplikan *teks* Ki Dêrmâ Tadhah sanèsipun

3.a.8 ...mbok ênom iyâ ugâ, barambang karo jaé, pâdhâ déné kasangsarané, déning sâyâ suwé sâyâ ngrêgiyêg amiyêg-miyêg anggoné nyanggâ tadhahé Ki Dêrmâ Tadhah, sâkâ ora mung ngêmungaké sêgâ iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, kongsi kêmbêné potokan, tapihé cathokan, dadi kêpêksâ lèrèn ora bisâ mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik... SKK (28)

Terjemahan teks-ipun

3.a.8 ...*Istri muda juga (mengalami) (kesulitan). Bawang merah dan jahe (yang) (dimilikinya) semakin berkurang, karena semakin lama semakin berat dalam menanggung makan suaminya. (Suaminya) tidak mensyukuri (masih) (dapat) (makan) (dengan) nasi (dan) ikan. (Ia) juga merokok, berjudi, sampai kemben dan tapih (yang) (dikenakan) (istrinya) sambungan, jadinya (ia) terpaksa berhenti tidak dapat berangkat ke Pacinan untuk bekerja membatik...* SKK (28)

Adhêdhasar kalih *teks* ing nginggil, nggambarakên tiyang kakung ingkang sampun botên tanggêl jawab dhatêng kulâwarganipun. Sabdanipun Rasulullah saw ingkang dipunandharakên déning Nasa-i, inggih mênika cêkap mênggahing satunggaling tiyang dados dosanipun nalika piyambakipun nglirowakakên kâyâ kanggé tiyang ingkang wajib dipunsukani dhaharan (Nasa-i lumantar Salim, 1995:

42). Tumindakipun Ki Dêrmå Tadhah ingkang nglirowakakên garwanipun mênggahing tiyang Islam sagêd ndadosakên doså.

Cariyosipun Ki Dêrmå Tadhah mênikå mèmper kaliyan cariyosipun Radèn Pamalih. Piyambakipun ugi botên ngayani garwanipun, namung nadhah garwå sêpuh ingkang sadèrèngipun kråmå kaliyan Radèn Pamalih sampun gadhah båndhå ingkang kathah. Salajêngipun Radèn Pamalih mayuh tiyang èstri ingkang dados pilihaning manahipun. Sasampunipun kråmå malih, Radèn Pamalih nilarakên garwå sêpuh kanggé nunggil griyå kaliyan garwå ênèm. Sadåyå ingkang kanggé nyêkapi kabêtahanipun garwå ênèm sårå putranipun namung saking mintêri barang-barangipun garwå sêpuh ngantos bandhanipun têlas. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

3.b.1 ...Raden Pamalih banjur omah dhéwé awor nunggal mbok nom, **anggoné biså omah dhéwé sartå biså ngadêg kèndhilé ènggèng-ènggèngan, iyå mung sårå anggoné ngulêri lan mintêri barang darbèké mbok tuwå...** SKK (34)

Terjemahan-ipun

3.b.1 ...Raden Pamalih kemudian mempunyai rumah sendiri menetap bersama istri muda. **(Ia) mempunyai rumah sendiri dan dapat mencukupi makan keluarganya hanya dari mengambil barang dan membodohi istri tua...** SKK (34)

Cuplikan *teks* salajêngipun

3.b.2 ...Sabên-sabên mêngkono, anggêr mårå **mênayang ènggoné mbok tuwå wus mêsthi mung arêp nggrêgik, mung arêp ndhidhis, mung arêp ngrêrimuk, cêkaké niyaté mung sakngêrèt...** SKK (34-35)

Terjemahan-ipun

3.b.2 ...Sering kali seperti itu, setiap datang ke rumah istri tua, pasti hanya akan meminta-minta sampai (barang) yang terkecil (sekali pun), niatnya hanya akan mengambil... SKK (34-35)

Pêthikan *teks* ingkang salajêngipun

3.b.3 ...Lawas-lawas **sapirå kuwaté bandhané mbok tuwå, déning mung kanggo njuju sêsêlan botol, iku bêbasané båndhå kanggo ngingoni wong akèh kang pådhå nganggur...** SKK (35)

Terjemahan-ipun

3.b.3 ...*Lama-kelamaan seberapa kuat kekayaan istri tua hanya untuk njuju sêsêlan botol, itu ungkapan (yang) (menggambarkan) kekayaan untuk menghidupi orang banyak yang tidak bekerja...* SKK (35)

Cuplikan *teks* sanèsipun

3.b.4 ...mbok tuwå mangêrti yèn kang lanang anggoné ngêpèk bojo awaké iku **mung kanggo nambêl kabutuhan, kanggo wêwadal kasênêngan,** sartå banjur éling yèn wong urip iku ora mung warêg nyawang bojo nom kang durjånå bêbudiné... SKK (36)

Terjemahan teks-ipun

3.b.4 ...*istri tua baru menyadari kalau suaminya menjadikan dia sebagai istri hanya untuk mencukupi kebutuhan, menjadi korban kesenangannya, dan kemudian (ia) teringat kalau orang hidup itu tidak hanya kenyang memandangi suami muda yang berwatak jahat...* SKK (36)

Saking sakawan cuplikan *teks* kasêbut nêdahakên tiyang kakung ingkang nilarakên garwå sêpuh kanthi cârå botên dipunkayani lair sâhå utawi batosipun. Kapårå garwå sêpuh ingkang nyêkapi kabêtahan tiyang kakungipun, garwå ênèm, sâhå putranipun, ngantos bandhanipun têlas kanggé nyêkapi kabêtahan kulåwarganipun. Miturut Jahrani (1995: 78) tiyang kakung angsal mayuh, manawi èstrinipun botên sagêd gadhah putrå kamångkå kakungipun kêpéngin gadhah turun piyambak. Nalikå tiyang kakung sampun angsal idin saking garwå sêpuh supados kråmå malih, milå botên kénging tiyang kakung supé sâhå ngantos botên nggatosakên garwå sêpuh malih.

Kados déné cariyosipun Radèn Pamalih ingkang botên nggatosakên garwâ sêpuh sâhâ sagêdipun namung mintêri bandhanipun kémawon. Radèn Pamalih otên purun nyambut damêl sâhâ pados kâya piyambak kanggé nyêkapi kabêtahan sadâyâ èstrinipun sâhâ putrâ-putranipun. Kawajibanipun tiyang kakung mênikâ nyukani kâya dhatêng garwanipun, botên sawalikipun tiyang èstri ingkang ngayani.

Agami Islam sampun nguwajibakên dhatêng tiyang kakung ingkang pados kâya sanès tiyang èstri, sanadyan tiyang èstri kasêbut langkung sugih bandhâ. Dhasar saking pados kâya mênikâ sanès saking prakawis sugih utawi kirang sugih, nanging saèstu Allah Swt sampun mligikakên dhatêng tiyang kakung, sanès tiyang èstri (Al Baghdadi, tanpâ taun: 91). Awit saking mênikâ, tiyang kakung wajib kanggé nyukani kâya dhatêng garwanipun.

Al Baghdadi (tanpâ taun: 91) ngandharakên bilih manawi tiyang èstri dipunwajibakên pados kâya sagêd nyêbabakên karisakan dhatêng tiyang èstri kasêbut salah satunggalipun, inggih mênikâ icalipun kakiyatan kanggé babaran. Kamangkâ, ancasipun krâmâ inggih mênikâ kanggé nglêstantunakên turun. Awit saking mênikâ, tiyang èstri botên kénging nyambut damêl ingkang awrat.

b. Botên nyukani tédhan, sandhang, sâhâ papan

Sasampunipun ijab, tiyang kakung kawajibanipun pados kâya déné tiyang èstri tanggêl jawabipun ngurusi émah-émah (Hasan, 2003: 231). Ananging, gêsang bêbrayan ingkang dipunlampahi Ki Dêrmâ Tadhah botên kados ingkang dipunandharakên déning Hasan. Ki Dêrmâ Tadhah botên sukâ kâya dhatêng

kulawarganipun inggih botên sukå têdhan, sandhang, utawi papan. Kados pêthikan *teks* ing ngandhap mênikå ingkang nêdahakên botên sukå têdhan dhatêng garwå sêpuh sâhå putranipun.

3.a.5 ...ora ååå réwangé kang biså têtulung ing karibêdané, ååå ugå réwangé nanging anakê dhéwé tur isih cilik-cilik, **rinå wêngi mung tansah nangis nggiyêng, déning luwé wêtêngé kongsi nglântéré...** SKK (27-28)

Terjemahan-ipun

3.a.5 ...tidak ada yang membantu kerepotan (istri) (tua). Jika ada yang membantu itu pun anaknya sendiri yang masih kecil. **Siang malam (anaknya) menangis terus-terusan sampai lemas karena perutnya lapar...** SKK (27-28)

Ki Dêrmå Tadhah ingkang dipuncariyosakên botên sukå papan. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikå.

3.a.4 ...dhasar ing kono iku **dudu omahé dhéwé, wong iyå isih mondhok....** SKK (26)

Terjemahan-ipun

3.a.4 ...apalagi yang ditempati **bukan rumah (Ki Dêrmå Tadhah) sendiri melainkan masih mengontrak...** SKK (26)

Ki Dêrmå Tadhah ingkang dipuncariyosakên botên sukå sandhang dhatêng garwå ênèm. Pêthikan *teks*-ipun ing ngandhap mênikå.

3.a.6 ...Ki Dêrmå Tadhah, sâkå ora mung ngêlungaké sêgå iwak baé, nganggo candu, nganggo botohan, **kongsi kêmbêné potokan, tapihé cathokan**, dadi kêpêkså lèrèn ora biså mênyang Pacinan nyambut gawé mbathik. Ki Dêrmå Tadhah mung kari kathok thok... SKK (28)

Terjemahan-ipun

3.a.6 ...Ki Derma Tadhah tidak mensyukuri (masih) (dapat) (makan) (dengan) nasi (dan) ikan. (Ia) juga merokok, berjudi, **sampai kembén dan tapih (yang) (dikenakan) (istrinya) (hanya) sambungan, jadinya (ia) terpaksa berhenti tidak dapat berangkat ke Pacinan untuk bekerja**

membatik. (Sedangkan), Ki Derma Tadhah hanya (mempunyai) celana saja... SKK (28)

Saking tigang *teks* kasêbut nggambarakên tiyang kakung ingkang botên sukå kâyå dhatêng kulåwarganipun. Kamångkå tiyang kakung wajib ngayani garwanipun sårå putranipun. Tiyang kakung mênikå anggènipun ngayani botên namung winatês wontên ing sukå dhaharan kémawon, kalêbêt ugi sukå sandhang, papan, sårå sanès-sanèsipun (Salim, 1995: 42).

Tiyang kakung ingkang nindakakên wayuh kanthi ancas kanggé nadhah pamêdalanipun salah satunggalipun garwå sårå botên purun rêkaos kanggé ngayani kulåwarganipun, atêgês namung kanggé nyakécakakên dhirinipun piyambak, kalêbêt tiyang kakung ingkang botên tanggêl jawab.

Wontên ing *Kompilasi Hukum Islam* bab hak sårå kawajiban laki-rabi pérangan ingkang kaping gangsal, inggih mênikå bab kawajiban tiyang kakung ingkang gadhah garwå langkung saking satunggal *pasal 82 ayat 1* lumatar Hasan (2003: 167) kaandharakên bilih tiyang kakung ingkang gadhah garwå langkung saking satunggal kawajibanipun nyukani papan sårå wragad padintênan kanggé garwå- garwanipun kanthi adil miturut agêng-alitipun kulåwårgå ingkang dados tanggungan sabên èstrinipun, kajawi nalikå sampun wontên prajanjèn nikah.

b. Botên nragadi sêkolah

Miturut UU RI nomêr 1 taun 1974 bab pålå kråmå, wontên ing bab X (hak sårå kawajiban antawisipun tiyang sêpuh sårå putranipun) *pasal 45 ayat 1* dipunandharakên bilih tiyang sêpuh wajib ngrêkså sårå nggulå wênthah putå-putranipun kanthi sasaé-saénipun (Soemiyati, 1997: 151). Salah satunggalipun

cârâ anggènipun nggulawênthah mênika sagêd ugi kanthi dipunlêbêtakên wontên ing sêkolah. Tamtu kémawon mlêbêt sêkolah mbêtahakên wragad. Awit saking mênika, tiyang sêpuh kêdah kêrsâ tanggêl jawab kanthi kêrsâ nragadi putranipun sêkolah. Botên kados déné cariyosipun Ki Naib ingkang botên kêrsâ nragadi sêkolah putranipun. Cuplikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênika.

3.c.1 ...Mbok tuwâ kang disêngiti bangêt, ora dipikir pisan-pisan, sâyâ anak-anaké. **Nyêkolahké bayaran sêtali baé, anggêr dijaluki bayaran, ngoso-oso dhuwité disêbar-sêbar, lagi têkan pangkat têlu, banjur dikon nyopot**, jaré ngrugèn-ngrugèni, sartâ ora bisâ kalap bahuné... SKK (48)

Terjemahan-ipun

3.c.1 ...*Istri tua yang sangat dibenci, sama sekali tidak dipikirkan, apalagi (memikirkan) anak-anaknya. Menyekolahkan yang bayarnya hanya setali saja, setiap kali dimintai uang, (sambil) marah-marah uangnya dibuang-buang, baru sampai pangkat tiga (sudah) disuruh keluar, katanya merugikan dan memberatkan...* SKK (48)

Adhêdhasar *teks* ing nginggil, nggambarakên satunggaling bâpâ ingkang botên kêrsâ nragadi sêkolah putranipun. Al Baghdadi (tanpâ taun: 90-91), ngandharakên bilih tiyang kakung wajib nyukani kâyâ dhatêng garwâ sâhâ putrâ-putranipun, amargi putrâ mênika minangkâ *tanggungan* bapanipun. Miturut Ilyas (2015: 172) putrâ mênika minangkâ amanah ingkang kêdah dipuntanggêl-jawabakên tiyang sêpuh dhumatêng Gusti Allah. Awit saking mênika, tiyang sêpuh kêdah ngrêksâ, ngrimat ngantos samangké sampun diwâsâ, sâhâ nggulawênthah putrâ-putranipun kanthi tanggêl jawab sâhâ raos trêsnâ asih. Dados, wontên ing têmbé buri samangké putrâ sagêd malês dhatêng tiyang sêpuhipun kanthi ngabêkti.

4. Botên Ngayomi

Botên ngayomi tégêsipun botên ngrêksa dhatêng kulawarganipun. Wontênipun namung sikap nganiaya, inggih mênika malla utawi nggêbug. Inggang dipunwastani botên ngayomi kalêbêt ugi botên mbiyantu karépotaning garwa nalika ngurus sâha nggula-wênthah putranipun. Tiyang kakung kédah sagêd ngayomi sadaya garwanipun, kados inggang dipunandharakên wontên ing sêratan Sumaatmaka Atmasalaga lumantar Purwadi (2009: 166) kawajibanipun tiyang kakung inggih mênika kédah sagêd angayomi (ngrêksa). Tumindak ing ngandhap mênika kalêbêt tumindakipun tiyang kakung inggang botên ngayomi kulawarganipun.

a. Nganiaya

Tiyang kakung botên kênging tumindak sakêrsanipun piyambak mênapa malih tumindak nistha, inggih mênika sawenang-wenang dhatêng garwanipun (Purwadi, 2009: 167). Tumindak inggang sakêrsanipun piyambak utawi inggang sawenang-wenang kados nganiaya, inggih mênika sagêd malla utawi nggêbug. Tumindak nganiaya kasêbut kados déné cariyos lampahing wayuh inggang dipuntindakakên déning Ki Dêrma Tadhah.

4.b.1 ...Ki Naib anggêr rada sulaya karo mbok nom, apa sabab saka kurang pawèhé, utawa apa sabab saka kurang kasêmbadan kasênêngané, iku mbok tuwa kang kanggé pèhan, kanggo susah nêpsu, **banjur diaban-abani apa, digêbugi. Wus tau digêbugi kongsi gogrok wêtêngané...** SKK (48-49)

Terjemahan teks-ipun

4.b.1 ...Setiap kali Ki Naib bertengkar dengan istri muda, di sebabkan kurangnya (dalam) pemberian, atau di sebabkan karena kurang terpenuhinya kesenangannya, istri tua yang menjadi pelampiasan kemarahan suaminya, **kemudian dibentak atau dipukuli. (Istri tua) sudah pernah dipukuli sampai perutnya turun...** SKK (48-49)

Pêthikan *teks* sanèsipun

4.b.2 ...Nêpsuné Ki Naib marang mbok tuwå, **banjur dipålå asu...** SKK (50)

Terjemahan teks-ipun

4.b.2 ...(*Pelampiasan*) kemarahan Ki Naib kepada **sambil berkata anjing...** SKK (50)

Adhêdhasar kalih *teks* ing nginggil nêdahakên tiyang kakung ingkang nganiâyå garwanipun, inggih mênikå kanthi målå sårå nggêbug. Miturut *Kompilasi Hukum Islam* bab hak sårå kawajiban laki-rabi pérangan katigå bab kawajiban tiyang kakung *pasal 80 ayat 2* lumatar Hasan (2003: 165) kaandharakên bilih tiyang kakung wajib ngayomi garwanipun sårå nyukani sadâyå kaprêluan gêsang bêbrayan jumbuh kaliyan kasagêdanipun.

Andharan kasêbut botên jumbuh kaliyan wayuh ingkang dipunlampahi déning Ki Naib. Ki Naib trêsnå sangêt dhatêng garwå wuragil, déné garwå sêpuh ingkang dipunsêngiti. Nalikå garwå wuragil pasulayan dhatêng Ki Naib, amargi botên kasêmbadan karêmênanipun, garwå sêpuh ingkang dados pèhan sårå susah nêpsu. Ki Naib dukanipun dhatêng garwå sêpuh ngantos têngêl nggêbug sårå målå. Tumindakipun Ki Naib awon sangêt. Tirmidzi lumantar Jahrani (1996: 60) ngandharakên sabdanipun Rasulullah saw inggih mênikå sukani dhaharan kanggé tiyang èstri nalikå tiyang kakung dhahar, sukani sandhangan nalikå tiyang kakung nyandhang, botên kénging ngantêm rai, botên kénging anyênyédå, sårå botên kénging nêbihi garwanipun nalikå wontên ing griyå.

Adhêdhasar andharan ing nginggil, Rasulullah minangkå patuladhan tiyang muslim botên ngêparêngakên tiyang kakung nganiâyå garwanipun, milå

tiyang kakung kédah asipat sabar supados botên gampil nêpsu. Sasanèsipun asikap nganiâyâ dhatêng garwanipun, Ki Naib ugi tumindak nganiâyâ dhatêng putranipun kados cuplikan *teks* ing ngandhap mênika.

4.b.3 ...Bapakné sêling surup, anaké ditarkâ ngéwangi biyungé, sartâ arêp wani, mulané **anaké banjur dirangkèt sasis-siré sisan, nganti dadi layadan...** SKK (50)

Terjemahan teks-ipun

4.b.3 ...*Ki Naib salah mengira, anaknya dikira membantu ibunya dan mau lancang, makanya **anaknya ikut dipukul sepuasnya sampai kesakitan...*** SKK (50)

Miturut *teks* kasêbut, Ki Naib sanèsipun nganiâyâ dhatêng garwanipun ugi têngêl nganiâyâ dhatêng putranipun piyambak. Tiyang kakung minangkâ *kepala rumah tangga* kédah sagêd ngrêksâ dhatêng kulawarganipun. Sasanèsipun mênika kédah sagêd dados patuladhan kanggé garwâ sâhâ putranipun (Sumarno, 2013: 101).

Putrâ mênika minangkâ pangarêping tiyang sêpuh nalikâ tiyang sêpuhipun sampun sêpuh, putrâ kasêbut ingkang mêsthi ngrimat. Awit saking mênika, putrâ kédah dipungulâwênthah supados sagêd dados tiyang ingkang saé sâhâ bêkti dhatêng tiyang sêpuhipun (Salim, 1995: 68-69). Miturut *Hukum Kompilasi Islam* bab hak sâhâ kawajiban laki-rabi pérangan satunggal bab umum *pasal 77 ayat 3* lumatar Hasan (2003: 163) kaandharakên bilih laki-rabi gadhah tanggêl jawab kanggé ngrimat putranipun, inggih bab jasmani, rohani, mênâpâ déné kapintêranipun sâhâ pawiyatanipun.

Kirang rukunipun tiyang sêpuh sagêd njalari putranipun ngraosakên raos kuwatos, ajrih, sâhâ botên kuwawi ngadhêpi kulawargâ ingkang pasulayan. Putrâ-

putrâ ingkang kados makatên gampil nindakakên tumindak ingkang nêlakakên raosipun kasêbut, biyasanipun nindakakên tumindak ingkang ngganggu katrêntêrmaning tiyang sanès. Makatên ugi, mênggahing putrâ-putrâ ingkang rumaos kirang dipungatosakên, kirang dipuntrêsnani sâhâ botên dipunrimat kanthi saèstu badhé pados karêmênan wontên ing sajawining griyâ utawi kulâwargâ (Mursalin, 2007: 36). Awit saking mênikâ, pârâ putrâ kêdah dipunjagi kanthi saèstu, supados sagêd dados putrâ ingkang migunani tumraping kulâwargâ, agami, sâhâ nagari.

b. Botên mbiyantu karépotaning garwâ

Tanggêl jawab kulâwargâ minangka tanggêl jawabipun laki-rabi. Kêkalihipun kêdah ênthêng-ngênthêngakên padamêlanipun. Tiyang kakung kêdah sukâ pangrêtosan dhatêng garwanipun, mliginipun nalikâ èstrinipun sawêg ngandhut, amargi piyambakipun botên kénging nyambut damêl ingkang awrat, milâ tiyang kakung kêdah mbiyantu padamêlan èstrinipun. Botên kados tumindakipun Ki Dêrmâ Tadhah ingkang botên purun mbiyantu karépotaning garwanipun. Pêthikan *teks*-ipun kados ing ngandhap mênikâ.

4.a.1 ...Ora antârâ suwé banjur manak, kang réwang mung tânggâ-tanggané, sapirâ gêdhéné kasangsarané, sartâ pâpâ cintrakané mbok tuwâ tanpâ upâmâ, iku jênêng ora mati, ora urip, margâ **ing atasé duwé anak mung dhéwé êngklèkâ kélé-kélé ora ânâ réwangé kang bisâ têtulung ing karibêdané...** SKK (27)

Terjemahan-ipun

4.a.1 ...*Tidak begitu lama (setelah kepergian Ki Dêrmâ Tadhah), istri tua melahirkan. (Persalinannya) hanya dibantu para tetangganya. Betapa sangat sedih dan kesulitan istri tua tidak tergambarkan, dapat dikatakan mati pun tidak, hidup pun juga tidak, karena mempunyai anak hanya*

digendhong sendirian, tidak ada yang membantu kerepotannya... SKK (27)

Miturut Salim (1995: 22) kawajibanipun tiyang kakung dhatêng garwanipun, inggih mênikå sukå pangrêtosan kanthi tanggêl jawab, njagi kinurmatanipun, sårå kajêng mbiyantu mênåpå ingkang dados urusan émah-émahipun. Tiyang kakung ingkang mbiyantu urusan émah-émah garwanipun botên ndamêl drajatipun mandhap, nanging sagêd nambah raos trêsnå antawisipun laki-rabi. Padamêlan tiyang èstri anggènipun ngurusi émah-émah sampun kathah katambah kêdah ngurusi garwå sårå putranipun. Sadåyå mênikå mbêtahakên têngå, milå tiyang kakung kêdah kajêng mbiyantu sagêd kanthi nênggoni putranipun. Manawi tiyang kakung kajêng mbiyantu, milå tiyang èstri sagêd gadhah wêkdal langkung kathah kanggé ngladhosi garwanipun.

Saking sakawan bab awonipun wayuh inggih mênikå botên ngayêmi, pilih asih, botên ngayani, sårå botên ngayomi sampun nêdahakên bilih nindakakên wayuh mênikå angèl sårå rêkaos. Wayuh botên saé dipunlampahi mênggahing tiyang kakung ingkang botên sagêd tanggêl-jawab. Nalikå sampun mangrêtos bilih botên sagêd tanggêl-jawab botên kénging dipunpêksakakên mayuh, amargi sagêd njalari sangsårå salah satunggalipun garwå manåpå déné putå-putranipun.

BAB V PANUTUP

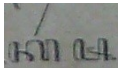

A. Dudutan

Adhêdhasar asiling panalitèn sâhâ pangrêmbagipun *SKK* wontên ing bab IV sagêd kapêndhêt dudutanipun. Dudutanipun inggih mênikâ *naskah SKK* ingkang dipundadosakên *sumber* panalitèn ingkang kasimpên wontên ing *Perpustakaan Muséum Déwantârâ Kirti Griyâ Yogyakarta*, nomêr *kodeks Bb.1.257*, kanthi pawadan *naskah SKK* kapanggihakên satunggal *eksemplar*, kawontênan *naskah*-ipun taksih saé, *teks*-ipun taksih cêthâ sâhâ papanipun langkung *terjangkau* katimbang Muséum Radyâ Pustakâ.

SKK wêdalan Balé Pustakâ ing *Weltevreden* taun 1924, kaimpun déning Radèn Purnâ Pranâtâ. Kawontênan samaking *naskah* taksih saé. Samak *naskah* kadamêl saking karton ingkang radi kandêl, kanthi dipunsamaki plastik bênging. Warni samakipun soklat. *Naskah SKK* kajilid ngginakakên lakban warni biru. Dipundondomi ngginakakên bêngang warni pêthak.

Sêratanipun migunakakên aksârâ Jâwâ sâhâ aksârâ Latin, kanthi sêratan cithak. Wujudipun *font* jêjêg kanthi ukuran aksârâ cêkapan. Warninipun mangsi cêmêng. Dhapukaning *teks SKK* gancaran. Jinising *teks* kalêbêt *teks* sastra. Isining *teks* ngandharakên lampahing tiyang wayuh. Basaning *teks* ngginakakên bâsâ Jawi undhâ-usuk ngoko sâhâ krâma. *Kolofon* ing pungkasanipun sêrataning *teks* inggih mênikâ kasêrat têngung “tamat”.

Transkripsi teks SKK ingkang dipuntindakakên migunakakên *metode transkripsi diplomatik* kanthi cârâ ndamêl alih tulis sêrataning *teks* ingkang

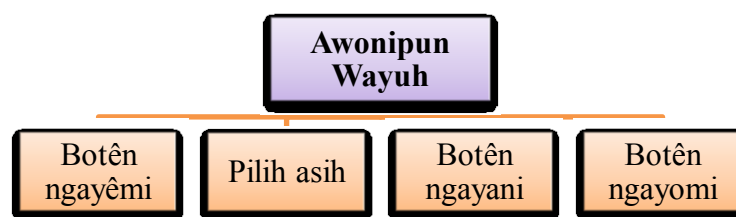
kasêrat mênâpâ wontênipun kados déné sêrataning *teks*-ipun kanthi aksârâ ingkang sami inggih mênikâ mawi aksârâ Jâwâ. *Transkripsi teks* ingkang sampun dipuntindakakên kapanggihakên sêratan aksârâ Jâwâ kanthi sêratan jaman rumiyin kados ta aksârâ sâ tuladhanipun ing têmbung *karsâ*, wujudipun aksârâ . Kalêpatan anggènipun nyêrat aksârâ Jâwâ kados ta aksârâ swârâ a kasandhangan pêpêt, wujudipun dados botên sagêd dipunwaos. Adhêdhasar *konteks* ukaranipun anggènipun ndamêl *transliterasi*-nipun dipunsêrat têmbung *êh*.

Suntingan teks ingkang kapanggihakên kasêrat ing *aparât kritik* wontên 19 têmbung. Kalêpatan panyêratan amargi lêpat anggènipun nyêrat aksaranipun, tuladhanipun têmbung *ribêt* dipun-*sunting* dados *ribêd* sâhâ wontên ingkang kirang anggènipun nyêrat sêratan têmbungipun, tuladhanipun têmbung *garwanipu* dipun-*sunting* dados *garwanipun*.

Terjemahan ingkang dipuntindakakên ing *teks SKK* saking bâsâ Jawi dipundamêl *terjemahan*-ipun dados bâsâ Indonesia. Anggènipun ndamêl *terjemahan*, *struktur* ukârâ sâhâ pâdâ adhêdhasar tatananing bâsâ Indonesia. Têmbung-têmbung ingkang katambah jêjêr, wasésâ, katrangan, lan sanès-sanèsipun dipunsukani tândhâ kurung (...), kanggé têtêngêr bilih têmbung kasêbut minangkâ têmbung ingkang dipuntambah ing *terjemahan*. Têmbung-têmbung ingkang angèl dipundamêl *terjemahan*-ipun supados pamaos langkung cêthâ anggènipun mahami *terjemahan teks SKK* dipundamêl cathêthan *terjemahan*.

Cathêthan *terjemahan* ingkang dipundamêl wontên sangang cathêthan *terjemahan*.

Isining *teks SKK* ngandharakên bab awonipun tiyang wayuh. Wontên ing salêbêting *teks* dipuncariyosakên parâgâ ingkang nglampahi wayuh, inggih mênikâ Ki Dêrma Tadhah, Radèn Pamalih, Ki Bèi Kêbo Gupak, Radèn Tumênggung Anumau, sâhâ Ki Naib. Saking gangsal parâgâ ing cariyos kasêbut, dipuncariyosakên kados pundi parâ parâgâ anggènipun nglampahi wayuh ingkang njalari salah satunggaling garwanipun kasiyâ-siyâ amargi awonipun tumindakipun ingkang kakung. Awonipun wayuh miturut gangsal cariyos kasêbut inggih mênikâ kawayakakên kados ing *bagan* ngandhap mênikâ.

Bagan II: Awonipun wayuh

Adhêdhasar *bagan* ing nginggil, parâ parâgâ ingkang dipuncariyosakên ing *teks SKK* nglampahi tumindak ingkang awon *persentase*-nipun kados katrangan ing ngandhap mênikâ.

1. Botên ngayêmi 100%
2. Bilih-asih 80%
3. Botên ngayani 60%
4. Botên ngayomi 40%

Wontên ing nginggil kasêrat *persentase* awonipun nglampahi wayuh, nanging botên atêgês wayuh botên kénging dipuntindakakên. Mênggahing tiyang

kakung ingkang sagêd asikap adil sâhâ tanggêl jawab dhatêng sadâyâ garwanipun sâhâ putrâ-putranipun, sartâ angsal idin saking *Pengadilan* kanthi nindakakên mênâpâ ingkang dados sarat-saratipun nindakakên wayuh.

B. Implikasi

Adhêdhasar asiling panalitèn *teks SKK*, tamtu kémawon wontên *implikasi*-nipun. *Implikasi* mênggahing *mahasiswa* mliginipun *mahasiswa* Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, panalitèn mênikâ sagêdâ dados kawruh sâhâ sêsêrêpan ngèngingi ngèlmi *filologi*. Panalitèn mênikâ ugi kalêbêt salah satunggaling cârâ kanggé nglêstantunakên *naskah* sâhâ *teks* Jawi.

Wondéné *implikasi* mênggahing masarakat umum, panalitèn mênikâ sagêd nambahi kawruh ugi, mliginipun ing bab asiling pangrêmbagipun isining *teks SKK*, bab awonipun wayuh. Sampun kaandharakên bab awonipun nglampahi wayuh, mênikâ sagêd dados tuladhâ anggènipun masarakat nglampahi gêsang bêbrayan mliginipun wayuh, supados botên kados déné cariyos pârâ parâgâ ingkang dipuncariyosakên ing *teks SKK*. Ananging, sagêdâ nglampahi gesang bêbrayan mliginipun wayuh kanthi bagyâ mulyâ, ayom ayêm têtêm.

C. Pamrayogi

Adhêdhasar panalitèn *SKK* tamtu kémawon wontên pamrayoginipun. Wondéné pamrayoginipun kados ing ngandhap mênikâ.

1. *Teks SKK* minangkâ *ornamen* nuswantârâ.

2. Taksih sagêd dipuntliti ing bab sanès upaminipun bab basanipun, budayanipun, utawi bab sanèsipun.
3. Panalitèn mênika kalêbêt panalitèn kanggé nglêstantunakên *naskah* sâha *teks* Jawi. Awit saking mênika, *naskah* Jawi ingkang taksih dérêng dipuntliti sagêd dipuntliti kanthi nindakakên panalitèn *filologi* supados *naskah* sâha *teks*-ipun têtêp sagêd lêstantun.

KAPUSTAKAN

A. *Naskah*

Pranata, Purna. 1924. *Kenya Kebuka*. Weltevreden: Bale Pustaka.

B. *Pustaka*

Al-Awayisyah, Husain. 2004. *Manajemen Lisan Saat Diam Saat Bicara*. Jakarta: Darul Haq.

Al Baghdadi, Abdurrahman. Tanpa Tahun. *Emansipasi Adakah dalam Islam*. —

Arikunto, Suharsimi. 2007. *Manajemen Penelitian*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

———. 2006. *Prosedur Penelitian suatu Pendekatan Praktik*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

Ayyub, Syaikh Hasan. 2004. *Fikih Keluarga*. Jakarta Timur: Pustaka Al-Kautsar.

Baroroh-Baried, Siti dkk. 1985. *Pengantar Teori Filologi*. Jakarta: Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Cahyani, Tusina Nur. 2012. Tinjauan Filologi dan Nilai Moral Berumah-Tangga bagi Wanita Jawa dalam Serat Padmiwara. *Skripsi S1*. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.

Chamamah-Soeratno, Siti. 2011. *Sastra: Teori dan Metode*. Yogyakarta: Elmatara.

Darusuprpta. 1984. “Beberapa Masalah Kebahasaan dalam Penelitian Naskah”. *Widyaparwa*. Nomor 26, Oktober 1984. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

Djamaris, Edwar. 2002. *Metode Penelitian Filologi*. Jakarta: CV. Manasco.

Endraswara, Suwardi. 2013. *Seksologi Jawa*. Jakarta: Wedatama Widya Sastra.

———. 2006. *Budi Pekerti Jawa*. Yogyakarta: Gelombang Pasang.

- . 2003. *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama.
- Fathurahman Oman. 2015. *Filologi Indonesia Teori dan Metode*. Jakarta: Prenadamedia Group
- Fauzil, Adhim Mohammad. 2007. *Mencapai Pernikahan Barakah*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar Offset.
- Girardet, Nikolaus. 1983. *Descriptive Catalogue of the Javanese Manuscripts and Printed Book in the Main Libraries of Surakarta and Yogyakarta*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Hasan, M. Ali. 2003. *Pedoman Hidup Berumah Tangga dalam Islam*. Jakarta: Prenada Media.
- Ilyas, Yunahar. 2015. *Kuliah Akhlaq*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar Offset.
- Istanti, Zachrun Kun. 2013. *Metode Penelitian Filologi dan Penerapannya*. Yogyakarta: Elmatara.
- Istiqomah, Umi. 2004. *Merawat dan Mendidik Anak*. Sukoharjo: PT Widya Duta Grafika.
- Jahrani, Musfir Husain Aj. 1996. *Poligami dari Berbagai Persepsi*. Jakarta: Gema Insani Press.
- Kaelan. 2005. *Metode Penelitian Kualitatif Bidang Filsafat*. Yogyakarta: Paradigma.
- Kartodirdjo, Sartono, dkk. 1987. *Perkembangan Peradaban Priyayi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Lutfi, Mochtar. 2014. "Penyelamatan Keluarga dari Perselingkuhan dalam Hikayat Bayan Budiman. *Litera: Jurnal Penelitian Bahasa, Sastra, dan Pengajarannya*, volume 7, nomor 1, hlm. 71-81.
- Mulyani, Hesti. 2013. *Komprehensi Tulis*. Yogyakarta: Astungkara.
- . 2009. Teori Pengkajian Filologi. *Diklat*. Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- . 2009. Membaca Manuskrip Jawa 2. *Diklat*. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- Mursalin, Supardi. 2007. *Menolak Poligami*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

- Padmosoekotjo, S. 1989. *Wêwaton*. Surabaya: PT Citra Jaya Murni.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J. B. Wolters' Uitgevers. Maatschappij N. V.
- Purwadi. 2005. *Etika Jawa*. Yogyakarta: Paradigma Indonesia Publisher's.
- Robson, S.O. 1994. *Prinsip-prinsip Filologi Indonesia*. Jakarta: RUL.
- Salim, Hadiyah. 1995. *Rumahku Mahligaiku*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Saputra, Karsono H. 2012. *Pengantar Filologi Jawa*. Jakarta: Penerbit Wedatama Kebudayaan.
- Soemiyati. 1997. *Hukum Perkawinan Islam dan Undang-Undang Perkawinan*. Yogyakarta: Liberty Yogyakarta.
- Stuart, Robson dan Singgih Wibisono. 2002. *Javanese English Dictionary*. Jakarta: PT Java Boooks.
- Sudrajat, dkk. 2008. *Pendidikan Agama Islam*. Yogyakarta: UNY Press.
- Sulastin-Sutrisno. 1981. Relevansi Studi Filologi. *Pidato Pengukuhan Jabatan Guru Besar dalam Ilmu Filologi*. Fakultas Sastra dan Kebudayaan Universitas Gadjah Mada.
- Sulistyorini, Dwi. 2015. *Filologi Teori dan Penerapannya*. Jawa Timur: Madani.
- Sumarno, dkk. 2013. *Potret Keluarga Jawa di Kota Surakarta*. Yogyakarta: Balai Pelestarian Nilai Budaya (BPNB) Yogyakarta.
- Suyami. 1996. Pengembangan Model Kajian Naskah-Naskah Jawa. *Makalah Sastra*. Jawa Timur: Pemerintah Provinsi Daerah Tingkat 1 Jawa Timur.
- Widayanto, Anton Novi. 2015. Kajian Filologi sâhå Jinising Katrêsnan dhatêng Garwå wontên Sêrat Ngèlmi Pangasihan. *Skripsi SI*. Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta.
- Widodo, Mukhtar. 2000. *Konstruksi ke Arah Penelitian Deskripsi*. Yogyakarta: Avyrouz.
- Widyastuti, Sri Harti. 2014. "Kepribadian Wanita Jawa dalam *Serat Suluk Residriya* dan *Serat Wulang Putri* Karya Paku Buwono IX. *Litera: Jurnal Penelitian Bahasa, Sastra, dan Pengajarannya*, volume 13, nomor 1, hlm. 114-127.

C. Referensi saking Internet

<https://zadinda.wordpress.com/2011/01/08/kritik-teks/> Dipun-unduh tanggal 6 Oktober 2016

https://id.wikipedia.org/wiki/Aksara_Jawa Dipun-unduh tanggal 6 Oktober 2016

https://id.wikipedia.org/wiki/Meer_Uitgebreid_Lager_Onderwijs Dipun-unduh tanggal 22 Desember 2016

<http://www.kamusperibahasa.com/arti-peribahasa-indonesia/sudah-jatuh-tertimpang-tangga/> Dipun-unduh tanggal 22 Desember 2016

<http://opac.uin-suka.ac.id>

<http://opac.pnri.go.id>

<http://www.catalogue.nla.gov.au>

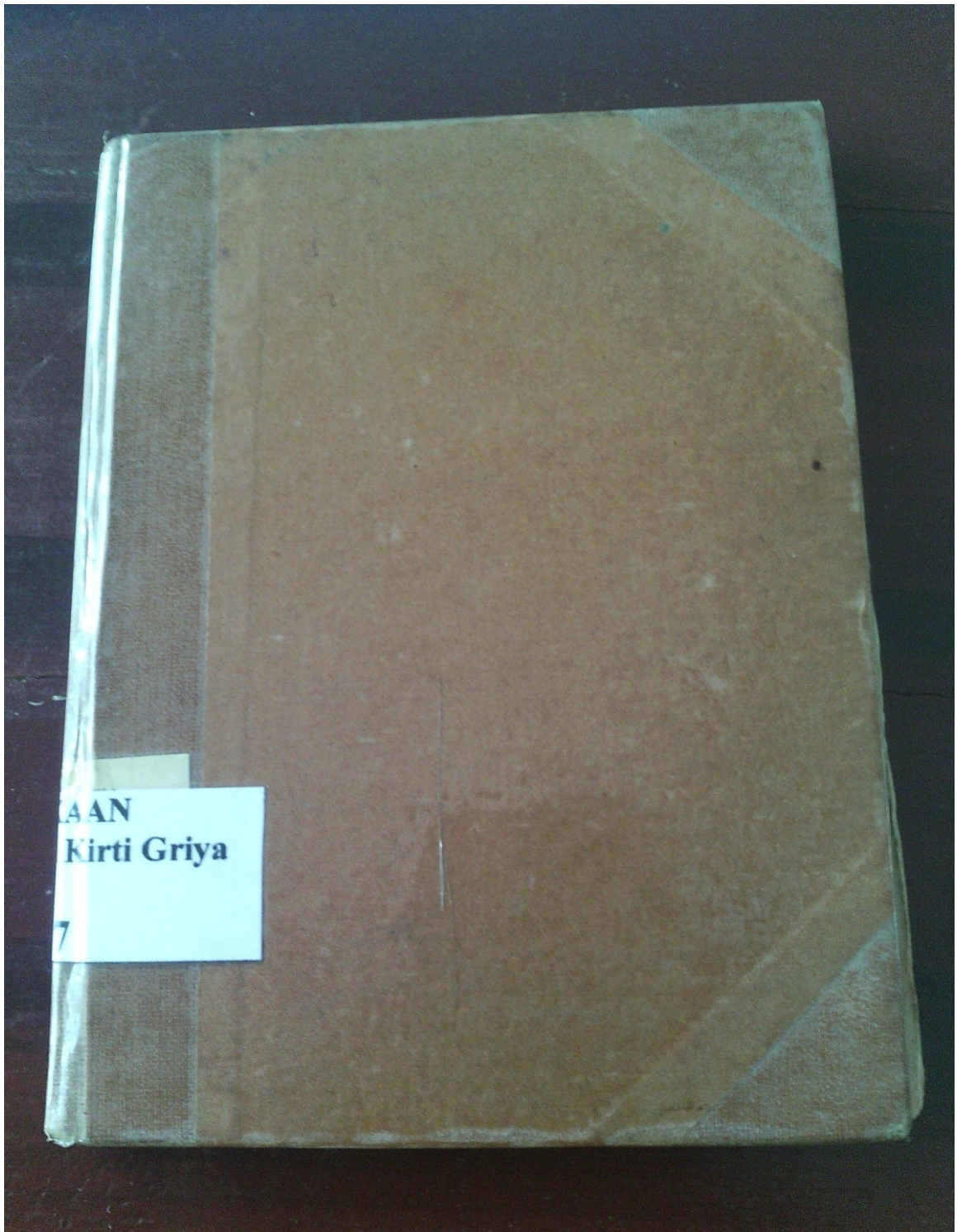
<http://www.lontar.ui.ac.id>

<http://www.perpusbalarjogja.com>

<http://www.sastra.org>

LAMPIRAN 1

Naskah Sêrat Kênyå Kêbukå Sêratan Cithak

(12)

Serie No. 644

॥ ॐ नमो ॐ नमो ॐ नमो ॥

[illegible]

ဟံ ဂိဏ္ဍိယုဒျ

ന. എ. ര. ര. എ. എ. ന. (എ. ര. ര. ന. എ. എ. ന.)

*Het auteursrecht voorbehouden ingevolge art. 11 van de Wet in
Stbl. 1912 No. 600.*

*Wewenangipoen pangarang sinengker, mitoeroet bab 11 Angger
ingkang kapatjuk ing Staatsblad 1912 No. 600.*

11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 10

ਸਿੰਘ ਬਾਗ਼ੀ ਸਿੰਘ ਬਾਗ਼ੀ

DRUKKERIJ VOLKLECTUUR — WELTEVREDEN 1924.

TOKO BOEKOE ROEPAN
S.M. DIWARNO
KUTAGEDE-EN-DJOKJA

[illegible]

[illegible]

၁။ နေရာတိုင်း၌ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၂။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၃။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၄။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၅။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၆။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၇။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၈။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၉။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်
 ၁၀။ အလှူအတန်းများ ပြုလုပ်ပေးရန်

[illegible]

[illegible]

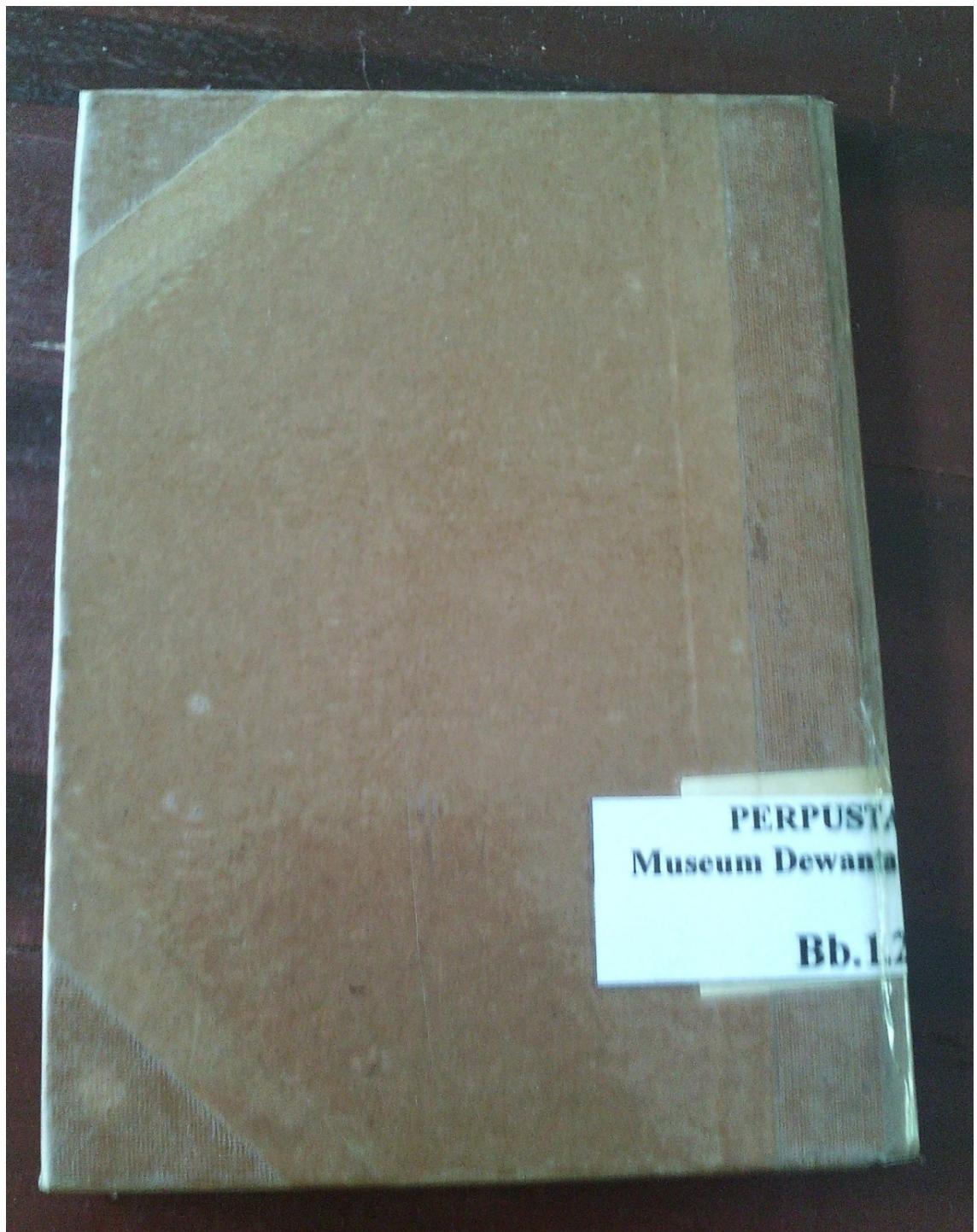
[illegible]

[illegible]

မိမိ၏ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။ ထိုအခါ၌ ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။

ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။ ထိုအခါ၌ ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။

ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။ ထိုအခါ၌ ယောကျ်ားတို့၏အမည်များကို ရေးသားခဲ့သည်။

LAMPIRAN 2

Sêrat Idin Panalitèn

KEMENTERIAN RISET, TEKNOLOGI, DAN PENDIDIKAN TINGGI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA

FAKULTAS BAHASA DAN SENI

Jalan Colombo No.1 Yogyakarta 55281 ☎ (0274) 550843, 548207; Fax. (0274) 548207

Laman: fbs.uny.ac.id; E-mail: fbs@uny.ac.id

FRM/FBS/33-01
10 Jan 2011

Nomor : 404d/UN.34.12/DT/IV/2016
Lampiran : 1 Berkas Proposal
Hal : Permohonan Izin Penelitian

Yogyakarta, 25 April 2016

Yth. Kepala Perpustakaan Museum
Dewantara Kirti Griya

Kami beritahukan dengan hormat bahwa mahasiswa kami dari Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta bermaksud mengadakan Penelitian untuk memperoleh data guna menyusun Tugas Akhir Skripsi (TAS)/Tugas Akhir Karya Seni (TAKS)/Tugas Akhir Bukan Skripsi (TABS), dengan judul:

KAJIAN FILOLOGI SAHA WAYUH WONTEN ING SERAT KENYA KEBUKA

Mahasiswa dimaksud adalah

Nama : DEWI LESTARI
NIM : 12205241070
Jurusan/Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa
Waktu Pelaksanaan : April – Mei 2016
Lokasi Penelitian : Perpustakaan Museum Dewantara Kirti Griya

Untuk dapat terlaksananya maksud tersebut, kami mohon izin dan bantuan seperlunya.

Atas izin dan kerjasama Bapak/Ibu, kami sampaikan terima kasih.

Indun Probo Utami, S.E.
NIP19670704 199312 2 001